

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
І НАУКИ УКРАЇНИ**

**Національний технічний
університет
«Харківський політехнічний
інститут»**

**MINISTRY OF EDUCATION
AND SCIENCE OF UKRAINE**

**National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute"**

**Вісник Національного
технічного університету
«ХПІ». Серія: Актуальні
проблеми розвитку
українського суспільства**

№ 1 2023

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

**Харків
НТУ «ХПІ», 2023**

**Bulletin of the National
Technical University
"KhPI". Series: Actual
problems of Ukrainian
society development**

No. 1 2023

Collection of Scientific papers

The edition was founded in 1961

**Kharkiv
NTU "KhPI", 2023**

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства = Bulletin of the National Technical University "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». Харків : НТУ «ХПІ», 2023. № 1, 2023. 82 с. ISSN 2227-6890.

Видання присвячене визначенню проблем розвитку українського суспільства та пошуку шляхів їх вирішення засобами соціально-гуманітарних наук та технологій.

Для науковців, викладачів вищої школи, аспірантів, студентів і фахівців в гуманітарних галузях.

The publication is devoted to the identification of problems of Ukrainian society development and the search for ways of solving them by means of humanities and social sciences and technologies.

For scientists, teachers of higher education, postgraduates, students and specialists in humanitarian fields.

Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 23772–13612Р від 14 лютого 2019 року.

Мова статей – українська, англійська.

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства включений до довідника періодичних видань бази даних Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA) та проекту «Наукова періодика України» УРАН.

Офіційний сайт видання: <http://aprus.khpi.edu.ua>

Засновник
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Founder
National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute"

Редакційна колегія серії

Відповідальний редактор:

Грень Л. М., проф., НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>

Заст. відповідального редактора:

Терещенко Д. А., проф., НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0633-0097>

Відповідальний секретар:

Грибко О. В. канд. держ. упр, НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3227-608X>

Editorial staff

Associate editor:

Hren L.M., prof., NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>

Deputy associate editor:

Tereshchenko D.A., prof., NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0633-0097>

Executive secretary:

Grybko O.V., PhD in public administration, NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3227-608X>

Владенова І. В., проф., НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6958-7183>

Войчик Веслав, проф., Чехонтський університет, Польща

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8132-3212>

Горошко О. І., проф., НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8592-1022>

Дзюбань О. П., НЮУ імені Ярослава Мудрого, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2075-7508>

Дольська О. О., проф., НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9577-8282>

Євтифієва І. І., доц., НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3170-8737>

Зінченко Л. В., Ph. D, НТУ «ХПІ», Україна

ORCID 0000-0001-7927-3535

Ігнатюк О.А., проф., НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5710-7752>

Корженко В. В., проф., габ. д-р. ХНУМГ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8403-5558>

Краснокутська Н. С., проф., НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8184-3816>

Кучабський О. Г., проф., Гданський університет, Польща

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1271-0782>

Лебедик Л. В., доц., ПНПУ імені В. Г. Короленка, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6538-6256>

Левченко О. П., проф., НУ «Львівська політехніка», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7395-3772>

Міщенко В. А., проф., НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1328-4738>

Мороз В. М., проф., НТУ «ХПІ», Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0796-5035>

Мукуні Джозеф, доц., Технічний університет Вірджинії, США

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1640-8150>

Панфілов О. Ю., проф., НЮУ імені Ярослава Мудрого, Україна.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8997-0120>

Подтергера І.О., проф., Рупрехт-Карлс-Університет

Vladenova I.V., prof., NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6958-7183>

Wiesław Wójcik, Chekhontsky University, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8132-3212>

Horoshko O.I., prof., NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8592-1022>

Dzoban O.P., Yaroslav the Wise NLU, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2075-7508>

Dolska O.O., prof., NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9577-8282>

Yevtyfiieva I.I., As. Prof., NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3170-8737>

Zinchenko L. V., Ph. D, NTU "KhPI", Ukraine

ORCID 0000-0001-7927-3535

Ihnatiuk O. A., prof., NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5710-7752>

Korzhenko V. V., prof., hab.d. KhNUUE, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8403-5558>

Krasnokutska N. S., prof., NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8184-3816>

Kuchabsky O.G., D.Sc. of Public Administration, Professor, University of Gdansk, Poland

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1271-0782>

Lebedyk L.V., As. prof., V. G. Korolenko NPU, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6538-6256>

Levchenko O.P., prof., NU "Lviv Politechnics", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7395-3772>

Mishchenko V.A., prof., NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1328-4738>

Moroz V.M., prof., NTU "KhPI", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0796-5035>

Joseph Mukuni, As. Prof., School of Education, Virginia Tech, USA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1640-8150>

Panfilov O.Yu., prof., hab.d. KhNUUE, Ukraine

Joseph Mukuni, As. Prof., School of Education, Virginia Tech, USA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8997-0120>

- Гейдельберга, Німеччина
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4125-5793>
- Попова О. В., проф., ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1611-5956>
- Поступна О. В., проф., НУЦЗУ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>
- Радченко О.В., проф., Гданський університет, Польща.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0437-6131>
- Рушенко І. П., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>
- Скляр В. М., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0020-5973>
- Стрельніков В. Ю., проф., Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8822-9517>
- Тарароєв Я. В., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: 0000-0002-0734-0804
- Триняк М. В., проф., ХНПУ імені Г. С. Сковороди, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4981-8535>
- Хмиров І. М., доц., НУЦЗУ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7958-463X>
- Шведун В. О., проф., ХАІ, Україна
ORCID: 0000-0002-5170-4222
- Podtegera I. O., prof., Universitdt Heidelberg
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4125-5793>
- Popova O.V., prof., H. S. Skovoroda KhNPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>
- Postupna O.V., NUCPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>
- Radchenko O.V., D.Sc. of Public Administration, University of Gdańsk, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0437-6131>
- Rushchenko I.P., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>
- Sklyar V.M., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0020-5973>
- Strelnikov V.Yu., prof., V.G. Korolenko NPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8822-9517>
- Tararoev Ya.V., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: 0000-0002-0734-0804
- Tryniak M. V., prof., H. S. Skovoroda KhNPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4981-8535>
- Khmyrov I.M., As. prof., NUCPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7958-463X>
- Shvedun V.O., prof., NUCPU, Ukraine
ORCID: 0000-0002-5170-4222

Рекомендовано до друку Вченою радою НТУ «ХПІ». Протокол № 6 від 07 липня 2023 р.

© Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», 2023

ЛІТОПИС: ДАТИ, ПОДІЇ, ОСОБИСТОСТІ

I Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми соціального розвитку в суспільстві змін»

Проведення міжнародних конференцій – завжди велика подія! За доброю традицією, міжнародні конференції, які проводить Навчально-науковий інститут соціально-гуманітарних технологій, відкриває ректор НТУ «ХПІ» професор Євген СОКОЛ.

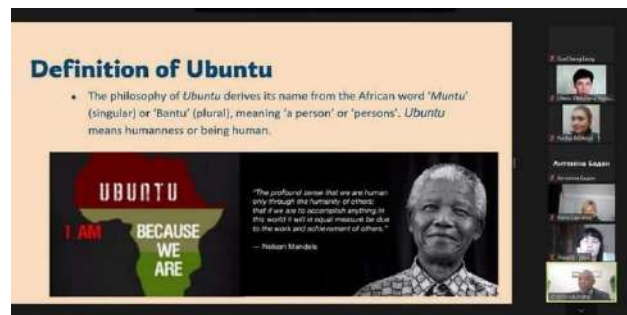
Ректор НТУ «ХПІ» професор Євген СОКОЛ вітає учасників конференції

У Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» 27-29 квітня 2023 року відбулась I Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми соціального розвитку в суспільстві змін», метою якої стало визначення важливих проблем соціального розвитку суспільства та пошуку найбільш ефективних шляхів їх подолання в контексті формування управлінців-лідерів високого гатунку.

Започатковано конференцію кафедрою педагогіки та психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна (завідувач кафедри доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України Олександр РОМАНОВСЬКИЙ) Навчально-наукового інституту Соціально-гуманітарних технологій за дієвої підтримки його директора – доктора технічних наук, професора, Заслуженого працівника освіти України Андрія КІПЕНСЬКОГО.

До роботи організаційного комітету конференції було залучено професорсько-викладацький склад кафедр ділової іноземної мови, права, фізичного виховання Навчально-наукового інституту Соціально-гуманітарних технологій

Конференція підтвердила статус міжнародної – потужний міжнародний потенціал було представлено такими країнами, як Сполучні Штати Америки (Школа освіти Університету Вірджинії. Рамковий Договір про співпрацю Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» та Університету Вірджинія Тех, США, Школа освіти ((Virginia Tech) (School of Education 1750 Kraft Drive Room 2105 (0302) Blacksburg, VA 24061 540-231-0919) у теперішній час знаходиться на стадії підпису), Румунія (Петрошанський університет, Румунсько-німецький університет Сібіу), Молдова (Міжнародний інститут менеджменту «IMI-NOVA»), Німеччина (Університет Гейдельберга Славський інститут), Польща (Гданський університет, Чехонтський університет).

Виступи на пленарному засіданні I Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми соціального розвитку в суспільстві змін»

У пленарному засіданні взяли участь

Валентина ФЕТИНЮК – доктор економічних наук Міжнародного інституту менеджменту «IMI-NOVA» (вітальне слово розміщено наприкінці збірки), Молдова; Ніколае ІЛІАШ – почесний президент Петрошанського університету, доктор технічних наук Румунсько-німецького університету Сібіу, Румунія; Міхай РАДУ СОРИН – професор, ректор Петрошанського університету, Румунія; Чарльз ЛОУРІ – доцент освітнього лідерства та політичних досліджень у Школі Освіти, Політехнічного університету Вірджинії, США; ХЕСС Міхаел – доктор культурології, доцент Педагогічного коледжу Гледіс В. і Девіда Х. Паттон, Університет Огайо (США, Афіни), Джозеф МУКУНІ – професор Школи Освіти, Політехнічного університету Вірджинії, США.

На високому рівні пройшли секційні засідання, результатом яких стало обговорення ролі освіти і науки в довгостроковому соціально-економічному розвитку країни та зміцненні національної безпеки, соціальної складової університетської освіти як одного з регуляторів соціальних відносин в сучасному світі та змін в суспільстві. Науковий дух конференції відрізнявся великим демократизмом: на пленарному та секційних засіданнях мали змогу виступити і висловитись, задати запитання, запропонувати своє бачення соціального розвитку в суспільстві змін всі учасники: від академіка НАПН України до аспірантів і магістрів. Якщо говорити мовою статистики, то у I Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціального розвитку в суспільстві змін» взяли участь близько ста осіб, з них – 61 викладач, тому числі 15 викладачів з інших ЗВО України та 9 – з інших країн світу), магістрів і аспірантів – 36 осіб, з них – іноземців, які навчаються в НТУ «ХПІ» – 5 осіб, у Вірджинії, США – 1 особа). До оргкомітету конференції надійшло 98 статей.

Учасники конференції мали можливість ознайомитися з теоретичним і практичним досвідом вирішення проблем соціального розвитку в суспільстві змін в різних країнах, було піднято нагальні проблеми в Україні й інших країнах, у виступах і статтях учасники конференції висловили своє бачення шляхів вирішення існуючих проблем.

Оргкомітетом надруковано та опубліковано матеріали конференції та розіслано сертифікати учасників (18 годин дослідницької роботи / 0,6 кредиту

ЕКТС) можуть бути зараховані як частина щорічного кредиту щодо підвищення кваліфікації). Матеріали конференції розміщено в електронному репозиторії НТУ «ХПІ» та рекомендовано для науковців, докторантів, аспірантів, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами соціального розвитку.

Виступи на секційних засіданнях I Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми соціального розвитку в суспільстві змін»

Отже, освітяни-лідери завжди знаходяться на позиціях науковості, гуманності, добра і віри у щасливе майбутнє українського суспільства. Оргкомітет конференції висловлює велику подяку всім учасникам конференції за надіслані матеріали, за участь у дискусіях, за бажання зробити свій внесок у вирішення проблем соціального розвитку України.

д.держ.упр., проф. Лариса ГРЕНЬ

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 101.1:130.123:001:62

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.01

А.В. КІПЕНСЬКИЙ, Я.В. ТАРАРОЄВ

ТЕХНІКА, НАУКА І ДУХОВНІСТЬ У XXI СТОРІЧЧІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Стихийний, подекуди, неконтрольований процес розвитку техніки, перетворення сучасної науки з галузі дослідження світу в допоміжний засіб обслуговування технологій, втрата духовного образу сучасного вченого, як безкорисливого шукача істини, поставили питання про дослідження взаємозв'язку науки і техніки з духовністю людства, як основного джерела подолання девіацій розвитку техногенної цивілізації. Розглядаючи різні аспекти взаємозв'язку духовності з наукою і технікою, автори виділяють антропологічний, акмеологічний і екзистенціальний напрями взаємодії. Антропологічний напрям, який розкриває характер зв'язку духовності, науки і техніки з діяльністю мозку людини, містить у собі катарсичний, інтелектуальний і моральний аспект, спрямований на формування засобами сучасної освіти людини, яка прагне до наукового відкриття, активного застосування розуму, подолання проявів егоцентризму, який впливає на розвиток виробництва і техніки. У межах акмеологічного напрямку розглядається проблема вибору сучасної стратегії розвитку, досягнення рівня планетарно-космічної цивілізації. Екзистенціальний напрям пов'язаний з усвідомленням кризового характеру сучасної епохи, основними заходами щодо збереження Розуму у Всесвіті.

Ключові слова: духовність, наука, техніка, цивілізаційний розвиток, освіта, духовне і космічне виховання.

A.V. KIPENSKYI, Ya.V. TARAROEV

TECHNOLOGY, SCIENCE AND SPIRITUALITY IN THE 21ST CENTURY: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS

The spontaneous, uncontrolled process of the development of technology, the transformation of modern science from the field of world research into an auxiliary means of maintaining technology, the loss of the spiritual image of a modern scientist as a selfless seeker of truth, raised the question of the study of the relationship between science and technology and the spirituality of humanity, as the main source of overcoming deviations development of man-made civilization. Considering various aspects of the relationship between spirituality and science and technology, the authors distinguish anthropological, acmeological and existential direction of interaction. The anthropological direction, which reveals the nature of the connection of spirituality, science and technology with the activity of the human brain, contains a cathartic, intellectual and moral aspect, aimed at the formation by means of modern education of a person who strives for scientific discovery, active application of the mind, overcoming manifestations of egocentrism, which affect the development of production and technology. Within the acmeological direction, the problem of choosing a modern development strategy, achieving the level of planetary and space civilization is considered. The existential direction is connected with the awareness of the crisis nature of the modern era, the main measures to preserve the Mind in the universe.

Key words: spirituality, science, technology, civilizational development, education, spiritual and cosmic upbringing.

Постановка проблеми. За останні кілька років у розвитку науки і техніки розгортається справді «фундаментальна революція» [20, с. 7], яка відкриває людині такі можливості, про які вона могла лише мріяти 50 років тому. Розглядаючи характер існування людини в сучасному інформаційному суспільстві, ми робили в принципі справедливий висновок про те, що «можливості розвитку суспільства визначаються розвитком науки, техніки і технологій, які здійснюють суттєвий вплив на навколишнє середовище» [8, с. 5],

але при одному, вельми важливому доповненні: якщо це суспільство має розвинуту духовність як форму соціальної рефлексії і стратегію власного розвитку. На даний час маємо вже майже не керований соціально і не обґрунтований наукою стихійний процес розвитку техносфери. Тому **метою дослідження** є розгляд взаємозв'язку науки, техніки і духовності в контексті забезпечення їх сталого розвитку.

Проблема деструктивного впливу техніки на суспільство виникла ні сьогодні. Ще М. Бердяєв

відзначав, що «машина і техніка завдають страшні поразки душевного життя людини, і перш за все життя емоційної, людських почуттів. Душевно-емоційна стихія згасає в сучасній цивілізації» [3]. А. Швейцер говорив про руйнівний вплив техногенної цивілізації на процеси гуманістичного виховання в сім'ї та в суспільстві, стиль поведінки людини [23]. М. Гайдеггер розкривав її негативний вплив на мислення людини, яке стає все більш закритим і функціональним, перевертається в мислення, яке лише обчислює та калькулює [28].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналізуючи сучасні дослідження цієї проблеми, слід визначити, що посилюється критика технологій у житті суспільства. Якщо А. Швейцер підкреслюючи інтенсивність праці, говорив про нестачу часу для духовного саморозвитку особистості, то сучасні дослідники С. Гавров і Т. Ашер вказують на загрозу «наближення до порогових значень адаптаційних можливостей людської психіки» внаслідок панування еґо-парадигми розвитку, прискорення темпів та обсягів виробництва» [4]. С. Некрасов та З. Макатов роблять висновок про те, що сучасне суспільство високих технологій робить людину «полоним середовищем», перетворюючи його на «машину для переробки інформації» [15, с. 188]. О.К. Чаплигін, підкреслюючи той факт, що «традиційне винахідництво та конструювання визначається не так пізнанням законів природи, як логікою розвитку самих технологій», вказує що саме виробництво перестає відповідати потребам людини, а визначається «можливостями техносфери та технологіями» [22, с. 30]. Отже, світ технологій починає власне незалежне існування в паралельному вимірі світу людини з його потребами і бажаннями.

У той же час, деякі дослідники підкреслюють важливість техніки у житті суспільства. Так, А.Д. Урсул, визначає: «Технічними засобами доведеться забезпечувати людство повітрям, водою, харчуванням. Техніка повинна буде взяти на себе і безліч інших функцій, які зараз природа «автоматично» і «безкоштовно» виконує за нас. Це завдання можна вирішити. Навіть сучасний рівень техніки гарантує енергетику, необхідну і достатню для побудови НТС (ноосферно-технологічного суспільства)» [21, с. 25]. Переважно з технологічних позицій до аналізу розвитку суспільства у своїх дослідженнях підходить Е. Тоффлер. Американський дослідник прагне описати майбутнє суспільство як повернення до доіндустріальної цивілізації на новій технологічній основі. Розглядаючи історію як безперервний хвильовий рух, Е. Тоффлер аналізує особливості майбутнього світу, економічним кістяком якого стануть, на його думку, електроніка та ЕОМ, космічне виробництво, використання глибин океану та біоіндустрія [31]. З аналогічних позицій виступає у власних прогнозах М. Каку, який пов'язує майбутнє людства зі здатністю збирати та використовувати енергію зірок у космічному просторі. Так цивілізація I типу – це цивілізація, яка використовує 10^{16} Вт (всю кількість сонячної енергії, що падає на планету), цивілізація II типу – потужність всієї зірки (10^{26} Вт), цивілізація III

типу може використати енергію від 10 мільярдів зірок (10^{36} Вт). Уже цивілізація I типу, яка відносно недалеко від нас по історичному часу, може «контролювати чи коригувати погоду, змінювати курс ураганів чи будувати міста в океанах» [30, с. 305].

В оцінці співвідношення світу технологій та духовності людства існують різні підходи. Якщо М.М. Моїсєєв: віддає пріоритет духовним факторам понад технологічним, пов'язує перспективи розвитку людства не так з технічним удосконаленням його цивілізації, як із кардинальною зміною самої цивілізаційної парадигми, з перебудовою духовного світу людини, зміною її шкали цінностей. [14, с. 11], то сучасний відомий ізраїльський філософ і історик Ю.Н. Харарі, у книзі «21 урок для 21 століття», яка була видана у 2018 році, виходячи з того, що технології стають все більш потужними, робить висновок про те, що ми можемо використовувати їх для створення нової системи цінностей та світогляду, адаптованих до сучасного світу, тобто нової духовності [27].

John Naisbit вважаючи, що прийшов час осмислити роль технологій у житті суспільства, відмічає: «Ми дарували технології особливий статус, уявивши, що за якимось природним законом, за невідчужуваним правом наше повсякденне життя, наш творчий досвід і навіть природний світ навколо нас – все це віддано під контроль все більш складних програмних продуктів» [29].

С.П. Штумпф виходячи з того, що проблема духовності особливо гостро сприймається на тлі прийняття посткласичною парадигмою мислення технократизму [24, с. 4], стверджує, що новий рівень розмірності людського буття, вписаний у технократичний вік з його комп'ютерними мережами, генною інженерією, мікроелектронікою, лазерами, космічними супутниками та іншими атрибутами сучасності, має зберегти незмінний пріоритет духовності та гуманізму [24, с. 14].

Отже, проблема розвитку техніки, науково-технічного прогресу займає важливе місце у сучасних філософських дослідженнях. Особливе гостро ця тема розглядається у контексті зв'язку науки і техніки з духовністю людства, що вимагає подальшого аналізу їх стосунків.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи характер стосунків науки, техніки і духовності, слід відзначити, що і техніка, і наука – наслідок дії людини у найвищій фазі власної творчої активності – у стані натхнення, і наука, і техніка – плід творіння духу і розуму. Про техніку, як прояв колективного інтелекту людства писав у передмові до своєї енциклопедії Дені Дідро, пов'язував із людським способом буття К. Ясперс. John Naisbit, ставлячи запитання: «Чому нам так подобається досконалість техніки?», визначає, що техніка є наслідком інтенсивної праці розуму [29]. Таким же наслідком духовного пошуку і дерзання духу є наука, яку А. Ейнштейн назвав дивовижною пригодою людського духу.

Розгляд взаємодії науки і техніки з суто антропологічних позицій, з врахуванням того факту,

що кожне наукове досягнення і технічна інновація є наслідком найвищого напруження і польоту духу, виходу людини за межі можливого (трансцендентного) є першим важливим напрямком нашого дослідження. Крім того, ми виділяємо два окремих напрямку дослідження соціального впливу духовності на науковий і технічний розвиток суспільства – акмеологічний і екзистенціальний, які взаємно обумовлюють та доповнюють один одного. Звернемося до їх розгляду.

1. Антропологічний аспект проблеми має особливе значення для розгляду «генетичного зв'язку» науки, техніки і духовності людства, на який звертали увагу такі провідні філософи, як Ортега-і-Гасет, Мартін Гайдеггер, Еріх Ротхакер, Міхаель Ландман. Так, за думкою Е. Ротхакера у діяльності людини проявляється «воля до творчості», джерело якого знаходиться в душі людини. Тому людина – творець і носій різноманітних проявів культури, до складу котрих слід віднести науку і техніку. Філософсько-антропологічна концепція Міхаеля Ландмана включає в себе розробку теорії антропін, як життєве значущих якостей, до складу яких він відносить креативність людини, яка є важливим атрибутом наукової і технічної діяльності. На взаємозв'язок розвитку науки і філософських ідей, які є підґрунтям формування духовного ставлення до світу звертав увагу французький філософ та історик науки Олександр Койра (1892-1964). Його заслугою є адекватне розуміння зв'язку філософських та наукових ідей, що долає позитивістське протиставлення метафізики та науки. Койре виходив у своїх побудовах з ідеї єдності людського розуму, коли різні форми пізнання впливають одна на одну. Він вважає неправильним такий підхід, коли науковий розвиток відокремлювався від інших галузей духовного розвитку, які згідно з Койре, необхідно розглядати у взаємодії та взаємовпливі.

Які висновки мають бути зроблені з урахуванням усвідомлення цього генетичного зв'язку наукового пізнання і технічної творчості? Ми виділяємо три аспекти з цього напрямку: катарсичний, моральний і інтелектуальний.

1.1. Катарсичний аспект антропологічного напрямку. В умовах, коли в сучасній науці поступово «втрачається сам дух безкорисливого наукового дерзання» [9], «здійснюється її тотальна комерціалізація» [18], важливим є духовний образ вченого, який формувався в епоху Відродження і Нового часу і символами якого є постаті Леонардо да Вінчі, Галелео Галелєя, Джордано Бруно, Марія Складовська-Кюрі. Як це можливо зробити? Необхідно формування гносеологічного катарсису – почуття подиву від зіткнення з дивовижним світоустроєм, як всесвіту, так і мікросвіту, організації життя, характер умов її виникнення на нашій планеті, прагнення до мімесису – слідуванню природі, прагнення до розкриття її таємниць і використання інтелектуальних засад в організації

матерії в формі сучасних технологій.

Необхідне не тільки знання і розуміння сучасної наукової картини світу. Необхідне естетичне сприйняття Всесвіту [5], формування почуттів благоговіння не тільки перед чудом життя, як до того закликав А. Швейцер, але й благоговіння перед світоустроєм, Всесвітом, готовність та прагнення до наукового відкриття, що можливе лише при кардинальній перебудові освітнього процесу, розробці та впровадженні такого науково-філософського дискурсу, як Осягнення світу [11]. Це особливо важливо в сучасних умовах, коли «для сучасної освіти важливо «завантажити» особистість інформацією і не обов'язково наповнити духом, що виходить із таїнства космічних процесів, незбагнених законів мікросвіту, вражаючого устрою клітини, магії математичних формул» [1]. Мабуть доцільно звернуть увагу на такий напрям освітньої діяльності, як космічне виховання, яке запропонував К.М. Вентцель, виходячи з необхідності формування творчої особистості, яка усвідомлює власну місію у перетворенні Всесвіту [5].

1.2. Інтелектуальний аспект антропологічного напрямку. Якщо духовність спрямована на відкриття смислів, наука – до пошуку істини, техніка – на створенні ідеальної моделі впровадження ідеї у життя, то всі вони мають виступати як одне ціле, як взаємопов'язані компоненти цивілізаційного устрою, бо цивілізація і є засобом існування людського Розуму у Всесвіті.

Розглядаючи стан духовної сфери технотронного суспільства, ми повинні констатувати той факт, що нам необхідна духовність, стрижень якої буде формування не просто компетентної людини, і навіть не тільки Homo science – людини знаючої, нам необхідно формування Homo Cogitus – людини мислячої. На жаль, той тип особистості, який може бути сформованим сучасними інформаційними технологіями, у тому числі електронними мас-медіа, характеризується як Homo gelius – людина желеподібна. Саме Homo geiius, як вважають С.І. Некрасов та З.В. Макатов, несе відповідальність за те, що своєю безвідповідальною поведінкою він сприяє різноманітним злочинам, породжує цілий спектр небезпек і погроз іншим індивідам та соціуму [15, с. 189].

О.К. Чаплигін, посилаючись на заяву автора теорії вирішення винахідницьких завдань Г.С. Альтшуллера про те, що найближчими 25-30 роками відбудеться творча революція, яка за своїм значенням «не поступиться революції науково-технічній» і головною метою навчання стане розвиток творчого мислення протягом усього життя, констатує той факт, що з тих часів минуло понад 35 років, а творча революція здається ще далі від нас, чим уявлялося тоді. [22, с. 26-27]. Причину такого явища частина авторів бачить у самому інформаційному суспільстві, вони говорять про

необхідність широкої дискусії з метою регулювання юридичних основ його функціонування. «На сьогоднішній день, – зазначають С.І. Некрасов та З.В. Макатов, – наріла потреба у створенні системи екологічного контролю глобального інформаційного середовища людини, – генетично обумовлені механізми навіюваності не зможуть забезпечити можливість вижити в тих умовах, які формуються сучасними засобами інформаційного впливу» [15, с. 191].

Але, безперечно, важливою стороною вирішення проблеми є та сфера, де здійснюється формування особистості – сфера освіти.

Необхідно нове прочитання суті інформаційної культури: від здібності людини до орієнтації в інформаційних потоках необхідно перейти до формування здатності знаходити смисли змісту цього масиву інформації. Розвиток цієї якості можливий не тільки на основі формування абстрактного мислення, як логічної здатності концентрації на головному, суттєвому та відкиданні другорядного, але й здатності бачення важливого, що інтригує своєю новизною нового сенсу, що дає можливість побудови нового логічного ланцюжка знань. Цивілізаційна трансформація сучасної епохи від конвеєрного виробництва, заснованого на уніфікації та логічному стандартизованому мисленні, до суспільства високих технологій, що вимагає нестандартного творчого підходу орієнтує на формування «пильності мислення», здатності пропонувати незвичайні за своєю новизною оригінальні рішення. Болонська система, що створюється в останній чверті минулого століття, потребує подальшого творчого розвитку. Підготовлені варіанти тестових завдань, вибір відповідей на які відбувається інтуїтивно або при зверненні до ресурсів інтернету, найчастіше зводять до мінімуму інтелектуальне навантаження. Формалізм у процесі навчання, коли як звітний матеріал учні пропонують інтернетівський плагіат поза духовним освоєнням – без осмислення, знаходження особистісних смислів та зв'язку з практикою майбутньої професійної діяльності, сприяє утворенню роботизованого стилю мислення, про яке писав М. Гайдегер. Аналіз конкретної ситуації (метод кейсів), мозковий штурм чи мозкова атака, ділова гра мають стати переважаючими формами занять. Очевидно, що потрібна і постійна турбота про перепідготовку молодих педагогів, які мають добре розуміти характер інтелектуального розвитку особистості.

1.3. Моральний аспект антропологічного напрямку. Духовність, яка протистоїть усім формам меркантильності, віддає пріоритет духовним потребам над матеріальними. На жаль, все зростаюча маса егоцентризму, яка культивується суспільством сучасного масового споживання впливають на характер розвитку технологій промисловості, які значною мірою залежать від характеру потреб людини. Якщо в межах той чи

іншої духовності не формується потреба в поміркованому і гармонійному відношенні до світу, як, наприклад, це здійснюється в деяких північно-європейських країнах на основі світоглядної настанови через категорію "lagom", що, на думку L. Åkerström, можна розглядати як прояв найкращого вибору взаємодії, гармонії особистісного і соціального, що приносить людині почуття задоволення [25]. На жаль, така настанова – це, скоріш виняток у порівнянні з домінуючою тенденцією зростаючого егоцентризму, який штучно стимулюється сучасною рекламою і приводить до усе зростаючих обсягів виробництва і нічим не виправданого технічного колапсу.

Розглядаючи підсумки зростаючої маси егоцентризму внаслідок дефіциту справжньої духовності, С. Гавров і Т. Ашер пишуть: «Ми є свідками кінця цивілізації егоцентризму, цивілізації «маси як натовпу». Ця цивілізація, що сягає корінням у стародавній Вавилон, проросла в стародавньому Ізраїлі, що влаштувалася в Стародавній Греції, що пройшла через Європу середньовіччя і розквітла в епоху Просвітництва, дала рясні плоди під час НТР, сьогодні закінчує своє існування. Симптоми її хвороби очевидні неозброєним поглядом. Нездатність окремих держав вирішити самотужки глобальні проблеми. Зіткнення народів у нескінченних війнах масового знищення. Криза у всіх галузях: науки, культури, сім'ї тощо. Якщо Людство не перейде у дорослу фазу свого осмисленого існування, коли кожен стає відповідальним за всіх і всі за одного, то нам у своїй масі загрожує загибель як гігантському організму, ураженому раковою пухлиною» [4]. «Доросла фаза осмисленого існування» – це визнання необхідності створення і прийняття нової форми духовності – інтелектуально-моральної духовності XXI століття, яка визріває на тлі катарсичної і інноваційної, дає можливість усвідомити як «логіку розвитку природи і суспільства», та і уявити загальні контури нової планетарної моралі, основні детермінанти духовного образу особистості [10].

II. Акмеологічний напрям дослідження взаємозв'язку духовності, науки і техніки розкриває загальний вираз стратегії людства – прагнення до найвищих результатів духовного, соціального, наукового і технічного розвитку, дерзання духу до найвищих форм досконалості, орієнтації на зразки і висоти майбутнього. Якщо духовність окремої людини спрямована на пошук сенсу власного існування, свого призначення, як про те переконливо розповів В. Франкл у книзі «Людина у пошуках смислів», то завданням суспільної свідомості є концентрація у соціальної духовності на кожному вирішальному періоді людської історії певної стратегії розвитку.

Вибір стратегії розвитку, яка включає розвиток науки, техніки і духовності людства є важливим на сучасному етапі трансформації до планетарної і планетарно-космічної цивілізації. М. Мойсєєв,

оцінюючи стан сучасного всесвітнього суспільства, як «місце на роздоріжжі», вказує на необхідність вибору загальнопланетарної стратегії: «З безлічі доріг, які нам сьогодні відкриваються, належить вибрати, можливо, лише одну! І без нового розуміння, без нового осмислення всього процесу розвитку, його закономірностей та тенденцій нам не вдасться зробити необхідний вибір» [14, с.10]. Враховуючи, що «процес її формування буде важким і тривалим і вимагатиме неупередженого аналізу різних сторін нашого суспільного і технічного розвитку, взаємин з Природою, складовою якої ми всі є» він підкреслює: «Людина має розумно використовувати ті потенційні можливості, які дала йому природа». До складу цих можливостей відносяться і наука, і техніка, духовність, як цивілізаційний проєкт майбутнього з врахуванням інтересів людини і суспільства в довгостроковій стратегії історичного розвитку [14, с. 6].

С. Штумпф вважає, що саме духовність здатна визначати стратегію, як напрямок розвитку. Розкриваючи перед людиною «сукупність можливостей, які або набувають, або отримують реалізацію залежно від конкретно-реальних умов буття» [24, с. 14], духовність дозволяє вибрати систему... життєвих стратегій, націлених на вдосконалення життя. При цьому духовність виконує роль гуманістичного орієнтиру культурних програм людської життєдіяльності, що має реальний потенціал для перетворення можливого у дійсне [24, с. 11-12].

Бачення світоглядних орієнтирів логіки розвитку природи і суспільства не суперечить «внутрішнім законам» конструювання наукового знання, навпаки, сприяє подоланню вузьких рамок позитивізму, формує цілісне (холістичне) сприйняття світу. Саме «здатність до конструювання цілісної картини світу», на думку М.В. Савостьянової не може бути реалізована без «аксіологічної рефлексії» [18, с. 92]. Слід відзначити, що в період усвідомлення обмеженості позитивізму і становлення постпозитивістських концепцій, не тільки представники екстерналізму, основною ідеєю якого є визнання того, що ключову роль у розвитку науки відіграють зовнішні фактори соціального розвитку, – Б. Гессен, Д. Бернал, Дж. Холдейн, Е. Цильзель, Д. Нідам, але й представники інтерналізму, – такі як А. Койре, А. Холл, П. Россі, Г. Герлак, які заперечували роль соціально-економічного впливу, але теж визнавали вплив і значення ідей філософських, які розкривали перспективи соціального розвитку і створювали цілісну картину світу.

Певну роль в усвідомленні недостатності позитивістського сприйняття зіграв американський філософ та логік Віллард Куайн, який дотримувався принципу епістемологічного холізму, тобто методологічного принципу цілісності, згідно з яким наукове знання не ділиться на два рівні частини –

емпіричну і теоретичну, а є єдиним «полем знання». У роботі «Дві догми емпіризму» (1951) він пише: «Вся сукупність нашого так званого знання або переконань, починаючи з тих, хто не піддається узагальненню фактів географії та історії та закінчуючи основними законами атомної фізики і навіть чистої математики та логіки, є людська конструкція, яка стикається з досвідом тільки з обох боків. Або, висловлюючись інакше, наука в цілому подібна до силового поля, прикордонними умовами якого є досвід» [6].

На можливість духовності та її філософських ідей розсунути кордони часу і створити картину майбутнього вказує і М. Моїсеєв, який стверджує, що і сама наука продукує певний пласт гіпотетичного, вірогідного знання, яке впливає на характер сучасних досліджень. Він вважає, що «будь-якій науці, будь-якому світорозумінню повинна передувати якась «метанаука» або «метаміропорозуміння». Вони ніби готують ґрунт для майбутньої науки. І в міру розвитку наукових знань сфера метанауки не звужується, як це може здатися, а, мені здається, відбувається протилежне: на тлі розширення галузі логічно суворих знань розширюється і область метафізичних уявлень. Це наслідок того, що в нашій практичній діяльності ще швидше зростає безліч нових проблем, які потребують аналізу» [13].

Поширюються вплив філософських ідей і на визнання найбільш пріоритетного характеру розвитку техніки. У виборі стратегії використання техніки, нам необхідно, як вважає John Naisbit поставити питання про те, яке місце має займати техніка і технологія у житті кожної людини та суспільства в цілому, прийняти технологію, яка зберігає нашу людяність, та відкинути технологію, яка грубо до неї вторгається. Якщо «комп'ютери відводять нас, – як зазначає І.П. Севбо-Белецька, – від живої дійсності» [19, с. 98], не дають можливість концентрації на вирішенні програм, від яких залежить існування людства, нам необхідно обрати самі ті програми розвитку, які сприяють вирішенню глобальних проблем сучасного світу. Вирішення цього питання розглядається у наступному напрямку.

III. Екзистенціальний напрям аналізу взаємодії духовності, науки і техніки. Чим більш процвітаючим стає суспільство на шляху науково-технічного прогресу, чим більш могутні сили виявляються у розпорядженні цивілізації, тим більше загроз виникає для її подальшого розвитку. Складність цивілізаційних трансформацій на шляху до організації більш високого рівня бачить і автор праці «Третя хвиля» американський філософ О. Тоффлер: «Перехід від цивілізації першої хвилі до цивілізації другої хвилі був однією з найкривавіших драм з війнами, голодом, вимушеними міграціями, державними переворотами і лихами. Зараз ставки набагато вище, часу менше, прискорення йде швидше, небезпеки ще більше»

[31].

Мабуть, етап трансформації до планетарної і планетарно-космічної цивілізації є найбільш складним і загрозливим для людства. Говорячи про характер сучасного цивілізаційного розвитку американський філософ і астрофізик М. Каку відзначав: «Від того, як ми вирішимо проблему світових воєн, розповсюдження ядерної зброї, релігійних та етнічних конфліктів залежить створення чи руйнування основ цивілізації першого типу. Можливо, метою та змістом життя нинішнього покоління є саме забезпечення поступового переходу до цивілізації першого типу» [30, с. 402].

Тому духовність, яку завжди було прийнято вважати «оберегом» життя людини, має використовувати свій гуманістичний потенціал для захисту суспільства. Як наголошує С.П. Штумпф, духовність є усвідомлений вибір спрямованості життя шляхом набуття вищих цінностей, реалізації власних потенційних (конструктивних) можливостей, детермінованих можливостями соціуму, сукупністю можливостей, які отримують реалізацію залежно від конкретно-реальних умов буття [24, с. 14]. О.П. Проценко та Л.А. Васильєва, виходячи з того, що «аксіологічна сфера духовних намагань суспільства націлена на перспективу виживання всього людства..., ціль якої – збереження свого життя на благо самій собі та на благо інших людей», вважають необхідним як інноваційний розвиток самій духовності, «вироблення нового погляду людини на навколишній світ..., так і необхідністю повною мірою концентрувати всі свої внутрішні сили, цивілізаційне прагнути до самозбереження, відділяти себе від небезпек, що здатні руйнувати її як фізичний, так і духовний світ» [17, с. 84].

Такі спроби щодо розвитку духовності здійснюються і сучасними авторами [10; 24]. Вказується на необхідність розвитку інтелекту, морально налаштованого розуму, узгодженого розвитку як високих технологій у промисловості, так і інформаційних технологій, гармонізації антропо-інфо-техно-екосфери. Для осмислення масштабів і термінів майбутніх трансформацій необхідно виходити з наступних умов і пріоритетів:

1. У сучасних умовах існування глобальної екологічної проблеми неможливо відокремити якийсь окремий регіон планети від характеру необхідних трансформацій (М. Каку для перебудови ландшафту планети використовує термін «терраформація»). Необхідно створення техніки, яка буде спрямована на вирішення завдань планетарної і планетарно-космічної цивілізації – від управління кліматом – до створення підводних міст на дні океану [30, с. 309].

2. Глобальне управління біосферними процесами вимагає кардинальної трансформації інформаційної сфери, яка має виконувати роль імітаційних систем, забезпечити роботу складних технічних систем, створити «Цивілізацію інтелектуального творення та керованого

управління майбутнім» [7]. Якщо «людина вже вміє вторгтися в природу, але ще не вміє передбачати, а відповідно і запобігати небажаним наслідкам такого вторгнення» [4], то нова інтелектуально-інформаційна сфера має передбачати такі негативні наслідки на основі моделювання існуючих процесів біосфери, що дасть людству могутню силу перетворення.

3. Виконання завдань трансформації до планетарної та планетарно-космічної цивілізації ні є справою віддаленого майбутнього. Враховуючи, що у результаті «підкорення природи», яку виконує сучасна цивілізація ліси можуть зникнути з території планети за найближчі 40 років, а це неминуче приведе до пошкодження повітря і ґрунтів, руйнування водних ресурсів [26], вирішення завдання трансформації, як вважає М. Каку є справою нинішнього покоління [30].

4. Має гармонізувати стан свого розвитку сучасна наука. Збагачена сучасними технологіями, співпрацею зі штучним інтелектом, вона повинна зберегти потенціал фундаментальних досліджень, орієнтуватись не скільки на кількість наукових теорій, як це пропонував П. Фейєрабент, а на глибоке розуміння характеру процесів у Всесвіті та мікросвіті, розвитку життя, управління власним майбутнім.

5. Головна стратегія сучасної духовності – одухотворення Всесвіту, як умови подальшого існування Розуму, вибору стратегії, яка має бути спрямована на формування планетарної і планетарно-космічної цивілізації, гармонізації розвитку науки і техніки, вирішення проблем екології і виховання Homo Spiritus – людини духовної, духовна стійкість і мужність, які дозволять пройти через горнило випробувань, «зберегти людське у людині».

«Людина культури, – відмічає М.В. Бейлін, – повинна зберегти свою людську сутність, свою людську субстанцію, свій людський образ в безмежжі технотронної цивілізації з роботами, з розумовим інтелектом, з клонуванням істот, з неосяжними горизонтами технічних можливостей і перспектив» [2, с. 444]. Людина має усвідомити, що запорукою його майбутнього є не тільки загальний і соціальний, але й моральний інтелект, його спроможність щодо розвитку і гармонізації духовності, науки і техніки.

Висновки. Отже, враховуючи важливість ролі науки і техніки у сучасному світі ми маємо дбати про їх духовне наповнення й озброєння, що дасть людству управляти власним розвитком, створювати власне майбутнє. Ми маємо не тільки дбати про акмеологічний напрям дослідження взаємозв'язку духовності, науки і техніки, який розкриває загальний вираз стратегії людства – прагнення до найвищих результатів духовного, соціального, наукового і технічного розвитку, але й про екзистенціальний напрям, спрямований на збереження життя і Розуму у Всесвіті. Ми маємо

постійно пам'ятати про антропологічну єдність духовних роздумів, наукових пошуків і технічних дерзаних духу, звертати увагу на формування гносеологічного катарсису, постійного інтелектуального пошуку і моральної зрілості майбутнього вченого якого ми виховуємо в процесі освіти.

Список літератури

1. Бардін О.М., Міщенко В.І. (2016). Аксиологія науки і проблема формування духовного образу нової людини. *Філософія в сучасному світі: матеріали міського міжвузівського наук.-практ. семінару, 18–19 листоп. 2016 р.*; ред. кол. Я. В. Тараров, А. В. Кіпенський, Л. В. Перевалова [та ін.]. Харків : «Точка». С. 40–44.
2. Бейлін М.В. (2014). *Нанотехнологія як прорив у постнекласичної науки* : монографія. Харків : Вид-во «Оберіг». 418 с.
3. Бердяєв М. *Людина і машина*. Retrieved from http://ni.biz.ua/8/8_6/8_63118_n-berdyayev-chelovek-i-mashina--voprosi-filosofii---.html
4. Гавров С.Н., Ашер Т. (2007). Криза світу, що глобалізується, і перехід до планетарної культури. *Нова цивілізація. Міждисциплінарний наук.-практ. зб.* С. 157–168.
5. Гапаченко С.Д., Мамалуй А.О. (2010). Естетичні основи сучасної наукової картини світу. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. Харків: НТУ «ХП». № 27 (2). С. 9–16.
6. Гончар І.Г. (2020). Космічна педагогіка як напрямок наукового пошуку К. Вентцеля. *Міжнародні челтанівські психолого-педагогічні читання*. С. 188–193. Retrieved from <https://chelpanov.eeipsy.org/index.php/eeip/article/view/994>
7. Кіпенський А.В., Смоляга М.В. (2023). Логіка розвитку цивілізації: від інформаційного до інтелектуального суспільства. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Т. 32, № 1. С. 42–55.
8. Кіпенський А.В. (2022). Трансгуманістичне майбутнє інформаційного суспільства: збереження людської природи та духовності. *Вісник Національного технічного університету «ХП»*. Серія: *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. № 2. С. 5–11.
9. Міщенко В.І. (2016). Духовний образ вченого в парадигмальній науці. *Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр.*; гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ : «Вид-во «Гілея», Вип. 112 (9). С. 174–179.
10. Міщенко В.І. (2023). Історичний вимір духовності. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Т. 32. № 1. С. 55–71.
11. Міщенко В.І. (2017). Осягнення світу як стратегія філософії освіти. *Актуальні питання освіти і науки: зб. наук. ст., матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. 10-11 листоп. 2017 р.* Нац. акад. Нац. гвардії України. Харків : ХОГОКЗ. С. 296–305.
12. Міщенко В.І. (2017). Розвиток техногенної цивілізації як фактор здобуття нової духовності та ноосферної відповідальності. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр.: за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. 16 листоп. 2016 р. «Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації»*: за ред. члена-кореспондента Нац. акад. пед. наук України, д-ра пед. наук, проф., О.Г. Романовського. Харків : НТУ «ХП». Вип. 47 (51). Т. 2. С. 57–66.
13. Моїсєєв М.М. *Універсум. Інформація. Суспільство*. Retrieved from <https://readli.net/universum-informatsiya-obshhestvo/>
14. Моїсєєв М.М. *Людина та ноосфера*. Retrieved from https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/sinergetika/moiseev_n_n_chelovek_i_noosfera/55-1-0-2220
15. Некрасов З.І., Макатов З.У. (2010). Трансформація духовності у процесі інформаційного розвитку суспільства. *Наукові відомості. Серія Філософія. Соціологія. Право*. № 2 (73). Вип. 11. С. 187–191.
16. Писарчик Л.Ю. (2018). *А. Койре: історія науки як вираження єдності людської думки*. Retrieved from https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_nauki/kojre_aleksandr_ocherki_istorii_filosofskoj_mysli_1985/51-1-0-1078
17. Проценко О.П., Васильєва Л.А. (2020). Культурні форми спілкування в самозбереженні людини та вдосконаленні людських відносин. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. № 1 (45). С. 83–89.
18. Савостьянова М.В. (2009). *Аксиологічний аналіз парадигмальної науки чи ролі цінностей у науці* : монографія. К. : Вид-во ПАРАПАН. 260 с.
19. Севбо-Белецька І.П. (2008). *Біля порога іншого буття*. К. : «Пролог». 488 с.
20. Тараров Я.В. (2016). Технологічний прогрес та проблема розподілу: філософсько-культурологічний аспект. *Теоретичні та прикладні проблеми взаємодії науки, техніки і технології: Матеріали II Всеукр. наук.-практ. семінару, присвяч. 85-річчю Харків. нац., автомобільно-дорожнього ун-ту, (Харів, 11-12 листоп. 2015 р.)*. Харків: ХНАДУ : Вид-во «Лідер». С. 7–24.
21. Урсул А.Д. (1993). *Шлях у ноосферу. Концепція виживання та сталого розвитку людства*. Retrieved from https://www.studmed.ru/ursul-ad-put-v-noosferu_3726ab0dd2b.html
22. Чаплігін О.К. (2016). Наукова та техніко-технологічна творчість та майбутнє людини. *Теоретичні та прикладні проблеми взаємодії науки, техніки і технології: матеріали II Всеукраїнського науково-практичного семінару, (Харків, 11-12 листопада 2015 р.)*. Х. : ХНАДУ : Вид-во «Лідер». С. 25–43.
23. Швейцер Альберт. *Культура та етика*. Retrieved from https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/ehatika_i_ehstetika/shvejcer_a_kultura_i_ehtika/36-1-0-3408
24. Штумпф С.П. *Природа духовності* : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук. Retrieved from <https://www.disscat.com/content/priroda-dukhovnosti>
25. Åkerström, Lola A. Lagom. (2017). *The Swedish Secret of Living Well*. Headline Publishing Group. 192 p.
26. Bologna, Mauro & Aquino, Gerardo. (2020). Deforestation and world population sustainability: a quantitative analysis. *Scientific Reports*. Vol. 10. Retrieved from www.nature.com/articles/s41598-020-63657-6
27. Harari, Yuval Noah. (2018). *21 Lessons for the 21st Century*. Retrieved from <https://www.ynharari.com/book/21-lessons-book/>
28. Heidegger Martin. (1959). *Gelassenheit*. Gunther Neske. Pfullingen. 281 p. Retrieved from <https://cameralabs.org/10512-otreshennost-martin-khajdegger-ovychislyayushchem-myshlenii-i-osmyslyayushchem-razdume>
29. *High Tech, Deep Humanity: Technology and Our Quest for Meaning*. (2005). John Naisbit with Nana Naisbit and Douglas Philips. 381, Retrieved from <https://archive.org/details/hightechhighouc000nais/page/n5/mod/e/2up>
30. Kaku, M. (2004). *Parallel worlds: a journey through creation, higher dimensions and the future of the cosmos*. Published by doubleday a division of Random House, Inc. New York, London, Toronto, Sydney, Auckland. 428 p.
31. Toffler E. *The Third Wave*. Retrieved from <https://archive.org/details/TheThirdWave-TOFFLER>

References (transliterated)

1. Bardin O.M., Mishchenko V.I. (2016). Axiolohiia

науки і проблема формування духовного образу нової людини. *Філософія в сучасному світі: матеріали мисконого мизhvuzivskoho nauk.-prakt. seminaru*, 18–19 lystop. 2016 r. ; red. kol. Ya. V. Tararoviev, A. V. Kipenskyi, L. V. Perevalova [ta in.]. Kharkiv : «Tochka». S. 40–44.

2. Beilin M.V. (2014). *Nanotekhnolohiia yak proryv u postneklasychnoi nautsi : monohrafiia*. Kharkiv : Vyd-vo «Oberih». 418 s.

3. Berdiaev M. *Liudyna i mashyna*. Retrieved from http://ni.biz.ua/8/8_6/8_63118_n-berdyaev-chelovek-i-mashina--voprosi-filosofii---.html

4. Havrov S.N., Asher T. (2007). *Kryza svitu, shcho hlobalizuietsia, i perekhid do planetarnoi kultury*. Nova tsyvilizatsiia. *Mizhdystsyplinaryni nauk.-prakt. zb.* S. 157–168.

5. Hapochenko S.D., Mamalui A.O. (2010). *Estetychni osnovy sushchasnoi naukovoï kartyny svitu. Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnichnoi elity*. Kharkiv: NTU «KhPI». № 27 (2). S. 9-16.

6. Honchar I.H. (2020). *Kosmichna pedahohika yak napriamok naukovoï poshuku K. Venttselii*. *Mizhnarodni chelpianivski psykhologo-pedahohichni chytannia*. S. 188-193. Retrieved from <https://chelpapan.eeipsy.org/index.php/eeip/article/view/994>

7. Kipenskyi A.V., Smoliaha M.V. (2023). *Lohika rozvytku tsyvilizatsii: vid informatsiinoho do intelektualnoho suspilstva*. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*. T. 32, № 1. S. 42-55.

8. Kipenskyi A.V. (2022). *Transhumanistychni maibutnie informatsiinoho suspilstva: zberezhennia ljudskoi pryrody ta dukhovnosti*. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI»*. Serii: Aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva. № 2. S. 5-11.

9. Mishchenko V.I. (2016). *Dukhovnyi obraz vchenoho v paradyhmalnii nautsi*. *Hileia: nauk. visnyk: zb. nauk. pr. ; hol. red. V.M. Vashkevych*. Kyiv : «Vyd-vo «Hileia», Vyp. 112 (9). S. 174–179.

10. Mishchenko V.I. (2023). *Istorychnyi vymir dukhovnosti*. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*. T. 32. № 1. S. 55-71.

11. Mishchenko V.I. (2017). *Osiahnennia svitu yak stratehiia filosofii osvity*. *Aktualni pytannia osvity i nauky: zb. nauk. st., materialy V mizhnar. nauk.-prakt. konf. 10-11 lystop. 2017 r. Nats. akad. Nats. hvardii Ukrainy*. Kharkiv : KhOHOKZ. S. 296–305. 12. Mishchenko V.I. (2017). *Rozvytok tekhnohenni tsyvilizatsii yak faktor zdobuttia novoi dukhovnosti ta noosfernoi vidpovidalnosti*. *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnichnoi elity: zb. nauk. pr.: za materialamy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. 16 lystop. 2016 r. «Dukhovno-moralnisi osnovy ta vidpovidalnist osobystosti u doli ljudskoi tsyvilizatsii»: za red. chlena-korespondenta Nats. akad. ped. nauk Ukrainy, d-ra ped. nauk, prof., O.H. Romanovskoho*. Kharkiv : NTU «KhPI». Vyp. 47 (51). T. 2. S. 57–66.

13. Moiseiev M.M. *Universum. Informatsiia. Suspilstvo*. Retrieved from <https://readli.net/universum-informatsiya-obshhestvo/>

14. Moiseiev M.M. *Liudyna ta noosfera* Retrieved from https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/sinergetika/moiseev_n_n_chelovek_i_noosfera/55-1-0-2220

15. Nekrasov Z.I., Makatov Z.U. (2010). *Transformatsiia dukhovnosti u protsesi informatsiinoho rozvytku suspilstva*. *Naukovi vidomosti. Serii Filosofii. Sotsiologhiia. Pravo*. № 2 (73). Vyp. 11. S. 187 – 191.

16. Pysarchyk L. Yu. (2018). *A. Koire: istoriia nauky yak vyrazhennia yednosti ljudskoi dumky*. Retrieved from https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_nauki/kojre_ale_ksandr_ocherki_istorii_filosofskoj_mysli_1985/51-1-0-1078

17. Protsenko O.P., Vasylieva L.A. (2020). *Kulturni formy spilkuvannia v samozberezhenni liudyny ta vdoskonalenni ljudskykh vidnosyn*. *Naukove piznannia: metodolohiia ta tekhnolohiia*. № 1 (45). S. 83–89.

18. Savostianova M.V. (2009). *Aksiolohichni analiz paradyhmalnoi nauky chy roli tsinnosti u nautsi*. *Monohrafiia. K. : Vyd-vo PARAPAN*. 260 s.

19. Sevbo-Bieletska I.P. (2008). *Bilia poroha inshoho buttia*. K. : «Proloh». 488 s.

20. Tararoviev Ya.V. (2016). *Tekhnolohichni prohres ta problema rozpodilu: filosofsko-kulturolohichni aspekt. Teoretychni ta prykladni problemy vzaiemodii nauky, tekhniky i tekhnolohii: Materialy II Vseukr. nauk.-prakt. seminaru, prysviach. 85-richchiu Kharkiv. nats.-avtomobilnodorozhnoho un-tu, (Kharkiv, 11-12 lystop. 2015 r.)*. Kharkiv: KhNADU : Vyd-vo «Lider». S. 7–24.

21. Ursul A.D. (1993). *Shliakh u noosferu*. *Kontseptsiiia vyzhyvannia ta staloho rozvytku ljudstva*. Retrieved from https://www.studmed.ru/ursul-ad-put-v-noosferu_3726ab0dd2b.html

22. Chaplihin O.K. (2016). *Naukova ta tekhniko-tekhnologichna tvorchiist ta maibutnie liudyny*. *Teoretychni ta prykladni problemy vzaiemodii nauky, tekhniky i tekhnolohii : materialy II Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho seminaru, (Kharkiv, 11-12 lystopada 2015 r.)*. Kh. : KhNADU : Vyd-vo «Lider». S. 25 – 43.

23. Shveitser Albert. *Kultura ta etyka*. Retrieved from https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/ehetika_i_ehstetika/s_hvejcer_a_kultura_i_ehetika/36-1-0-3408

24. Shtumpf S.P. *Pryroda dukhovnosti: avtoref. dys. ... d-ra filosof. nauk*. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/priroda-dukhovnosti>

25. Åkerström, Lola A. *Lagom*. (2017). *The Swedish Secret of Living Well*. *Headline Publishing Group*. 192 p.

26. Bologna, Mauro & Aquino, Gerardo. (2020). *Deforestation and world population sustainability: a quantitative analysis* <https://www.nature.com/articles/s41598-020-63657-6>

27. Harari, Yuval Noah. (2018). *21 Lessons for the 21st Century*. Retrieved from <https://www.ynharari.com/book/21-lessons-book/>

28. Heidegger Martin. (1959). *Gelassenheit*. Gunther Neske. Pfullingen. 281 r. Retrieved from <https://cameralabs.org/10512-otreshennost-martin-khajdegger-o-vychislyayushchem-myshlenii-i-osmyslyayushchem-radzume>

29. High Tech, Deep Humanity: *Technology and Our Quest for Meaning*. (2005). John Naisbit with Nana Naisbit and Douglas Philips. 381, Retrieved from <https://archive.org/details/hightechhightouc0000nais/page/n5/mode/2up>

30. Kaku, M. (2004). *Parallel worlds: a journey through creation, higher dimensions and the future of the cosmos*. Published by doubleday a division of Random House, Inc. New York, London, Toronto, Sydney, Auckland. 428 r.

31. Toffler E. *The Third Wave*. Retrieved from <https://archive.org/details/TheThirdWave-TOFFLER>

Надійшла (received) 21.04.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Кіпенський Андрій Володимирович (Kipenskyi Andrii) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», директор ННІ соціально-гуманітарних технологій, доктор технічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002->

4589-092X;

Тараросв Яків Володимирович (Tararoev Yakov) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0734-0804>

УДК 17:130.2

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.02

Т.О. РАЗВОДОВА**СОВІСТЬ ЯК ВНУТРІШНЯ ДУХОВНА ФОРМА КУЛЬТУРИ У ЕТИЦІ І. КАНТА**

Стаття присвячена аналізу проблеми совісті як внутрішньої духовної форми культури у етиці І. Канта. Автор, досліджуючи проблему совісті, доводить, що совість І. Кант відсилає у трансцендентне поле, вона, за вченням філософа, своєрідний дар Бога людині. Совість закладена у людині спочатку, це внутрішній голос згори. Вона є передусім відповідальність людини перед Богом. Автор виносить на обговорення центральну ідею І. Канта, а саме: совість є суперечливим поєднання чистого та практичного розуму, як продукт прояву земного та небесного дару.

Ключові слова: совість, обов'язок, мораль, моральність, моральна здатність, моральна істота, апіорність совісті.

T.O. RAZVODOVA**CONSCIENCE AS AN INTERNAL SPIRITUAL FORM OF CULTURE IN I. KANT'S ETHICS**

The article is devoted to the analysis of the problem of conscience as an internal spiritual form of culture in I. Kant's ethics. The author, investigating the problem of conscience, proves that the conscience of I. Kant sends to the transcendental field, it is, according to the philosopher's teachings, a kind of gift from God to man. Conscience is embedded in a person from the beginning, it is an inner voice from above. It is primarily a person's responsibility before God. The author brings up for discussion the central idea of I. Kant, namely: conscience is a contradictory combination of pure and practical reason, as a product of the manifestation of an earthly and heavenly gift.

Key words: conscience, duty, morality, morality, moral capacity, moral being, a prioriness of conscience.

«..Совість не є щось, що купується, і не може бути обов'язком придбання її; кожна людина як моральна істота має її в собі спочатку».
(І. Кант)

Постановка проблеми. Ідея Бога «впливає з моралі і не є її основою». Бог потрібен моральності, а не моральності Богові. Можна сказати, що совість є суперечливим поєднання чистого та практичного розуму, як продукт прояву земного та небесного дару. Абстрактне і водночас аскетичне рішення І. Кантом проблеми совісті викликають і досі інтерес до духовного світу людини.

Етична система І. Канта базується на двох основних ідеях – безумовної самоцінності людської особистості й обов'язку. Абсолютна повага до особистості складає, на думку Канта, моральна підстава моралі і права. Ідеї етики І. Канта складають важливі положення сучасних етичних концепцій, що є методологічною основою теорій виховання моральної культури особистості.

Людина як «річ сама по собі» вільна, вона наділена свободою волі. А будь-яка свобода має бути культурно-відповідальною, вона не повинна виходити за рамки культури суспільства та совісті особистості. Потрібен внутрішній і зовнішній король – совість і обов'язок. Переживання, що виникають у людини у зв'язку з невиконанням морального

обов'язку та «свідомість внутрішнього судилища в людині («перед яким його думки звинувачують та вибачають один одного») є совість».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іммануїл Кант (1724-1804) давно посідає одне з чільних місць в історії європейської та світової культури. Доробок філософа був і донині продовжує залишатися в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних науковців: проблемі людини у творчості І. Канта присвячено дослідження В. Асмуса, Б. Бім-Бада, В. Бразаускі, М. Гайдегера, А. Гулиги, П. Гуревича, М. Деспленда, Ф. Каульбаха, П. Козловські, Г. Крутікової, М. Мамардашвілі, Г. Новічкової, Т. Ойзермана, Л. Чухіної та інших; релігійні аспекти філософії вивчали Е. Биховський, Ф. Коплстон, С. Луговий, Л. Мітрохін, І. Нарський, Т. Ойзерман; історико-філософські та естетичні аспекти аналізували І. Бондаревська, І. Бичко, Ю. Кушаков, В. Шинкарук та інші; освітні аспекти осмислювали Б. Бім-Бад, Н. Ничкало та інші.

Мета. На прикладі досліджень І. Канта проаналізувати проблему совісті як внутрішньої духовної форми культури у етиці філософа.

Розглянути совість, як відповідальність людини перед Богом, як суперечливе поєднання чистого та практичного розуму, як продукт прояву земного та небесного дару.

Виклад основного матеріалу. Значна кількість дослідників XVIII–XIX ст. прийшли до висновку, що кожна людина має природжене почуття, яке закликає нас уподібнювати себе з іншими. Деякі науковці говорили про природжене моральне почуття, інші називали його симпатією, а інші, як І. Кант, бажали говорити саме про совість, або про почуття обов'язку чи просто про свідомість обов'язку.

І. Кант розглядає совість як складне апіорне поняття, властиве тільки людині. Він відводить значне місце культурі совісті як предмету сумління [4, с. 53]. Апіорність совісті означає, що вона не має прямого безпосереднього відношення до життєвого досвіду, а завдяки особливим природним даним, властива йому з народження. За І. Кантом, апіорні знання – це знання, отримані незалежно від безпосереднього досвіду, вони як результат своєрідної спроможності розумової природи людини. «...Совість не є щось, що купується, і не може бути обов'язком придбання її; кожна людина як моральна істота має її у собі спочатку» [5, с. 272].

І. Кант вважав, що речі, впливаючи на нашу чуттєвість, пробуджують активність нашої свідомості. За І. Кантом, досвід та знання утворюються від впливу сприйманих нами предметів («речей самих по собі») та здібностей нашої свідомості до сприйняття чуттєвих вражень. Такий сукупний процес і дає нам не тільки досвід, а й позадосвідне знання. Знання, що передує досвіду та не залежить від нього І. Кант називає апіорним.

Совість, за І. Кантом, не обмежує свободу дій людини, володіючи свободою волі, вона може відхилитися від морального шляху. За вченням науковця, у світі явищ, у причинному ланцюгу дій у людини немає вільного вчинку, тут панує жорстка необхідність. Людські дії на рівні явленої чуттєвості суворо детерміновані та обумовлені. Совість як прояв надчуттєвої якості не можна пізнати з позицій логічного розуму, бо вона надана людині з вище. Совість як явище розкривається у сфері вчинків людини, якій властиві чуттєво-розумові переживання світу.

Людина як «річ сама по собі» вільна, вона наділена свободою волі. А будь-яка свобода має бути культурно-відповідальною, вона не повинна виходити за рамки культури суспільства та совісті особистості. Потрібен внутрішній і зовнішній король – совість і обов'язок. Переживання, що виникають у людини у зв'язку з невиконанням морального обов'язку та «свідомість внутрішнього судилища в людині («перед яким його думки звинувачують та вибачають один одного») є совість» [5, с. 294].

У І. Канта совість людини як дослідне явище, закладене Богом, а людина ще повинна розвинути і виховати її в собі. Виховання совісті, як і чесноти,

завжди було соціальним явищем, воно завжди відбивало специфіку історичних суспільних відносин.

Суспільні відносини Німеччини будувалися за життя І. Канта на основі принизливої регламентації. Німецькі філософи на той час вирішували проблему «доброї та злої волі», пов'язуючи її з божественним провидінням, із майбутнім процвітанням країни. Німеччині потрібен був такий закон, який би оживив відносини. І саме І. Кант знаходить вирішення цієї проблеми, він створює вчення про категоричний імператив. Закон говорить: «Вчиняй тільки згідно з такою максимою, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом» [6, с. 160]. І таким законом стає обов'язок, який виступає у формі категоричного імперативу. Обов'язок, за І. Кантом, є загальною та необхідною моральною формою відповідальних відносин між людьми. У той час як совість, за дослідженням філософа це насамперед відповідальність перед Богом. Очевидно, що кантівська «максима» піднімає проблему совісті загальним законом обов'язку.

Концепція І. Канта займає важливе місце в низці раціоналістичних теорій совісті. В рамках теорії обов'язку, І. Кант вводить поняття «суду», яке у нього досить суперечливо зв'язується з совістю. «Совість можна визначити і так: це сама себе засуджуюча моральна здатність судження... Совість не судить вчинки як прецеденти, що підлягають визначенню закону. Це робить розум, оскільки він буває суб'єктивно-практичним». Виходить, що совість не судить, поступаючи у цій сфері місце розуму. Це є дійсність, адже судження – прояв мислення, а не почуття, а совість проявляє себе в чуттєвій сфері. Філософ зазначив, що совість не купується. Кожна людина, як моральна істота, має совість в собі з самого початку. Тим самим І. Кант визначив, що факт онтологічної вкоріненості совісті в людській свідомості і що совість є похідною від моральності [3, с. 112].

З усіх підстав нас має дивувати те, що мораль взагалі є. І коли І. Кант говорив про подив і благоговіння перед «моральним законом у мені», він фактично висловлював якусь неймовірність моралі, її метафізичність і трансцендентність. Цей феномен справді має парадоксальну природу. Моральність полягає в дивних, з погляду природної логіки феноменах, як Совість і Обов'язок. Вона не виводиться із природи, суперечить психології, несумісна з користю, може заважати щастю. Проте вона існує. Дивно, як ще виходить чинити за законами моралі. Вона вимагає неможливого, дива, створює нестерпну ситуацію (наприклад, завжди говорити правду, безкорисливо любити, дбати про ближнього тощо). Цей «неписаний закон» зміг невидимо тримати і тримає людину та її соціальний організм.

Моральність визначає принципи будь-якої людини, незалежно від її статі, віку, соціального

статусу, роду діяльності. Вона задає моральний сенс життя та людського призначення. Моральність є мірою всього. Мораль – особливий спосіб орієнтації людини у світі; вона має особливу модальність мислення, на відміну від теоретичного мислення оперує нормативно-ціннісними категоріями, закликає до обов'язку, до морального ідеалу.

М.С. Галушак у своїй роботі «Совість як орган сенсу» зазначила, що моральнісний закон І. Канта, який визначає людське буття як дійсно людське і є тією совістю, про яку сьогодні йде мова, бо саме він накладає на людські дії певні обмеження, змушуючи співвідносити власні пріоритети з оточуючою дійсністю. Знову ж таки, совість постає осердям людської моралі, бо дослухаючись до її голосу людина віднаходить шлях до себе, до того максимального співпадіння внутрішніх потреб і зовнішніх зобов'язань, без яких важко уявити собі формування та буття людини у світі, суспільстві, культурі, в тих чи інших соціальних групах, зрештою, мова про людську ідентичність неможлива без цілеспрямованих дій людського сумління, яке спонукає всюди й у всьому шукати певний вищий сенс і, як це не пафосно звучить, спонукає нас ставати кращими, більш цільними та цілісними [1, с. 36].

Звісно, совість як моральне явище має відбивати історичні особливості епохи, що служить людям, має стати необхідною та загальною річчю для людства, Вона має стати нормою для кожного з нас, а для цього потрібні соціальні умови.

Моральна воля людини не повинна ніколи користуватися людиною як засобом, вона має розглядати її як самоціль. Совість – це і є ціль у собі самій, своєрідний фактор реалізації самоцілі.

І. Кант розглядає совість як трансцендентний прояв ідеального. Совість знаходить своє місце у надчуттєвому світі, І. Кант допускає «така моральна істота, яка має владу над усім, називається Богом, то совість має мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед Богом за свої вчинки» [5, с. 214]. І. Кант говорить про відповідальність людини перед Богом, виводить совість із реальних практичних відносин в область ідеальну, визначаючи їй місце, поряд із безсмертям душі. За І. Кантом, совість – неминучий факт. У реальному житті людина як соціальна істота, наділена волею, практичним розумом, які несуть відповідальність, перш за все, перед суспільством.

О.О. Дольська у своїй статті «Феноменологія про основи моралі, або про «незламність» метафізики» пояснює, що І. Кант обмірковував прояви совісті тільки раціонально, відштовхуючись від трансцендентного і водночас наслідуючи християнську традицію. Недарма він порівнював совість із «внутрішнім судилищем», уявляв її інтелектуальним актом і підкреслював роль розуму в цьому процесі: «розум людини змушує це робити хіба що з наказу якогось іншого обличчя». Під іншим обличчям він розумів суддю совісті (Бога), а

саму совість уявляв як суб'єктивний принцип [2, с. 314].

І дійсно І. Кант очищує моральний обов'язок від усіх почуттів, емпіричних переживань. Якщо у світі є необхідність та загальність моральних відносин, їх відповідні якісні та кількісні критерії, то ці відносини повинні мати і обов'язкову форму їхнього морального виконання. Совість та обов'язок являють собою визначальні форми морального вчинку. Совість – це теж максима, яка має бути законом, усвідомленим регулятором вчинків самої людини. Одні люди у своїх вчинках керуються, можливо, лише обов'язком, не маючи на увазі, що існує совість, інші – розрізняють обов'язок та совість, вважаючи це єдиним цілим, а треті не знають ні обов'язку, ні совісті. За І. Кантом «Кожна людина має совість, і вона завжди відчуває в собі внутрішнього суддю, який спостерігає за нею, загрожує їй та взагалі вселяє повагу (пов'язану зі страхом), і цю силу, що стоїть на варті законів у ній не вона сам собі (довільно) створює, вона корениться у його сутності» [5, с. 212].

З'ясовується, що обов'язок за І. Кантом – це чисте поняття, позбавлене людських почуттів і конкретно-історичних умов, а совість – це трансцендентне явище, недоступне теоретичному пізнанню.

За І. Кантом, категоричний імператив – це виконання обов'язку взагалі, обов'язок важливий сам по собі. Філософ не заповнює форму змістом та не пов'язує теоретичний аспект з практичним.

Совість, за І. Кантом, як річ сама по собі не пізнавана, вона трансцендентна, її можна відчути лише шляхом відвертості, як божественну істину, але ж не всі володіють даром Божественної відвертості. Реально до моральної культури людина може прийти лише шляхом самовдосконалення та процесу соціалізації.

У І. Канта ми не знаходимо конкретних вказівок на те, які саме максими повинні виступати в ролі принципів загального законодавства. Пізніше І. Кант уточнює формулювання категоричного імперативу, що наповнює її гуманним змістом, вона каже: «роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своєму обличчі, і в особі всякого іншого так само, як до мети і ніколи не ставився до нього лише як до засобу» [6, с. 70]. На наш погляд, такий зміст моральної максими не може не включати і совість (внутрішній імператив), але вона поєднується у І. Канта, із зовнішнім обов'язком і вичерпується ним. Форма категоричного імперативу підміняє совість, тим самим позбавляючи особистість свободи практичного вибору. Неупередженість совісті пояснюється тим, що нею не можна керувати, над нею не можна панувати, це вона має над нами владу. І в цьому сенсі вона справді метафізична. Оцінка совісті – якась загальна оцінка з позиції «людини взагалі». Голос совісті – голос людства. Як писав І. Кант, можна заглушати голос совісті, але не чути його не можна.

І. Кант пропонує лише один варіант – жити за категоричним імперативом, тобто бути законслухняним, виконувати обов'язок. Але ж будь-який обов'язок у державі історично – конкретний, отже, виконання обов'язку під час життя вченого, це було дотримання законів німецької держави.

Вічний закон моральності у І. Канта пов'язаний із розривом форми та змісту. Цей розрив філософа пов'язаний із двома видами пізнання: трансцендентальним та трансцендентним. Останній вид пізнання потребує віри, постулату божественного провидіння. Перенесення совісті в шалений світ було вимогою тогочасної ідеалістичної філософії, яка не давала можливості практичного вирішення реальних завдань суспільного життя.

І. Кант не міг вийти з історично-соціальної колії суспільних відносин німецького ідеалізму Протириччя часу, які переживає Німеччина – це відображення протиріччя у поглядах та теорії І. Канта. Філософ визнавав невикорінність зла, протиріччя у житті і водночас вважав, що у душі людини живе незнищенне бажання творити добро, бути моральним у поведінці та вчинках. Він міркував, виходячи з обов'язку, що якщо в душі людини немає почуття любові, то хай буде почуття поваги, а сама «ненависть до людини завжди огидна» [5, с. 274].

Родоначальник німецької класичної філософії припускав наявність совісті не в межах досвіду, не в емпіричному світі, а лише в ідеальному світі. Практичному розуму може вдасться вирішити це завдання за умови, якщо розум здатний привести свідомість людини до непохитного переконання в існуванні совісті, безсмертя душі та Бога. Під речами самих по собі І. Кант розуміє, як особливі об'єкти ідеального світу: це безсмертя, совість, свобода і Бог, вони є надприродною причиною світу. Віра у ці постулати при житті філософа не могла бути спростована ніякою науковою критикою, жодним прогресом наукового знання.

Людина як реальне явище наділена розумом, душею, любов'ю і совістю, а це є вищі культурні цінності суспільства, які людина повинна не тільки пізнати, а й дотримуватися їх. Людина сама створює себе через самопізнання та самосвідомості як соціальна істота. Важко сказати, що має бути визначальним: людське чи божественне. Божественне це людський ідеал, вистражданий усією історією людства. Людське і божественне є єдиним цілим як обов'язок і совість; як зовнішній, так і внутрішній імператив суспільства і людини. Не випадково людський геній створює боголюдину як ідеальну істоту.

Висновки. У І. Канта проглядається подвійна позиція на поняття совісті як апіорне та як божественне явище. Вчений не розглядає совість як прояв самосвідомості, як завдаток, закладений у людині та розвинений суспільством. Але якщо люди звертаються до Бога, совісті та виявляють свою самосвідомість, каються у своїх провинках – отже,

совість існує. Щоправда, у деяких людей совість так далеко закладена, що часом людині не під силу її виявити навіть за допомогою Бога.

Трансцендентне у пізнанні у І. Канта покликане обмежувати науку вірою, а совість Богом. І. Канту потрібна була певна сміливість, щоб викласти свою філософію в такому змісті, сказати, що людина «має зберегти у відносинах з іншими свою гідність як людина; цей обов'язок виражений у положенні: не будь лише засобом для інших, будь для них також метою» [5, с. 82]. «... Людина є мета як для себе, так і для інших ... зробити людину... своєю метою є сам по собі її обов'язок» [5, с. 267].

У І. Канта ідея Бога «впливає з моралі і не є її основою». Бог потрібен моральності, а не моральність Богові. Можна сказати, що совість за вченням філософа є суперечливим поєднання чистого та практичного розуму, як продукт прояву земного та небесного дару. Абстрактне і водночас аскетичне рішення І. Кантом проблеми совісті викликають і досі інтерес до духовного світу людини.

Список літератури

1. Галушчак М. С. (2022). Совість як орган сенсу. *Гуманізм. Людина. Совість. Матеріали XXXII Міжнародних людинознавчих філософських читань, 22-24 жовтня 2022 р.* Дрогобич. С. 36-39.
2. Дольська О. О. (2022). Феноменологія про основи моралі, або про «незламність» метафізики. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* Вип. 37. С. 44-52.
3. Разводова Т. О. (2021). Концептуальні положення про совість в класичній західній філософії. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Філософія в сучасному світі», 19–20 листопада 2021 р.* Харків : Мадрид. С. 111-113.
4. Шаровська Н.Б. (2015). *Естетизм як духовно-світотглядний феномен* : дис. канд. філос. наук : 09.00.08. Київ. 223 с.
5. Kant I. (1991). *The metaphysics of morals.* Cambridge : Cambridge University Press, 307 p.
6. Kant I. (1956). *Critique of practical reason.* Indianapolis, IN : Bobbs-Merrill. 168 p.

References (transliterated)

1. Halushchak M. S. (2022). Sovist yak orhan sensu. *Humanizm. Liudyna. Sovist. Materialy KhKhKhII Mizhnarodnykh liudynoznavchykh filosofskykh chytan, 22-24 zhovtnia 2022 r.* Drohobych. S. 36-39.
2. Dolska O. O. (2022). Fenomenolohiia pro osnovy morali, abo pro «nezlamnist» metafizyky. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii.* Vyp. 37. S. 44-52.
3. Razvodova T. O. (2021). Kontseptualni polozhennia pro sovist v klasychnii zakhidnii filosofii. *Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Filosofiiia v suchasnomu sviti», 19–20 lystopada 2021 r.* Kharkiv : Madryd. S. 111-113.
4. Sharovska N.B. (2015). *Estetyzm yak dukhovno-svitohliadnyi fenomen* : dys. kand. filoz. nauk : 09. 00. 08. Kyiv. 223 s.
5. Kant I. (1991). *The metaphysics of morals.* Cambridge : Cambridge University Press, 307 p.
6. Kant I. (1956). *Critique of practical reason.* Indianapolis, IN : Bobbs-Merrill. 168 p.

Відомості про авторів / About the Authors

Разводова Тетяна Олександрівна (Razvodova Tatyana) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2799-2591>

УДК 130.2: 355.1

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.03

М.В. СМОЛЯГА, Т.М. ДИШКАНТ**ДУХОВНИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ФІЛОСОФІВ**

Стаття присвячена проблемі духовності особистості. На підставі виявлення сутнісних характеристик духовного світу особистості формуються загальне уявлення про його багатогранність, інтелектуальний запит щодо його структурного аналізу. Спроба такого аналізу здійснюється на основі звернення до праць видатних вітчизняних філософів, які створили певні теоретичні засади для подальшого осягнення феномена духовності. Автор звертається до праць С. Кримського, М. Поповича, І. Беха, В.О. Лозового з метою виявлення загальної структури духовності особистості. До складу такої структури в якості духовної основи належать Ціннісно-смісловий універсум та різноманітні форми духовної іррадіації та духовного впливу. Таке розуміння духовного світу особистості вимагає реалізації культурно-діяльнісного підходу у духовному вихованні.

Ключові слова: духовність, духовний світ особистості, духовний розвиток, мораль, структура духовності.

M.V. SMOLYAGA, T.M. DYSHKANT**THE SPIRITUAL WORLD OF THE PERSONALITY IN THE WORKS OF MODERN DOMESTIC PHILOSOPHERS**

The article is devoted to the problem of spirituality of the individual. Based on the identification of certain of its characteristics, which, according to modern researchers, determine its meaning, a certain general idea is formed about its multifacetedness, an intellectual inquiry regarding its structural analysis. An attempt at such an analysis is made on the basis of reference to the works of prominent domestic philosophers who created certain theoretical foundations for its further study. The author refers to the works of S.B. Krymskyi, M.V. Popovych, I.D. Bekha, V.O. Lozovoy in order to identify the general structure of the spirituality of the individual. The composition of such a structure as a spiritual basis includes the Valuable-Semantic Universe and various forms of spiritual irradiation and spiritual influence. Such an understanding of the spiritual world of the individual requires the implementation of a cultural and activity approach in spiritual education.

Key words: spirituality, spiritual world of the individual, spiritual development, morality, structure of spirituality.

Постановка проблеми. Чому звернення до теми духовності є актуальним в умовах війни та її тяжких наслідків? Аналізуючи розвиток вітчизняної культури під час Руїни, класик вітчизняної філософії С. Кримський відзначав: «XIV століття, найстрашніша епоха в історії Європи, чорна смерть (чума) викосила половину її населення, повсюди страшна продовольча криза – немає хліба... Чим відповідає людство? Ренесансом! Небаченим підйомом культури! Те ж саме і в Україні після війн Богдана Хмельницького. З Руїни як виходять? Організовується Києво-Могилянська академія...» [11]. Саме духовність синтезує в собі високу мрію, стан натхнення та прагнення до творення. Але той новий світ, який має бути побудований, повинен подолати наслідки агресії, він має бути орієнтованим на духовну особистість.

За прогнозом Р. Курцвайла, вже до кінця XXI століття світ буде насичений штучним інтелектом у формі інформаційних програм, що самостійно пересуваються від одного комп'ютера до іншого через електронні мережі [26]. Л. Газнюк, враховуючи сучасні процеси кібергізації людини, підкреслює: «Людина, створивши високі технології, отримала можливість маніпулювати не тільки біокосмосом, але й своїм власним геномом, своєю імунною системою, своїм інтелектом та способом життя» [3, с. 124]. Тому стоїть проблема збереження людського у людині, її духовного образу. «Людина культури, – відмічає М. Бейлін, – повинна зберегти свою людську сутність, свою людську субстанцію, свій людський образ у безмежжі технотронної цивілізації з роботами, з розумовим інтелектом» [1, с. 444]. Але що собою являє духовний світ людини, котрий необхідно зберегти на шляху

трансгуманістичної трансформації біологічної природи людини?

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз публікацій сучасних авторів свідчить про те, що дослідники прагнуть до виявлення найбільш важливих компонентів духовного світу особистості. Так, О. Радутний звертає увагу на інтелектуальну складову духовної діяльності людини і бачить в якості головного засобу відрізнення людини від штучного мислячого інтелекту збереження здатності до саморозвитку особистості. Він вважає, що «тільки через подолання помірних перешкод мозок отримує справжнє задоволення (у вигляді викиду ендорфінів) та підштовхує свідомість до саморозвитку через вдосконалення опису оточуючого середовища та зібрання до купи складних інтелектуальних об'єктів» [22, с. 133]. Н. Козаченко також вважає основою духовної орієнтації інтелектуальні здібності особистості, виділяючи в якості головної з них критичне мислення, яке «виконує важливу функцію усвідомлення загальної норми, регулює допустимі відхилення від неї, а в індивідуальному плані постає передумовою людської здатності до усвідомлення нормальності» [9, с. 204]. Л. Газнюк підкреслює, що «людину відрізняє від простої тварини не тільки наявність розвиненого інтелекту, а й наявність культури» [3, с. 123]. В. Лозовий вважає мораль основою, ядром, бачить у ній «квінтесенцію духовності» [16, с. 33]. О. Наконечна фіксує увагу на естетичному боці духовного [19].

Виділяючи різноманітні компоненти духовного, такі як інтелектуальне, етичне, естетичне, більшість сучасних дослідників вказує на певний взаємозв'язок між ними. Так, Л. Сідак підкреслює особливу роль інтелекту людини у формуванні етичних та естетичних компонентів: «основна функція духовного життя людини – це творення смислів і критеріїв добра, істини, краси, належного, прийняттого, та саме вони є основою осмисленої, цілеспрямованої активності» [23, с. 144]. О. Наконечна, розглядаючи естетичне як ознаку духовного, як «особистісне переживання життя, ставлення до світу, себе самого», розуміє духовність як внутрішню опору людського буття, виділяє в ньому його інтелектуальну основу, його «смысловітвірний стрижень» [19]. Л. Дащицька досліджує взаємозв'язок естетичного та морального, місце та роль музичного мистецтва у вихованні моральності, а також «шляхи виховання музикою у процесі формування гармонійно розвиненої особистості. Музика розглядається як засіб морального звеличення людини» [4, с. 176]. На взаємозв'язок основних елементів духовного вказують І. Михалець, А. Зеліченко, Г. Меньчиків, В. Міщенко, Г. Платонов, А. Косічев та інші дослідники.

Взаємозв'язок та взаємозалежність базових компонентів духовного дали підстави В. Міщенку розглядати духовність особистості як певну «динамічну систему, яка здатна до саморозвитку» [18, с. 83]. У чому автори вбачають джерела розвитку духовності? На думку А. Кипенського та В. Малікова, духовність «динамічно розвивається разом із розвитком суспільства» [8, с. 11]. Таку ж соціальну версію розвитку духовності формулюють А. Понеділок та Б. Понеділок, вважаючи, що висока

духовність дає змогу рухатись у майбутнє [20, с. 160]. В. Шаповал, відзначаючи «справжній саморозвиток особистості – у служінні цілям саморозвитку роду», підкреслює, що особистістю в наш час може вважатися той..., хто повною мірою «усвідомлює унікальність пережитого історичного моменту, розуміє завдання, що стоять перед соціумом..., перебуває на передньому краї боротьби за порятунок роду людського» [24, с. 107]. В. Міщенко розглядає антропологічні аспекти духовного саморозвитку. Виходячи з концепції особливого становища людини у космосі Макса Шелера, в котрій «людина є місцем зустрічі з Логосом, «згідно» з яким влаштований світ» [25, с. 93], він вважає, що джерелом високої духовності є почуття подиву перед піднесеним. «Величний, загадковий, дивовижно влаштований світ природи..., що вражає свідомість міццю та пишністю фізичних та хімічних процесів, викликає почуття катарсису, любов та благоговіння перед світом, нове розуміння сенсу та цінності життя, прагнення до високої моральності поведінки, заснованої на альтруїзмі, бажання до духовного сходження» [18, с. 83]. Таке «катарсичне» розуміння природи й духовного розвитку ми знаходимо у І. Карпенка, який зазначав: «Ми висуваємо припущення, що таким результатом існування людини як духовно-фізичної системи є її здатність до духовного катарсису» [10, с. 49].

Аналізуючи різні версії духовного сходження, прагнення до трансцендентального, бажання до саморозвитку, ми бачимо, що духовне більше за власним обсягом, ніж внутрішній світ особистості, воно охоплює як соціальне оточення, так і віддалений космос. Як розуміти духовність особистості, яка модель більше відповідає досягненню духовності як «динамічної системи, яка здатна до саморозвитку» [18, с. 83]? Шлях до розуміння ми зможемо визначити, якщо звернемось до спадщини провідних вітчизняних філософів, знайдемо сполучну нитку з потаємними глибинами тих часів, коли філософська думка на території сучасної України тільки починала формуватися.

Метою статті є визначення структурних компонентів духовного світу особистості на основі звернення до праць провідних вітчизняних філософів, дослідників проблем духовного розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу. І. Бех, відзначаючи духовність як надзвичайну проблему сучасності, вказує на складність вирішення цієї проблеми: «Імператив духовності існує давно, а відповідь на нього нам належить шукати нині; конкретніше шукати ефективні шляхи свідомого і вільного сходження особистості до вищих духовних цінностей» [2, с. 7]. В осягненні глибинної сутності духовності класичною дефініцією стало визначення С. Кримського, в котрому він розкриває зв'язок двох світів – макрокосмосу та мікркосмосу, наслідком взаємодії яких є народження у людини особливого духовного ставлення до світу і себе самого, здатності до альтруїзму на противагу, всупереч власним егоїстичним устремлінням. «Духовність, – зазначав філософ, – це здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт

особистості на етичній основі» [12, с. 23]. Слід зазначити, що характер цього взаємозв'язку геніально розкривається у теорії видатного вітчизняного філософа Г. Сковороди, який розумів такий зв'язок як «сродність» – своєрідну гармонію, злиття морального та естетичного початків, ідеал гармонійного життя, образ поведінки досконалої людини, до якого слід прагнути, бо «сродність», на його думку, мешкає у Царстві Божому. «Сродність» є образом істинної природи, яку і повинен пізнавати кожен, виявляти любов і милосердя. Не випадково такі провідні вітчизняні філософи як І. Драч, С. Кримський, М. Попович здійснили сумісне видання, присвячене життю та творчості Г. Сковороди, розкриттю його теорії кордоцентризму – філософії серця, філософії любові, його концепції пріоритету духовного світу [6].

Але С. Кримський, визначаючи провідну роль Г. Сковороди, бачить нерозривний духовний зв'язок із його попередниками. У праці, присвяченій феномену мудрості у творчості Григорія Сковороди, він пише: «В історії української духовності постать Г. Сковороди неповторна. Але це не означає, що він затьмарює всіх і вся, як це іноді подають деякі інтерпретатори його творчості. Навіть за безумовної оригінальності та значущості доробку філософа не слід пропагувати сковородиноцентризм, тобто не треба забувати, що Сковорода не заступає своїх видатних попередників: ані Петра Могили, духовного вождя інтелектуального формування української нації, ані енциклопедичного, по-європейськи вихованого Теофана Прокоповича чи блискучу плеяду професорів Києво-Могилянської академії (серед яких – Йосип Горбачький, Георгій Кониський, Георгій Щербацький та ін.)» [14].

М. Попович іде ще далі у глибину століть і у книзі «Світогляд стародавніх слов'ян», підкреслюючи, що сам світогляд містить у собі установки, пов'язані з проблемою «людина і світ людини» [21, с.3]. Дослідник пише: «У слов'янській культурі, як і всіх архаїчних культурах, космос як світ порядку протиставлений хаосу як світу безладу. У своїй суті це зіставлення відповідає зіставленню «свій світ – чужий світ», «світ культури – світ ворожої та неосвоєної природи», хоча, як буде показано далі, термін «світ» ставився спочатку саме до упорядкованого, освоєного світу» [21, с. 46].

І світосприйняття стародавніх еллінів в межах концепції космоцентризму, і світоглядні установки наших предків слов'ян, і філософські думки Г. Сковороди стосовно гармонії світів і феномена сродності відкривають таємницю духовного, яка перевищує масштаби внутрішнього світу людини і розповсюджується за його межі.

Головним елементом у системі світ – людина є саме особистість. С. Кримський відмічає: «Духовність – це створення свого власного внутрішнього світу, своєї особистості, тому що Бог розмовляє з людьми через їх особистість» [13]. Але людина є досить складним утворенням, яке розкривається і в думках, і в мотиваційних намірах, і в діяльності. М. Попович, звертаючись до першоджерел, до розуміння духовності нашими

предками, висловлює думку про те, що у слов'янському язичництві ідея духовної субстанції замінена сукупністю різних уявлень про сутність людини, а саме: людина як життя, як жива сутність, що відчуває і діє; людина як неповторна особистість, як «людський образ», як істота соціальна, що ототожнюється з ім'ям, зовнішнім виявом, тінню, слідом тощо... [21, с. 70]. Отже, для розуміння духовності як системи необхідно виявити як певну основу духовного в людині, так і напрямки та способи її розповсюдження у зовнішньому світі.

Аналізуючи духовність особистості в розгорнутій системі «людина – світ», С. Кримський у праці «Філософія як шлях людяності та надії» формує певне уявлення про зазначену основу, застосовуючи таке поняття, як Ціннісно-смысловий Універсум. Він вважає, що це – вихідна категорія філософського дискурсу, яка заявляє про себе через певні моделі, типу античного Космосу як упорядкованого самодостатнього буття, або як давньоєврейська модель світу [15]. Сам Ціннісно-смысловий Універсум (ЦСУ) особистості – ядро системи. Таку ж думку проводить І. Бех, визначаючи термін «Я-духовне», вважаючи, що «духовність як сукупність високосмыслових цінностей (любов людини до людини, милосердя, безумовне піклування про людину, відповідальність тощо) і породжує Я-духовне особистості, яке визначає і спосіб її життя» [2, с. 11]. Поєднання ціннісного й інтелектуального компонентів характерно для моделей духовного розвитку, яке притаманне В. Лозовому [16], концепції створення інтелектуально-моральної духовності В. Міщенко [17].

Важливою характеристикою ЦСУ є духовна стійкість, яка, як і кожна синергетична система, яка протистоїть ентропії, характеризується такими показниками, як резистентність (здатність витримувати певні життєві іспити, потрясіння), толерантність (здатність не відповідати на дрібні подразники) та еластичність (здатність до швидкого відновлювання сил та перетворення енергії). Усе це є наслідком соціалізації, виховання, духовного розвитку особистості. У самому способі існування будь-якого історичного Універсуму на думку С. Кримського, закладено своєрідну динамічну суперечність, суперечність між актуальним буттям та наростаючою масою нових можливостей. Тому духовна особистість характеризується певною відкритістю світу, що забезпечує простір для духовного пошуку і є мотивацією щодо подальшого розвитку.

Аналізу розвитку ЦСУ присвячена стаття А.М. Єрмоленко «Ціннісно-смысловий універсум та універсум дискурсу», в якій він розглядає певні історичні моделі ЦСУ, зокрема модель Конфуція («не чини іншому того, чого не бажаєш, щоб чинили тобі»), модель І. Канта («Чини так, щоб максима твоєї волі повсякчас могла разом правити за принцип загального законодавства» [7, с. 180]). В ХХІ столітті актуальною є проблема формування нової концепції ЦСУ, суть якої сучасним німецьким філософом Д. Бюлером формулюється наступним

чином: «Чини так, щоб усі твої твердження, плани або вчинки були узгоджені на основі осмислених і відповідних ситуації аргументів (так, щоб жодний осмислений і відповідний ситуації аргумент не залишався б поза увагою, задля цього слід очікувати обґрунтований консенсус необмеженої аргументативної спільноти)» [7, с. 183]. Ця думка співпадає з нашим розумінням «поєднання індивідуального та колективного», на тому підґрунті, що визначає характер людського буття, де «особистість поєднує у собі міру соціальності та міру індивідуалізації» [5, с. 155].

Розвиток і стабільність, стійкість духовного ядра особистості є атрибутивними властивостями особистості як духовної істоти. ЦСУ як внутрішній духовний світ особистості характеризується великою кількістю духовних процесів, до складу яких слід віднести усвідомлене бачення (пильність мислення, спрямованість на те випадкове, що розкриває потенційну основу нової закономірності), розуміння (розкриття сутності, усвідомлення істини), систематизацію як основу для формуванні наукової картини світу, певного Логосу, а також певні емоційні процеси (подив, хвилювання, катарис).

Сам Універсум, – як вказує С. Кримський, – складається з досить певного і структурованого ядра цінностей і смислів і великого периферійного порубіжжя з властивим йому зниженням рангів реальності, збільшенням мір її хисткості, невизначеності, необґрунтованості. Тому далі особистості відкривається певний духовний простір, що визначає як пріоритетні цілі, які доступні та відкриваються людському розуму, так і певні грані непізнаного, такий собі смисловий «Соляріс» С. Лема (або ж за висловлюванням С. Кримського, – певне «дикє поле»). Історична місія людини – перетворення хаосу на космос, упорядкування світу. Не випадково А. Хмелевський назвав людину *Homo ordines* – людиною, яка упорядковує [27].

Якщо використовувати символ, який би дав можливість певної візуалізації такої моделі духовного світу особистості, то доречним видається образ зірки. Людина як певний мікрокосм дивовижним чином виявляється схожою на зірку, дарує світу можливість життя. Людину як духовну істоту характеризує здатність до духовної іррадіації, яка робить світ кращим. Духовна іррадіація – це особистий приклад життя, духовний образ, який наслідують інші, певні думки, ідеї, котрі здатні врятувати суспільство від агресії, жорстокості, насильства, бездуховності, це велике почуття любові, яке зігриває світ. Любов є інтегральним засобом духовної іррадіації. С. Кримський щодо цього писав, що «любов – це єдиний спосіб вийти за межі самого себе..., це завжди пошук абсолютного центра за межами самого себе», і, посилаючись на В. Соловйова, відмічав, що «любов існує не лише для продовження роду, хоча вона й освячує його, це – спосіб розвитку особистості людської» [11]. Найбільш суттєвими видами духовної іррадіації є духовний вплив, який спрямовується на різноманітні соціальні структури, а також

перетворення, тобто одухотворення світу, природи, Всесвіту, формування культурної спадщини людства і сучасної цивілізації в її гуманних проявах. «Одухотворення, – на думку В. Беха, – це головний механізм виховання, за В. Сухомлинським. Зазначимо, що він вперше ввів його у реальну виховну практику. З ним він пов'язував мистецтво виховання. Останнє полягає в тому, щоб людина, яку ми виховуємо, олюднювала світ речей, що оточують її, через ставлення до речей вчилася правильно, по-людськи ставитися до людей. Дитина повинна «одухотворювати» речі, які входять в її життя, повинна відчувати в них людське – розум, мудрість, любов до людей» [2, с. 304]. Якщо духовність, за визначенням С. Кримського, «це здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особистості на етичній основі» [12, с. 23], то наслідком такого ставлення до світу, такого перетворення є, на думку В. Лозового, «реальна поведінка людини, її моральні ідеали, ставлення до інших людей, колективу, суспільства, міра гуманності, що виявляється особистістю в соціальній діяльності і яка визначає ступінь її духовно-моральної свободи в конкретних умовах суспільної, моральної необхідності» [16, с. 21].

Які наслідки ми маємо стосовно духовного виховання з урахуванням структури духовності особистості? Формування Ціннісно-смислового універсуму, усіх перелічених форм духовного впливу на зовнішній світ вимагає не тільки передачі знань, але й формування певного ставлення до світу, що можливе тільки в умовах діалогового виховання, початок якому дав Сократ. Необхідне формування самостійного критичного мислення, альтруїзму та любові до світу, бажання до творення. «Духовність – підкреслював С. Кримський, – це завжди цінне домобудівництво особистості. Це той нескінченний шлях формування свого внутрішнього світу, який дозволяє людині не залежати повністю від контексту, зовнішнього життя, тобто залишатися собі тотожним» [13]. При цьому важливо розуміти духовність як зв'язок людини зі світом, як прагнення перетворення світу. Духовність, на думку С. Кримського, можлива тільки тоді, коли людина має високі духовні цілі. «Щастя від цього також залежить, – вважав філософ. – Чим масштабніші духовні завдання ви собі ставите, тим більше у вас умов для щастя» [11]. На таке духовне будівництво повинне бути спрямоване сучасне суспільство. Саме такий розвиток та духовне виховання людини мають зберегти духовний образ особистості в умовах трансгуманістичних перетворень.

Висновки. На підставі викладеного вище ми дійшли таких висновків: по-перше, аналіз досліджень сучасних авторів свідчить про те, що вони відчують реальну загрозу існуванню людини, вбачають шлях до спасіння людської сутності у розвитку духовності особистості; по-друге, співзвучним викликом сьогодення уявляється запропоноване провідними вітчизняними філософами розуміння духовного світу особистості як розгорнутої системи, духовне ядро якої (ціннісно-смисловий універсум) визначає лінії її розповсюдження в

духовному просторі: духовну іррадіацію, духовний вплив на соціум і духовне перетворення космосу, одухотворення природи.

Список літератури

- Бейлін М.В. (2014). *Нанотехнологія як прорив у постнекласичній науці* : монографія. Харків : Вид-во «Оберіг». 418 с.
- Бех І.Д. (2018). *Особистість на шляху до духовних цінностей* : монографія. Київ – Чернівці : «Букрек». 320 с.
- Газнюк Л.М. (2019). Трансформація людського буття у суспільстві споживання. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві», 15 листопада 2019 р.*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право. С. 120–124.
- Дашицька Л. (2010). Моральне виховання школярів засобами музичного мистецтва. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. № 1. С. 175 – 180.
- Дишкант Т.Н. (2019). Проблема саморозвитку у сучасних реаліях культури постмодернізму. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві», 15 листопада 2019 року*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право. С. 154–156.
- Драч І.Ф., Кримський С.Б., Попович М.В. (1984). *Григорій Сковорода: Біографічна повість*. К. : Молодь. 216 с. (Уславлені імена. Випуск 60).
- Ермоленко А.М. (2006). Ціннісно-смысловий універсум та універсум дискурсу. *Дух і літера*. № 15–16. С. 179 – 184. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/149244559.pdf>
- Кіпенський А.В., Маліков В.В. (2019). До питання розуміння духовності у сучасному світі. *Збірка матеріалів міського науково-практичного семінару «Формування духовної культури майбутніх фахівців», 16 березня 2018 р.* Харків : ХНУБА. С. 7–13.
- Козаченко Н.П. (2020). Коли не працює критичне мислення і для чого нам здоровий глузд. *Актуальні проблеми духовності*. № (21). С. 204–228. <https://doi.org/10.31812/apd.v0i21.4371>
- Карпенко І.М. (2011). Теоретичні засади катарсичного виховання духовної культури особистості. *Духовність особистості: методологія, теорія та практика*. № 1 (42). С. 45–58.
- Кримський С.Б. (2011). *За межею щастя і нещастя* (запис та редакція монологу філософа Віктором Ціоном 24 червня 2011, 12:46) Retrieved from https://web.archive.org/web/20140223015550/http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/za_mezheyu_schastya_i_neschastya.html
- Кримський С.Б. *Контури духовності: нові контексти індивідуальності*. Retrieved from <https://studfile.net/preview/8816631/page:4/>
- Кримський С.Б. (2002). «Принципи духовності XXI століття». *Газета «День»*: № 210, 15 листопада 2002. Retrieved from <http://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/sergey-krumskiy-principy-duhovnosti-hhi-stoletiya>
- Кримський С.Б. (2002). Феномен мудрості у творчості Григорія Сковороди. *Вісник Національної академії наук України*. № 12. С. 42 – 46.
- Кримський С.Б. (2000). *Філософія як шлях людяності та надії*. К. : Курс. 308 с.
- Лозовой В.О. (2014). Моральна культура особистості як серцевина її духовності. *Духовно-моральні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації: зб. наук. пр.: по матеріалам Міжнар. наук.-практ. конф. 5–6 листоп. 2014 р.*: в 2 ч. : Ч. 1 ; під ред. О.Г. Романовського, Ю.І. Панфілова. Харків: НТУ «ХПІ». С. 20–24.
- Міщенко В.І. (2022). Контури нової моралі

глобального світу. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства: зб. наук. пр.* Харків : НТУ «ХПІ». № 2. С. 91–99.

- Міщенко В.І. (2017). Осягнення духовності. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. Випуск 56. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/philosophy/article/view/9950>
- Наконечна О.П. (2004). *Естетичне як тип духовності* : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня док. філос. наук: спец. 09.00.08 «Естетика». Київ. 34 с.
- Понеділок А.І., Понеділок Б.А. (2019). Прояви саморуйнації особистості в субкультурі сучасної молоді: нові тенденції. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві», 15 листопада 2019 року*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право. С.159-153
- Радутний О.Е. (2019). Антикрихітність саморозвитку особистості проти чорного лебедя штучного інтелекту та цифрової людини. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві», 15 листопада 2019 року*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право. С. 129–134.
- Сідак Л.М. (2019). Подолання людської особистості: проекція від гуманізму до постгуманізму. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві», 15 листопада 2019 року*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право. С. 138–145.
- Попович М.В. (1985). *Світогляд давніх слов'ян*. К. : Наукова думка. 167 с.
- Шаповал В.Н. (2019). Человек в современном мире: саморазвитие или саморазрушение? *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві», 15 листопада 2019 р.*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право. С. 103 – 107.
- Шелер М. *Положення людини у космосі*. Retrieved from https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/antropologija/problema_cheloveka_v_zapadnoj_filosofii_perevody_1988/5-1-0-161
- Kurzweil M. (1999). *The Age of Spiritual Machines*. N.Y. 388 p.
- Chmielewski Adam. (2014). Do czego potrzebna jest filozofia? *Filo-Sofija*. №. 26 P. 41–54. Retrieved from www.filosofija.pl/index.php/czasopismo/article/.../714

References (transliterated)

- Beilin M.V. (2014). *Nanotekhnolohiia yak proryv u postneklasychnii nauitsi* : monohrafiia. Kharkiv : Vyd-vo «Oberih». 418 s.
- Bekh I.D. (2018). *Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnostei* : monohrafiia. Kyiv – Chernivtsi : «Bukrek». 320 s.
- Hazniuk L.M. (2019). *Transformatsiia liudskoho buttia u suspilstvi spozhyvannia*. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspilstvi», 15 lystopada 2019 roku, NIuU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo. S. 120–124.
- Dashytska L. (2010). *Moralne vykhovannia shkoliariv zasobamy muzychnoho mystetstva*. Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia № 1. S. 175 – 180.
- Dyshkant T.N. (2019). *Problema samorozvytku u suchasnykh realii kultury postmodernizmu*. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspilstvi», 15 lystopada 2019 roku, NIuU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo. S. 154–156.
- Drach I.F., Krymskyi S.B., Popovych M.V. (1984).

Хригорію Сквороду: Біографічна повість. К. : Молод. 216 с. (Уславлені імена. Випуск 60).

7. Yermolenko A.M. (2006). Tsinnisno-smyslovnyi universum ta universum diskursu. Duh i litera. № 15–16. S. 179 – 184. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/149244559.pdf>

8. Kipenskyi A.V., Malikov V.V. (2019). Do pytannia rozuminnia dukhovnosti u suchasnomu sviti. Zbirka materialiv miskoho naukovo-praktychnoho seminaru «Formuvannia dukhovnoi kultury maibutnikh fakhivtsiv», 16 bereznia 2018 r. Kharkiv : KhNUBA. S. 7–13.

9. Kozachenko N.P. (2020). Koly ne pratsiuie krytychne myslennia i dlia choho nam zdorovyi hluzd. Aktualni problemy dukhovnosti. № (21). S. 204–228. <https://doi.org/10.31812/apd.v0i21.4371>

10. Karpenko I.M. (2011). Teoretychni zasady katarsychnoho vykhovannia dukhovnoi kultury osobystosti. Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia ta praktyka. № 1 (42). S. 45–58.

11. Krymskyi S.B. (2011). Za mezheiu shchastia i neshchastia (zapys ta redaktsiia monolohu filosaфа Viktorom Tsionom 24 chervnia 2011, 12:46) Retrieved from https://web.archive.org/web/20140223015550/http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/za_mezheiu_schastia_i_neschastia.html

12. Krymskyi S.B. Kontury dukhovnosti: novi konteksty individualnosti. Retrieved from <https://studfile.net/preview/8816631/page:4/>

13. Krymskyi S.B. (2002). «Pryntsypy dukhovnosti KhKhI stolittia». Hazeta «Den»: № 210, 15 lystopada 2002. Retrieved from <http://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/sergey-krymskiy-principy-duhovnosti-hhi-stoletiya>

14. Krymskyi S.B. (2002). Fenomen mudrosti u tvorchosti Hryhorii Skovorody. Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. № 12. S. 42 – 46.

15. Krymskyi S.B. (2000). Filosofiia yak shliakh liudianosti ta nadii. K. : Kurs. 308 s.

16. Lozovoi V. O. (2014). Moralna kultura osobystosti yak sertsevyna yii dukhovnosti. Dukhovno-moralnisi osnovy ta vidpovidalnist osobystosti u doli liudskoi tsyvilizatsii: zb. nauk. pr.: po materialam Mizhnar. nauk.-prakt. konf. 5–6 lystop. 2014 r.: v 2 ch. : Ch. 1 ; pid red. O.H. Romanovskoho, Yu.I. Panfilova. Kharkiv: NTU «KhPI». S. 20–24.

17. Mishchenko V.I. (2022). Kontury novoi morali hlobalnogo svitu. Visnyk Natsionalnogo tekhnichnogo universytetu «KhPI». Serii: Aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva: zb. nauk. pr. Kharkiv : NTU «KhPI».

№ 2. S. 91–99.

18. Mishchenko V.I. (2017). Osiahnennia dukhovnosti. Visnyk KhNU imeni V.N. Karazina. Serii «Filosofiia. Filosofske perypetii». Vypusk 56. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/philosophy/article/view/9950>

19. Nakonechna O.P. (2004). Estetychne yak typ dukhovnosti : avtoref. dys. na zdobuttia nauk, stupenia dok. filos. nauk: spets. 09.00.08 «Estetyka». Kyiv. 34 s.

20. Ponedilok A.I., Ponedilok B.A. (2019). Proiavy samoruinatsii osobystosti v subkulturii suchasnoi molodi: novi tendentsii. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspilstvi», 15 lystopada 2019 roku, NIU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo. S.159-153

21. Radutnyi O.E. (2019). Antykyrykhkist samorozvytku osobystosti proty chornoho lebedia shuchnogo intelektu ta tsyfrovoy liudyny. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspilstvi», 15 lystopada 2019 roku, NIU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo. S. 129–134.

22. Sidak L.M. (2019). Podolannia liudskoi osobystosti: proektsiia vid humanizmu do posthumanizmu. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspilstvi», 15 lystopada 2019 roku, NIU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo. S. 138–145.

23. Popovych M.V. (1985). Svitohliad davnikh slovan. K. : Naukova dumka. 167 s.

24. Shapoval V.N. (2019). Chelovek v sovremennom myre: samorazvytye yly samorazrusheniye? Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspilstvi», 15 lystopada 2019 roku, NIU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo. S. 103 – 107.

25. Sheler M. Polozhennia liudyny u kosmosi. Retrieved from https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/antropologija/problema_cheloveka_v_zapadnoj_filosofii_perevody_1988/5-1-0-161

26. Kurzweil M. (1999). The Age of Spiritual Machines. N.Y. 388 r.

27. Chmielewski Adam. (2014). Do szego potrzebna jest filozofia? Filo-Sofija. № 26 P. 41–54. Retrieved from www.filo-sofija.pl/index.php/czasopismo/article/.../714

Надійшла (received) 07.05.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Смоляга Марина Віталіївна (Smolyaga Maryna) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри філософії, доцент; кандидат філософських наук, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3418-0420>;

Душкант Тетяна Миколаївна (Dyshkant Tetiana) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5026-7913>

УДК 378.1:005.6

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.04

V. СУНЬ

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОСВІТІ

Стаття присвячена одному з найактуальніших питань сучасної філософії, а саме – аналізу методології, за допомогою якої технології змінюють освітні простори та освітні моделі. Автор використовує метод філософської рефлексії, спираючись на першоджерела попередніх дослідників цього процесу. починаючи з їхнього концептуального аналізу з метою відстежити розвиток дистанційної освіти, її технологічну

еволюцію.

Результати дослідження показують, що, по-перше, з появою таких концептів, як digital campus, smart campus, цифровий кампус-близнюк і школа метавсесвіту, освітній простір змінюється на метавсесвіт, тобто з розвитком інформаційних технологій Інтернет має тенденцію до постійного оновлення, і зараз він розвивається до Web 3.0, який є синонімом наступної Інтернет-ери, і саме вона, на думку автора, і сприяє формуванню метавсесвіту. Автор також підкреслює наступне: трансформація мислення окремих людей (викликана наукою та високими технологіями), які працюють за нових умов, впливає прямо і побічно на зміни у характері мислення широких верств суспільства з метою адаптуватися до величезних за масштабом охоплення трансформацій у евристичній сфері. У цій ситуації вищі навчальні заклади встановлюють нові моделі навчальних програм, вводячи новий лексикон (як запас нових слів, висловлювань), в багажі якого такі поняття, як змішане навчання, перевернутий клас, віртуальне навчання, розумна класна кімната та інші.

Ключові слова: високі освітні технології, освітній простір, освітня модель, методологічний потенціал, метавсесвіт, змішане навчання, перевернутий клас, віртуальне навчання, цифровий двійник.

W. SUN

THE METHODOLOGICAL POTENTIAL OF HIGH EDUCATIONAL TECHNOLOGY

With the development of information technology, the Internet is also constantly iterative and updated, and is currently evolving to Web 3.0, which is synonymous with the next Internet era, which complements the metaverse. This essay is dedicated to one of the most relevant issues in contemporary philosophy: the methodology by which technology is reshaping educational spaces and educational models. The research adopts the method of philosophical speculation, starting from conceptual analysis, tracing the development of distance education and its technological evolution, and examining the educational process of technology from the source. The results of the study show that with the emergence of concepts such as digital campus, smart campus, digital twin campus, and metaverse school, the educational space is changing to the metaverse. The transformation triggered by science and technology covers both individuals and society, not only referring to the specific content or form of people's understanding and thinking, but also the depth and complexity of the thinking world of the entire society. In order to adapt to the changing situation, higher education institutions are establishing new curriculum models. Various words associated with these patterns are: blended learning, flipped classroom, virtual learning, smart classroom, etc.

Key words: high educational technology, educational space, educational model, methodological potential, meta-universe, blended learning, flipped classroom, virtual learning, digital twin.

Problem statement. Along with the iterative innovation of all kinds of information technology, the Web era has evolved from Web1.0 to Web2.0, and now it is presenting an important point in the evolution to the next generation of the Internet era, Web3.0.

Web 3.0 is the future of the direction of technological development, and the meta-universe is the future of application scenarios and lifestyles, and the two are mutually reinforcing. This article is dedicated to one of the most relevant issues in contemporary philosophy: the methodology of technology in reshaping educational spaces and models. The study adopts a philosophical discursive approach, starting from a conceptual analysis that traces the development of distance education and its technological evolution, examining the process of technology's educationalisation at its source.

Analysis of recent research and publications and relevance. Web technology has evolved from Web 1.0 to Web 3.0, and the educational space is changing. The meta-universe is considered as the foundation of the future educational space. As far as the field of education is concerned, different researchers have interpreted and defined the concept of meta-universe [4, 14, 17, 19]. Some researchers have even proposed new concepts and frameworks such as "education meta-universe" and "learning meta-universe" [5, 8]. Based on its technological composition, the meta-universe is a

scaled-up unification of high technologies such as artificial intelligence, VR/AR/MR, blockchain, communication technologies, cloud computing, big data, digital twins, etc., and a unifying imagery of a wide range of emerging technologies. The meta-universe makes people realize that the internet is not as simple as a technological tool, but a whole new information space. At present, there is no consensus on the understanding of the meta-universe of education, and its concepts and characteristics are mainly interpreted from the "technological application perspective" and the "spatial perspective". The technical nature of education determines that technology reshaping education is reshaping education technology, and the process of technology reshaping education is the process of evolution of education technology. The fundamental question of technology reshaping education is, what kind of education, what kind of education mode, and what kind of learning mode do we need in the age of technology? In the field of education, there is a "deep integration of online teaching and offline teaching", will the integration of the two reshape education? To answer this question, we need to trace the development of distance education and its technological evolution, and examine the process of the educationalization of technology from its origins.

Purpose of the paper. The results of the study show that the educational space is changing in the

direction of the meta-universe with the emergence of concepts such as digital campus, smart campus, digital twin campus, and meta-universe school. The transformation triggered by science and technology encompasses both individuals and societies, referring not only to the specific content or morphological style of human awareness and thinking, but also to the depth and complexity of the thinking world of the whole society. In order to adapt to the changing situation, higher education institutions are establishing new curriculum models. Various terms related to these models are: blended learning, flipped classroom, virtual learning, smart classroom, etc. *Novelty*. Adopting a philosophical discursive approach, starting from a conceptual analysis, it traces the development of distance education and its technological evolution, and then discusses the methodological potential of high educational technologies in reshaping educational spaces and educational models.

Main body. *Different stages of technological development in the field of education in the Web era.*

With the iterative innovation of various information technologies, the Web era has evolved from Web 1.0 to Web 2.0, and is now presenting an important point in the evolution to the next generation of Web 3.0 in the Internet era. Each evolution will trigger a new round of information revolution, profoundly changing people's lives, work and all aspects of society. In the mid-to-late 18th century, the first industrial revolution ushered in the "steam age", technology promoted industrial development through the conscious application of natural sciences, and the new form of teaching organization that formed the class system led to educational changes. In the middle and late 19th century, the second industrial revolution opened the "electric age", realizing the close integration of natural science and industrial production, and the specialized and standardized subject courses and training models adapted to social changes and affected the development of education. At present, new technologies such as cloud computing, artificial intelligence, and big data are also having a profound impact on school reform, teaching reform, and classroom reconstruction in the field of education [1, p. 179]. Technological developments are considered the most important factor in initiating and expanding remote, online, and blended learning, where the educational process is primarily facilitated by educational technology [2, p. 4].

Tracing online education based on technology perspective includes three stages of development: (1) large-scale training - the early stage of one-way communication (Web 1.0 technology, multimedia technology, audiovisual technology, etc.); The essence of Web 1.0 is aggregation, union, and search, and the object of aggregation is huge and disordered network information. (2) Personalized learning – the current stage of two-way interaction (Web 2.0 technology, cloud computing, big data, etc.); The emergence of various platforms and software technology architectures of Web 2.0 has promoted the formation of a new dimension of education paradigm. The source of this paradigm is to provide a personalized and participatory learning space for all learners, changing the interaction

mode between educational resources and learners.

In the open education resource sharing movement, the emergence of Massive Open Online Courses, that is, "MOOCs", is the most interesting wave of education informatization innovation. In MOOC programs, learners' learning behaviors are guided and supported by teachers to provide a learning experience that is close to formal education. (3) Experiential learning – the promising future of intelligent learning (web 3.0 technology, VR technology, Internet of Things, artificial intelligence, etc.); The essence of "Web 3.0" is deep participation, life experience, and the value of netizens' participation. Web 3.0 is not only an intelligent Internet, but also a three-dimensional holographic Internet, which can provide users with unprecedented interactivity, immersion and participation [3, p. 90].

The development of distance education has undergone many times of technological education, but each technological change around the new paradigm formed by the combination of individual technologies has not been able to replace the old paradigm, the existing technological changes are only the evolution of a single technology in the old paradigm of distance education, or the education of a new technology, as the main combination of distance education has not formed a replacement of the educational paradigm. Somehow though, the "metaverse", signifying a metaphysical universe, is a term that could bring people into the awareness that our own "base reality" may not really be so basic after all. Was it ever? Blurring the lines between what is real and what is surreal or metaphysical, could have some profound impact on the human psyche. What starts to feel real becomes more way more subjective than objective in this kind of place [4]. Li Zhengtao et al. proposed that "for the education world, the real 'technological innovation' is to innovate a new place for education, a time and space for education, create a new way of educating people, and create a new world of education, which is the fundamental value of the education metaverse"[5, p. 14].

High technology reshapes educational spaces

With the development of information technology, the distinction between real and virtual is becoming more and more blurred [6]. With the in-depth development and comprehensive transformation of education informatization, concepts such as digit campus, smart campus, digital twin campus, and metaverse school have emerged one after another.

(1) Digital campus.

The concept of a "digital campus" originally originated from The Campus Computing Project, a research project at Claremont University in the United States. Shen Peihua et al. define digital campus as "digital campus is based on the network, using advanced information means and tools to realize all digitization from the environment (including equipment, classrooms, etc.), resources (such as books, lectures, courseware, etc.) to activities (including teaching, learning, management, services, offices, etc.), build a digital space on the basis of the traditional campus, expand the time and space dimension of the real campus, improve the efficiency of the traditional

campus, expand the functions of the traditional campus, and finally realize the comprehensive informatization of the educational process”[7, p. 19]. Qian Xiaolong et al. pointed out that “digital campus is the use of modern information technology to build a digital space on the basis of traditional campus, and finally realize the informatization of the education process”[8, p. 16]. In summary, the digital campus is a digital space built on the basis of the traditional campus, which digitizes the daily teaching and management work, and it is in the initial stage of education informatization.

(2) Smart campus.

Due to different perspectives, the definition of smart campus has different emphases. Some emphasize the application of technology represented by the Internet of Things [9, p. 124], Some focus on the construction of a smart learning environment [10, p. 64]. China's national standard “Smart Campus Overall Framework”, which came into effect in January 2019, defines “smart campus” as “the organic connection between physical space and information space, and anyone, anytime, and any place can easily access resources and services”[11]. Smart campus is the further development and upgrading of digital campus and a more advanced form of education informatization.

(3) Digital twin campus.

The concept of “twin” originated from NASA's “Apollo program”, which is to build two identical space vehicles, one of which is launched into space for a mission, and the other is left on Earth to reflect the working status of spacecraft in space during the mission, thereby assisting engineers in dealing with emergencies that arise in space. Around 2003, the idea of a digital twin first appeared in Professor Grieves' management course. Grieves calls this idea “Conceptual Ideal for PLM (Product Lifecycle Management).” In this scenario, the basic idea of digital twin has been embodied, that is, the digital model built in the virtual space is interactively mapped with the physical entity, and the operation trajectory of the whole life cycle of the physical entity is faithfully described [12]. It wasn't until 2010 that the term “Digital Twin” was officially coined in NASA's technical report and defined as “a system or vehicle simulation process that integrates multiphysics, multiple scales, and multiple probabilities.” In recent years, digital twins have become more and more widely spread. At the same time, thanks to the development of a new generation of information technology such as the Internet of Things, big data, cloud computing, and artificial intelligence, the implementation of digital twins has gradually become possible. The “Digital Twin Application White Paper” published by the China Electronics Standardization Institute pointed out that “the digital twin campus is a virtual campus built based on digital twin technology to accurately map and reconstruct and optimize the physical campus, which realizes the two-way mapping, dynamic interaction and real-time connection between the physical campus and the virtual campus” [13, p. 35]. Based on the characteristics of interoperability, scalability, real-time, fidelity, and closed-loop, the digital twin campus can make intelligent decisions through simulation, analysis,

and prediction of the campus physical process to optimize the campus operation process.

(4) Meta-universe school.

Many researchers believe that the metaverse offers an opportunity to reshape the educational space and change the teaching model. From the perspective of technology application, some researchers regard the metaverse as a collection of various new Internet technologies such as blockchain and cloud computing [14, p. 28]. Interpreting the educational metaverse as the vertical application of metaverse technology in the field of education, it is a virtual and real integrated education environment shaped by new technologies, which has the characteristics of comprehensive interweaving of virtual and reality, comprehensive collaboration between humans and machines, and comprehensive connection between school and society in terms of application scope [15, p.28]. From the low to the high degree of technical application, the characteristics of virtual reproduction, virtual simulation, virtual and real integration, and virtual and real linkage are presented in order [16, p. 21]. From a spatial point of view, researchers generally have two kinds of interpretive logic. First, the metaverse is regarded as a virtual space completely parallel to the real world, and the educational metaverse is interpreted as a new virtual education world created through network sharing space [17, p. 44]. It has the characteristics of interactive immersion, resource equality, and diversified experience [18, p. 1].

For example, some researchers pointed out that the education metaverse is a new type of education form based on the third-generation Internet and closely related to the attributes and elements of the real society, with interaction as the center and breaking through various boundaries (time and space, relationship, communication, emotional boundaries) as the center [19, p. 6]. Metaverse schools integrate advanced technologies such as digital twins, Internet of Things, artificial intelligence, extended reality, and blockchain, allowing users, such as students, teachers, professional and technical personnel, administrators, and other users to socialize, educate, and entertain in metaverse schools through their avatars.

High technology has caused changes in teaching models

The structure of thinking reflects people's level of thinking. People always understand the world with the existing thinking structure, and the external world is also formed through the thinking structure to form people's thinking results. Advances in science and technology are driving the development of thinking structures. Science and technology provide new concepts, which lead to the development of thinking structures. The central concepts of each era, such as “entity” in ancient times, “force” in modern times, and “information” in modern times, are condensed and summarized the world picture at that time and people's overall understanding of the world.

A system of thought organized by concepts forms a web of thinking that reflects the “web of natural phenomena.” The more optimized the concept, the more perfect the thinking structure, and the conceptual evolution brought by science and technology enables us

to grasp the increasingly complex world in a concise way, and constantly enhance our thinking ability and efficiency. The transformation triggered by science and technology covers both individuals and society, not only referring to the specific content or form of people's understanding and thinking, but also the depth and complexity of the thinking world of the entire society. In order to adapt to the changing situation, higher education institutions are establishing new curriculum models. Various words associated with these patterns are: blended learning, flipped classroom, virtual learning, smart classroom, etc.

Blended learning is a new term that has emerged in the field of education, but its philosophy and ideas have been around for years. According to Learning circuits, Blended learning is considered to be a combination of online learning and face-to-face learning. Essentially, Blended learning is a new type of learning style or learning philosophy. Driscoll (2002) has provided a more comprehensive discussion of blended learning, arguing that "blended learning means that the learning process can be a combination (or blend) of web-based technologies (such as virtual classroom live, collaborative learning, streaming and text) to achieve a pedagogical goal; It is a combination of multiple teaching methods (such as constructivism, behaviorism and cognitivism) and teaching techniques (or non-teaching techniques) to achieve the best teaching results; is a combination of any form of instructional technology (e.g. video, CD-ROM, web-based training and film) with face-to-face teaching and training methods; It is a combination of teaching technology and specific work tasks to form a good learning or work effect" [20, p. 18].

Flipped Classroom is a teaching mode that reverses the order of the two elements of traditional lecture and homework in course teaching. "Flipped Classroom" originated from "Woodland Park" high school in Rocky Mountain, Colorado, USA. In the spring of 2007, chemistry teachers Jon Bergmann and Aaron Sams began using screen recording software to record PowerPoint presentations and lectures and upload videos to the web to help absent students make up lessons. Later, the two teachers let students watch teaching videos at home, complete homework in class, and explain to students who have difficulties in learning. This teaching model is widely welcomed by students. Flipped classrooms introduce concepts such as active learning, student engagement, blended course design, course podcasts, and more. In the classroom, teachers act as coaches or advisors, encouraging independent intellectual curiosity and cooperative learning. More and more college teachers have begun to use flipped teaching models in their courses. The push for flipped classrooms has benefited from the Open Educational Resources (OER) movement. Since the Massachusetts Institute of Technology (MIT) Open Courseware Movement (OCW), a large number of high-quality teaching resources such as Yale Open Classes, Khan Academy micro-videos, TED (TED Education Channel) videos have emerged, providing resource support for the development of flipped classrooms and promoting the development of flipped teaching. A particularly successful

example of the flipped classroom is an accounting course at Pennsylvania State University with 1,300 students. Class time is used for open discussions, guest speakers, or practical problem solving, and the role of mentor is shared by a number of teaching assistants. At Harvard University, a physics professor not only adopted a flipped teaching model, but also developed a related website called Learning Catalytics, which provides teachers with free interactive software so that students can fully discuss, apply knowledge, and get timely feedback [21, p. 48].

Virtual Learning is a distance learning method based on information network technology. It is a management science and technology term published in 2016. Virtual learning is an online learning method that uses the network as a fully immersive interactive interface, transforms cyberspace into social space, connects people through virtual society, improves the perceptibility and interactivity between collaborative workers, and makes them have a more realistic immersive experience. This learning style is learner-centered, providing learners with interactive real-time courses that meet their individual needs and characteristics, and the curriculum is designed to focus on timely feedback and learning effects of learners, in the form of virtual learning communities, learning the real world in a virtual environment. "The essential difference between virtual learning and distance learning is its synchronization, synchronous discussions, on-site virtual classrooms, virtual classmates, virtual students, virtual teachers, etc. to teach and learn" [22, p. 111]. For collaborators to achieve "realism" and "immersion", the naturalness of interaction is particularly important, and multi-channel user interaction technologies (such as wearables) must be used, including natural language, gestures, head movements, etc.

The emergence and development of the smart classroom has its historical inevitability. The earliest proposal for a smart classroom was made at the beginning of this century, when classroom teaching shifted from focusing on knowledge transfer to smart learning and emphasising the cultivation and development of students' intelligence. Due to the computer network, the Internet of Things and IBM's "Smart Earth" strategy and its application in the field of education, triggered the emergence of the concept of "smart education", "smart classroom" and other concepts. By creating a learning space-time environment with a certain degree of wisdom, it aims to promote the comprehensive, coordinated and sustainable development of learners' wisdom. The development process of smart classroom is divided into three stages: initial exploration, rapid formation and ecological remodelling [23, p. 72]. The initial smart classroom is based on computer networks, multimedia, audio-visual technology, etc. to build a multi-screen display, audio-visual synchronisation, static and dynamic combination of classroom environment. With the development of cloud computing, big data, mobile Internet and other technologies, based on a new generation of information technology to develop network learning space, massive online open courses

(MOOC), digital laboratories, digital subject classrooms and other teaching facilities, the development of intelligent teaching systems, intelligent management systems and other business systems, the smart classroom has entered a period of rapid formation. With the continuous maturity of artificial intelligence, virtual reality, 5G and other emerging technologies, we have developed intelligent learning tools such as intelligent guidance systems, intelligent learning companions, teaching robots, AI learning machines and other intelligent learning tools based on data mining, learning analytics, and in-depth learning, and constructed a new intelligent teaching environment with the integration of “cloud, desk, and end”. Through technology-enabled innovative teaching tools and means, building an intelligent learning environment and realising intelligent and efficient classrooms have become the characteristics of the smart classroom in the new era. There are various types of technology-enabled smart classrooms, such as those based on electronic schoolbags, Internet of Things technology, smart classrooms, “cloud, network and end” architecture, big data, teaching behavior analysis and disciplinary applications.

Although online teaching based on the Internet, computers and other information technologies also has the main characteristics of distance education, such as a breakthrough in educational time and space, online education has seen a tendency to intersect with, integrate with and re-domain the traditional school education system, which has been involved in the traditional education system and has seen the fusion of formal and non-formal learning, formal and non-formal education.

Conclusion. The development of distance education so far has occurred a number of technological remodelling of education, but each technological change around the combination of a single technology to form a new paradigm has not been able to replace the old paradigm, there have been technological changes are only a single technology evolution within the old paradigm of distance education, or some kind of new technology education, as the main combination of distance education has not been formed on the replacement of the old paradigm of education.

Although online teaching based on the Internet, computers and other information technologies also has the main characteristics of distance education, such as the breakthrough of educational time and space, online education has already appeared with the traditional school education system, many of the intersection, fusion, and re-domaining trend, which is involved in the traditional education system and the emergence of the fusion of formal and non-formal learning, formal and non-formal education, it can be said that the fusion of online education and offline education is taking place in a new paradigm, and the fusion of online and offline education is taking place. It can be said that the fusion of online and offline education is forming a new domain of education and beginning to redefine education.

Список літератури

1. Gao Wei. (2022). Technology Enabled Teaching and

Learning: Characteristics of International Frontier Teaching and Learning Innovations and Their Progression. *Journal of Central China Normal University (Humanities and Social Sciences Edition)*. № 1. P. 173-181. DOI: 10.19992/j.cnki.1000-2456.2022.01.016.

2. Cloete, A.L. (2017). Technology and education: Challenges and opportunities. *HTS: Theological Studies*. № 73 (3). P.1-7.

3. Liu Geping, Wang Xing. (2020). Virtual Reality Reinvents Online Education: Learning Resources, Teaching Organisation and System Platforms. *China Electronic Education (CEE)*. № 11. P. 87-96.

4. Sparkes, M. (2021). What is a metaverse. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0262407921014500?via%3Dihub>.

5. Li Zhengtao, Wu Guanjun, Li Mang, Yan Feng. (2022). Meta-universe and the Future of Education” *PEN Talks elementary education*. № 2. P. 13-22.

6. Дольская О.А., Голозубов А.В., Городиська О.Н. (2016). *Людина в сучасному світі: на шляху до нової парадигми освіти*: монографія. Харків: НТУ «ХПІ». 216 с.

7. Shen Peihua, Wang Yingxue. (2002). Digital Campus Construction and Thinking at Tsinghua University. *Management information systems*. № 2. P. 18-19.

8. Qian Xiaolong, Zhang Yixiao, Song Zijun, Huang Beibei. (2023). Opening the Door to Metaverse Schools: *Beginnings, Status and Directions. modern educational technology*. № 3. P.15-26.

9. Yan Dahu, Chen Mingxuan. (2011). Internet of Things in Smart Campus. *Modern educational technology*. № 6. P. 123-125.

10. Cai Qingting, Yuan Xiaojuan, Xu Jianing, Zhou Tong, Chen Jinyu. (2023). Exploring the Current Situation and Countermeasures of Informal Learning Space Construction under Smart Campus. *Journal of Hubei University of Economics (Humanities and Social Sciences Edition)*. № 7. P. 62-66.

11. China's National Standard on Overall Framework for Smart Campus.GB/T 36342-2018. Retrieved from <http://c.gb688.cn/bzgk/gb/showGb?type=online&hcno=EB82492C508C0A5148B86E2C5BEE8E30>.

12. Grieves, M. (2002). *Conceptual ideal for PLM*. Presentation for the Product Lifecycle Management (PLM) center, University of Michigan. Retrieved from <https://www.egr.msu.edu/classes/ece480/capstone/GrievesPresnA.pr06.pdf>.

13. Zhao Bo. (2020). *Digital Twin Application White Paper*. Beijing: China National Institute of Electronic Technology Standardisation. 313 p. Retrieved from <http://www.cesi.cn/images/editor/20201118/20201118163619265.pdf>

14. Huang Xinrong. (2022). What exactly is the metaverse? From a philosophical point of view. *Journal of Guizhou University (Social Science Edition)*. № 6. C.27-36. DOI: 10.15958/j.cnki.gdxbshb.2022.06.06.

15. Liu Geping, Gao Mei, Hu Hanlin, Qin Yuchao. (2022). Educational Metaverse: Characteristics, Mechanisms and Application Scenarios. *Open Education Research*. № 1. P. 24-33. DOI: 10.13966/j.cnki.kfjyyj.2022.01.003.

16. Zhong Zheng, Wang Jun, Zhu Sha, Ji Shuaizhen. (2022). Exploring the Application Potential and Typical Scenarios of Educational Metaverse. *Open Education Research*. № 1. P. 17-23. DOI: 10.13966/j.cnki.kfjyyj.2022.01.002.

17. Hua Zixun, Ouyang Qi, Zheng Kaifang. (2021). Modelling and Validating the Teaching Utility of Virtual Reality Technology. *Research on Modern Distance Education*. № 2. P. 43-52.

18. Qian Xiaolong, Lin Quanze. (2022). Promoting lifelong learning based on online education. *China Social Sciences Journal*. № 4. P. 1-2. DOI: 10.28131/n.cnki.ncshk.2022.002832.

19. Zhai Xuesong, Yi Longzhu, Wang Huijun. (2022). Development opportunities and challenges of “Internet +

education” in the Web 3.0 era. *Open Education Research*. № 6. P. 4-11. DOI: 10.13966/j.cnki.kfjyyj.2022.06.001.

20. Marcy P. Driscoll, Hu Pingzhou. (2003). How people learn – and the role of technology in learning. *Distance Education Magazine*. № 5. P. 17-19. DOI: 10.15881/j.cnki.cn33-1304/g4.2003.05.004.

21. Zhang Jinlei, Wang Ying, Zhang Baohui. (2012). Research on flipped classroom teaching models. *Distance Education Magazine*. № 4. P. 46-51. DOI: 10.15881/j.cnki.cn33-1304/g4.2012.04.008.

22. Ma Jing, Jiang Meng, Dong Yan. (2023). Research on comprehensive model of learning input based on multi-dimensional sensing system in virtual reality environment. *E-education research*. № 2. P. 107-113. DOI: 10.13811/j.cnki.eer.2023.02.013.

23. Liu Bangqi. (2022). Smart Classroom Ecological Development: Concept, System Composition and Practice Paradigm: A Ten-year Exploration of Smart Classroom Theory and Practice Based on Technology Empowered. *China Electrochemical Education*. № 10. P. 72-78.

References (transliterated)

1. Gao Wei. (2022). Technology Enabled Teaching and Learning: Characteristics of International Frontier Teaching and Learning Innovations and Their Progression. *Journal of Central China Normal University (Humanities and Social Sciences Edition)*. № 1. P. 173-181. DOI: 10.19992/j.cnki.1000-2456.2022.01.016.

2. Cloete, A.L. (2017). Technology and education: Challenges and opportunities. *HTS: Theological Studies*. № 73 (3). P.1-7.

3. Liu Geping, Wang Xing. (2020). Virtual Reality Reinvents Online Education: Learning Resources, Teaching Organisation and System Platforms. *China Electronic Education (CEE)*. № 11. P. 87-96.

4. Sparkes, M. (2021). What is a metaverse. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0262407921014500?via%3Dihub>.

5. Li Zhengtao, Wu Guanjun, Li Mang, Yan Feng. (2022). Meta-universe and the Future of Education” *PEN Talks. elementary education*. № 2. P. 13-22.

6. Dolskaia O.A., Holozubov A.V., Horodyska O.N. (2016). *Liudyna v suchasnomu sviti: na shliakhu do novoi paradyhmy osvity : monohrafiia*. Kharkiv : NTU «KhPI». 216 s.

7. Shen Peihua, Wang Yingxue. (2002). Digital Campus Construction and Thinking at Tsinghua University. *Management information systems*. № 2. P. 18-19

8. Qian Xiaolong, Zhang Yixiao, Song Zijun, Huang Beibei. (2023). Opening the Door to Metaverse Schools: Beginnings, Status and Directions. *modern educational technology*. № 3. P.15-26.

9. Yan Dahu, Chen Mingxuan. (2011). Internet of Things in Smart Campus. *modern educational technology*. № 6. P. 123-125.

10. Cai Qingting, Yuan Xiaojuan, Xu Jianing, Zhou Tong, Chen Jinyu. (2023). Exploring the Current Situation and Countermeasures of Informal Learning Space Construction under Smart Campus. *Journal of Hubei University of Economics (Humanities and Social Sciences Edition)*. № 7. P. 62-66.

11. China's National Standard on Overall Framework for Smart Campus.GB/T 36342-2018. Retrieved from <http://c.gb688.cn/bzgk/gb/showGb?type=online&hcno=EB82492C508C0A5148B86E2C5BEE8E30>.

12. Grieves, M. (2002). Conceptual ideal for PLM. Presentation for the Product Lifecycle Management (PLM) center, University of Michigan. Retrieved from <https://www.egr.msu.edu/classes/ece480/capstone/GrievesPresnApr06.pdf>.

13. Zhao Bo. (2020). Digital Twin Application White Paper. Beijing: China National Institute of Electronic Technology Standardisation. 313 p. Retrieved from <http://www.cesi.cn/images/editor/20201118/20201118163619265.pdf>

14. Huang Xinrong. (2022). What exactly is the metaverse? From a philosophical point of view. *Journal of Guizhou University (Social Science Edition)*. № 6. C.27-36. DOI: 10.15958/j.cnki.gdxbsb.2022.06.06.

15. Liu Geping, Gao Mei, Hu Hanlin, Qin Yuchao. (2022). Educational Metaverse: Characteristics, Mechanisms and Application Scenarios. *Open Education Research*. № 1. P. 24-33. DOI: 10.13966/j.cnki.kfjyyj.2022.01.003.

16. Zhong Zheng, Wang Jun, Zhu Sha, Ji Shuaizhen. (2022). Exploring the Application Potential and Typical Scenarios of Educational Metaverse. *Open Education Research*. № 1. P. 17-23. DOI: 10.13966/j.cnki.kfjyyj.2022.01.002.

17. Hua Zixun, Ouyang Qi, Zheng Kaifang. (2021). Modelling and Validating the Teaching Utility of Virtual Reality Technology. *Research on Modern Distance Education*. № 2. P. 43-52.

18. Qian Xiaolong, Lin Quanze. (2022). Promoting lifelong learning based on online education. *China Social Sciences Journal*. № 4. P. 1-2. DOI: 10.28131/n.cnki.ncshk.2022.002832.

19. Zhai Xuesong, Yi Longzhu, Wang Huijun. (2022). Development opportunities and challenges of “Internet + education” in the Web 3.0 era. *Open Education Research*. № 6. P. 4-11. DOI: 10.13966/j.cnki.kfjyyj.2022.06.001.

20. Marcy P. Driscoll, Hu Pingzhou. (2003). How people learn – and the role of technology in learning. *Distance Education Magazine*. № 5. P. 17-19. DOI: 10.15881/j.cnki.cn33-1304/g4.2003.05.004.

21. Zhang Jinlei, Wang Ying, Zhang Baohui. (2012). Research on flipped classroom teaching models. *Distance Education Magazine*. № 4. P. 46-51. DOI: 10.15881/j.cnki.cn33-1304/g4.2012.04.008.

22. Ma Jing, Jiang Meng, Dong Yan. (2023). Research on comprehensive model of learning input based on multi-dimensional sensing system in virtual reality environment. *E-education research*. № 2. P. 107-113. DOI: 10.13811/j.cnki.eer.2023.02.013.

23. Liu Bangqi. (2022). Smart Classroom Ecological Development: Concept, System Composition and Practice Paradigm: A Ten-year Exploration of Smart Classroom Theory and Practice Based on Technology Empowered. *China Electrochemical Education*. № 10. P. 72-78.

Надійшла (received) 25.05.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Sun Wei (Сунь Вей) – National Technical University «Kharkiv polytechnic institute», Post-graduate student of the department of Philosophy; Professor of the department of Educational Technology, Faculty of Educational Sciences, Jiamusi University; Jiamusi, China; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0984-6219>

ПРАВО ТА ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМ РОЗВИТКОМ

УДК 316.6:351.9:35.077(4)

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.05

Н.С. ГРАБАР

СУЧАСНІ ПРАКТИКИ ПРОТИДІЇ БЮРОКРАТИЗМУ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Стаття присвячена розкриттю сучасних практик протидії бюрократизму в Західній Європі. На підставі результатів аналізу наукової літератури з цієї проблеми доведено, що механізми протидії бюрократизму почали формуватися навколо відповідного правового поля, основними з яких є: забезпечення виборності чиновників і можливостей їх відкликання; посилення відповідальності чиновників; зміна системи оплати праці; зменшення поля застосування «особистого розсуду»; укладання строкових договорів, контрактів; контроль, ревізія та аудит; розширення можливостей для захисту прав і свобод громадян; зменшення меж для застосування особистого розсуду; професійне навчання. Виділено ключові напрямки реалізації реформ публічного сектора: зменшення розмірів і обсягів повноважень державного сектора; удосконалення системи надання державних (адміністративних) послуг; максимально стислі терміни отримання державних послуг; зміна системи управління державною службою; запровадження нових механізмів взаємовідносин з громадськістю, етичних норм і стандартів для державних службовців; зміна системи оплати праці чиновників. Доведено, що протидія бюрократизму в Західній Європі мала характер удосконалення, раціоналізації бюрократії, підпорядкування її професійної діяльності інтересам громадян і громадянського суспільства.

Ключові слова: бюрократизм, бюрократія, механізми протидії бюрократизму, державні службовці, державні послуги, громадянське суспільство.

N.S. HRABAR

MODERN PRACTICES OF COMBATING BUREAUCRACY IN WESTERN EUROPE

The article is devoted to the disclosure of modern practices of countering bureaucracy in Western Europe. Based on the results of the analysis of the scientific literature on this problem, it was proved that the mechanisms of countering bureaucracy began to form around the relevant legal field, the main of which are: ensuring the election of officials and the possibility of their recall; increasing the responsibility of officials; change of the remuneration system; reducing the field of application of "personal discretion"; conclusion of fixed-term contracts, contracts; control, revision and audit; expansion of opportunities to protect the rights and freedoms of citizens; reducing the limits for the use of personal discretion; professional education. The key areas of implementation of public sector reforms are highlighted: reducing the size and scope of public sector powers; improvement of the system of providing state (administrative) services; as short as possible terms of obtaining public services; change of the civil service management system; introduction of new mechanisms of relations with the public, ethical norms and standards for civil servants; changing the pay system for officials. It is proved that the opposition to bureaucracy in Western Europe had the character of improvement, rationalization of bureaucracy, subordination of its professional activities to the interests of citizens and civil society.

Key words: bureaucracy, bureaucracy, mechanisms for countering bureaucracy, public servants, public services, civil society.

Постановка проблеми. Протягом останніх 20 – 30 років у системах публічного управління багатьох розвинених країн відбуваються активні структурні зміни, спрямовані на підвищення ефективності та конкурентоспроможності органів влади. Як правило, такі зміни пов'язано з удосконаленням організаційного та правового забезпечення їхньої роботи, покращанням якості взаємодії з громадським сектором тощо. Ключовими наслідками стає підвищення адаптивності

управлінських структур до змін зовнішнього і внутрішнього середовищ, що стає можливим здебільшого завдяки зменшенню проявів бюрократизму, який стоїть на заваді прогресивному розвитку людства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процесу реформування системи публічного управління та її наближення до кращих світових стандартів приділяється значна увага вітчизняними науковцями. Серед авторів, що опікуються

проблемами виконавчої влади України, можемо назвати А. Алеїнікова («Використання бюрократичних інструментів в адміністративному управлінні підприємством») [1], О. Батрименко («Бюрократія в системі сучасної демократії») [2], В. Дзюндзюка («Реінжиніринг в органах влади») [4], В. Долечек («Надання управлінських послуг населенню органами виконавчої влади України: організаційно-правовий аспект») [5], С. Зелінського («Теоретико-методологічні засади комплексного оцінювання державних службовців») [6], Л. Лазарєву («Становлення інституту омбудсмена в Україні в контексті зарубіжного досвіду») [7] та інших дослідників.

Мета статті: розкрити сучасні практики протидії бюрократизму в Західній Європі.

Виклад основного матеріалу. Для нашого дослідження необхідно з'ясувати такі поняття, як «бюрократія» та «бюрократизм». Поняття бюрократія, як правило, використовується для визначення певної організації, системи роботи апарату управління, заснованої на певних правилах і приписах, що здійснюється чиновниками-професіоналами. Явище, засноване на «сліпому», беззаперечному і певною мірою спотвореному використанні принципів бюрократії у процесі управління, стало називатися бюрократизмом. Першооснова бюрократизму – відчуження громадян від влади, обмеження їх прав і свобод, домінування бюрократичного апарату над суспільством. Тобто бюрократизм як явище має переважно негативні, соціально неприйнятні ознаки [3].

Науковці багатьох країн протягом тривалого періоду ставили перед собою завдання знайти універсальні рецепти протидії бюрократизму. Поширення в азіатських імперіях набула «китайська» модель, яка суттєво відрізнялась від європейської. На відміну від Європи, в стародавньому і середньовічному Китаї не існувало права приватної власності на землю, це право належало тільки імператору. Що стосується чиновників, то вони були керівниками імператорської власності і не мали вузької спеціалізації, що дозволяло їх вільно переміщати з посади на посаду. Чиновники знаходилися під особливим контролем секретної поліції (цензорів); були в усьому залежні від імператора, не мали особливих кар'єрних перспектив; права вступати в сімейні стосунки з місцевими жінками, а також отримувати власність на відповідній території; гарантій від звільнення або ротатії або покарання [3].

Завдяки легізму, політичному навчанню, яке було основою всієї китайської системи державного управління, забезпечувалась її стабільність, ефективність і захист від свавілля чиновників.

Як зазначав В. Гумбольдт, в Індії до чиновників та їх діянь ставилися більш толерантно. На відміну від східної моделі, ще за часи Римської імперії, чиновники служили не тільки «імператору», а й суспільству. Так склалось історично, що чиновництво в європейських країнах було силою, що стояла на службі не тільки короля, а й усієї

держави (яка представлена не тільки одним монархом). Незмінованість чиновників, гарантоване їм поступове просування і підвищення – це компенсація, яку держава надавала своїм слугам, які, як правило, отримували значно менше, ніж службовці приватного сектора.

Механізми протидії бюрократизму та свавілля чиновників почали формуватися навколо відповідного правового поля. Це такі способи протидії бюрократизму.

1. Забезпечення виборності чиновників і можливостей їх відкликання. За умов сучасного суспільства раціональна організація і функціонування бюрократії неможливі без демократичного політичного режиму, що гарантує реалізацію основних демократичних принципів формування і діяльності державного апарату.

2. Посилення відповідальності чиновників. Англійський філософ-утопіст Д. Уїнстенлі з метою вдосконалення механізмів відповідальності чиновників запропонував ідею запровадження посад спостерігачів, що здійснювали б функції контролю за діяльністю посадових осіб держави. На думку мислителя Сунь Ятсена, контроль за діяльністю бюрократії як засіб боротьби з її зловживаннями необхідний як з боку держави, так і з боку суспільства.

3. Зміна системи оплати праці. В. фон Гумбольдт одним із перших поставив питання про необхідність переорієнтації матеріальної залежності бюрократії від держави в напрямі її залежності від громадян.

4. Зменшення поля застосування «особистого розсуду». З метою забезпечення об'єктивності і справедливості під час здійснення правозастосовної діяльності, багато дослідників акцентують на необхідності більш конкретно у правових нормах визначити межі адміністративного розсуду.

5. Укладання строкових договорів, контрактів. Однею з умов протидії бюрократизму традиційно вважається необхідність правового впорядкування робочих відносин з бюрократом [9]. Важливим способом вирішення цієї проблеми є укладання договорів (контрактів), що передбачатимуть, серед інших пунктів, умову про відповідальність за неправомірні та антисоціальні дії [3].

6. Контроль, ревізія та аудит. Для забезпечення діяльності бюрократії відповідно до демократичних принципів необхідним є контроль над нею з боку суспільства. Цей контроль може здійснюватися як з боку суспільства (його представників), так і з боку політичної влади, яка є виразником суспільних інтересів. Лише за наявності розвиненого громадянського суспільства можлива практика форми контролю бюрократії безпосередньо громадянами. Ревізія та аудит бюрократичної діяльності як за кінцевими результатами, так і за проміжними, з боку відповідних державних структур зумовлюють зростання підзвітності бюрократії та попереджає прояв негативних форм бюрократизму.

7. Розширення можливостей для захисту прав і свобод громадян. Сучасний публічно-управлінський

процес передбачає створення дієвого правового механізму захисту громадян від можливих актів бюрократизму. Такий механізм передбачає організаційно-правове врегулювання відносин між інститутами влади, їх представниками та громадянами. Важливу роль у цьому в розвинених країнах відіграє інститут омбудсменів – захисників конституційних прав і свобод громадян [7]. Такий інститут повинен мати свої регіональні представництва.

8. Зменшення меж для застосування особистого розсуду. Раціоналізація бюрократичної діяльності в багатьох країнах здійснюється шляхом переорієнтації публічно-управлінського процесу з корпоративно-процедурних, відомчих і «внутрішньо-фірмових» норм на процесуально-правові норми. Одним зі способів раціоналізації публічно-управлінської діяльності бюрократії є конкретизація меж адміністративного розсуду в рамках відповідних норм права.

9. Професійне навчання. Однією з передумов суб'єктивного характеру, яка призводить до зростання бюрократизму виступає обмеженість або повна відсутність елементарної освіченості управлінців у питаннях щодо природи і суті публічного управління, їх соціального призначення [8, с. 128].

На початку 1980-х рр. більшість розвинених країн відчули на собі негативні наслідки бюрократизму: «роздуті» і нездатні швидко реагувати на суспільні проблеми і запити апарат. Велика Британія і США, а потім і інші розвинені країни взяли курс на реформу системи публічного управління, однією з основних завдань якої стала розробка дійових заходів щодо подолання бюрократизму. Складність реформи була обумовлена необхідністю стабільного виконання всіх державних функцій, недопущення соціальних потрясінь і конфліктів. У цілому, реформи публічного сектора переважною більшістю розвинених країн мали успіх.

Ключові напрямки реалізації реформ публічного сектора.

1. Зменшення розмірів і обсягів повноважень державного сектора. Одним із важливих кроків протидії бюрократизму є не тільки скорочення чиновників, а й істотне зменшення їх функцій і повноважень, що передбачає усунення зайвих адміністративних бар'єрів, скасування надлишкових і дублюючих повноважень органів влади, скорочення переліку товарів і послуг, виробництво яких підлягає обов'язковій державній сертифікації, передачу державних повноважень у сфері соціальних послуг, технічного нагляду, фінансового аудиту, оціночної діяльності тощо недержавним структурам. У зв'язку з цим у багатьох розвинених країнах проводилася політика демонополізації. Активно поширювалася і практика укладання контрактів з недержавними або приватними структурами на виконання певного виду робіт. А інколи, зокрема у тій же Великій Британії і США, цілі сфери (дошкільна освіта, соціальний захист

тощо) віддавалися у ведення недержавним установам.

2. Удосконалення системи надання державних (адміністративних) послуг. Даний напрям був пов'язаний із поширенням у США, Новій Зеландії, Австралії та низці країн Західної Європи концепції «нового публічного менеджменту» [15]. Згідно з нею, державні установи в своїй діяльності повинні зосередитися на обслуговуванні громадян. Це передбачало перехід до відносин з громадянами в межах системи «надавач послуг – клієнт».

На практиці це означало не тільки перенесення центру уваги державних службовців з правил (процедур) на результат, а й створення мережі багатофункціональних центрів надання державних (адміністративних) послуг – так званих «цивільних офісів» (багатофункціональних центрів, центрів комплексного обслуговування, центрів обслуговування населення тощо), які дозволили в одному місці здійснювати більшість найбільш затребуваних адміністративних процедур (отримання довідки, соціальної допомоги, паспорту, ліцензії тощо).

Основними цілями створення «цивільних офісів» стало скорочення часу на проходження процедур шляхом розміщення фахівців різних установ в одній будівлі, поліпшення взаємодії між різними установами, підвищення комфортності здійснення процедур тощо. Основні принципи їх діяльності такі:

– «рухаються документи, а не громадяни» («Move the file not the citizen»);

– «постійне поліпшення якості» («The Quality movement»);

– «система одного вікна на місцевому рівні» («One stop shops close to the citizens – local level»);

– «ІКТ – основа спрощення процедур у публічному адмініструванні» («ICT as a simplification agent in public administration») [12].

Такі Центри було відкрито в багатьох країнах. У Греції їх назвали КЕПи, у Новій Зеландії – центри «Хартленд Сервіс» («Heartland Service»), у Грузії – Будинки Юстиції («House of Justice»).

3. Створення автономних і гнучких структур управління, здатних легко адаптуватися до змін зовнішнього середовища. Проведення реформ у системі публічного управління завжди передбачало необхідність підвищення якості публічного управління. Значущості набуває організаційна гнучкість, управління інноваціями, свобода дій персоналу, постійний зв'язок із зовнішнім середовищем, моніторинг результатів, контроль якості тощо. Найбільше сьогодні такі адаптивні публічно-управлінські структури поширені в США та Канаді. Уже сьогодні в практиці публічного управління багатьох країн широко застосовується практика формування «робочих мереж» («network»), що створюються навколо вирішення певної проблеми і які знаменують перехід до нових організаційних структур і докорінно змінюють відносини між державними органами і населенням [14]. Поширення в системі публічного управління отримують і такі різновиди робочих

мереж: громадські мережі, які об'єднують громадських активістів; експертні мережі, що включають, як правило, тих, хто обслуговує систему публічного управління (учених, експертів, викладачів); публічно-управлінські мережі, які об'єднують різні органи влади, їх керівників і службовців за професійною ознакою; міжнародні мережі, що об'єднують фахівців та активістів з різних країн навколо вирішення певних глобальних проблем і які швидко розвиваються в умовах глобалізації та створення світового інформаційного простору.

4. Зміна системи управління державною службою. У США, Австралії та деяких інших країнах створено та ефективно функціонує особлива служба вищих керівників, що дозволяє відбирати найбільш талановитих і компетентних фахівців, серед основних завдань яких – забезпечення дотримання стандартів якості в діяльності державних службовців, протидія проявам бюрократизму і корупції, наприклад, Служба вищих керівників у США («Senior Executive Service») (створена 1979 р.).

Спільним для багатьох розвинених країн стало і створення управлінських структур, відповідальних за розробку і здійснення адміністративної реформи. До їх складу, як правило, входять політичні інститути, що формують стратегію; виконавчі органи, що відповідають за її реалізацію; допоміжні органи (науково-інформаційні центри, навчальні заклади, професійні асоціації тощо). За допомогою таких структур сьогодні в діяльність органів влади активно впроваджуються нові методи роботи, зокрема запозичені з практики приватного сектора: бенчмаркінг, реінжиніринг, управління проектами, стратегічне управління тощо [4].

5. Запровадження нових механізмів взаємовідносин з громадськістю, етичних норм і стандартів для державних службовців. Говорячи про регулювання діяльності пересічних державних службовців, відзначимо зміни, які запроваджуються під час їх прийняття на роботу і просування по службі. Якщо раніше головним чинником просування була «вислуга років», то зараз головним стає «принцип заслуг» («merit systems»), тобто кар'єрне зростання відбувається залежно від ділових і особистих досягнень людини. З метою створення системи управління процесом удосконалення адміністративної етики створюються відповідні організаційні структури, використовуються методи етичного навчання, розробляються правові норми і етичні кодекси (Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб, схвалений Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1996 р.). Він є вагомим підґрунтям для ухвалення відповідних національних кодексів. У 1997 році такий Кодекс було ухвалено у Великій Британії. У ньому було виділено сім основних етичних принципів для державного службовця: чесність, безкорисливість, принциповість, неупередженість, підзвітність, відкритість, лідерство [6].

Необхідність протидії бюрократизму обумовила необхідність налагодження нових

механізмів взаємовідносин органів влади з населенням та організаціями, що виражають їх інтереси, залучення громадян до процесу прийняття та реалізації управлінських рішень, розширення консультативної та інформаційно-роз'яснювальної роботи органів публічної влади з громадськими організаціями та населенням. Факторами ефективної роботи чиновників нормативно були визнані гласність, публічність, обов'язковість обґрунтування прийнятих рішень, покарання за надання неправдивої або спотвореної інформації.

6. Зміна системи оплати праці чиновників. Перехід від жорстко встановлених посадових окладів державних службовців до індивідуальних окладів і контрактної системи, в якій грошова винагорода безпосередньо залежить від якості роботи і досягнутих результатів (Велика Британія, Канада та інші розвинені країни).

Висновки. Підводячи підсумки нашого дослідження, зробимо такі висновки:

- механізми протидії бюрократизму почали формуватися навколо відповідного правового поля;
- ключовими напрямками реалізації реформ публічного сектора виступають зменшення розмірів і обсягів повноважень державного сектора, створення автономних і гнучких структур управління, здатних легко адаптуватися до змін зовнішнього середовища, удосконалення системи надання державних (адміністративних) послуг, зміна системи управління державною службою, запровадження нових механізмів взаємовідносин з громадськістю, етичних норм і стандартів для державних службовців, зміна системи оплати праці чиновників;
- боротьба протидії бюрократизму в Західній Європі полягає в його удосконаленні, раціоналізації бюрократії, підпорядкуванню її професійної діяльності інтересам громадян і громадянського суспільства.

Подальшими нашими науковими розвідками є особливості прояву бюрократизму в системі публічної служби України.

Список літератури

1. Алеїніков А.А. (2007). *Використання бюрократичних інструментів в адміністративному управлінні підприємством* : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.04. Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ. 20 с.
2. Батрименко О.В. (2013). *Бюрократія в системі сучасної демократії* : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.02. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 36 с.
3. Грабар Н.С. (2019). *Феномен бюрократизму в умовах становлення системи публічного управління в Україні* : дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01. Харківський регіональний інститут НАДУ при Президентові України. Харків. 243 с.
4. Дзюндзюк В.Б. (2004). Реінжиніринг в органах влади. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. праць Харківського регіонального інституту НАДУ при Президентові України. № 1. С. 71–78.
5. Долечек В.С. (2005). *Надання управлінських послуг населенню органами виконавчої влади України: організаційно-правовий аспект* : автореф. дис... канд. наук з

держ. упр. : спец. 25.00.02. Національна академія держ. управління при Президентіві України. Київ. 20 с.

6. Зелінський С.Е. (2016). *Теоретико-методологічні засади комплексного оцінювання державних службовців* : монографія. Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ : НАДУ. 294 с.

7. Лазарєва Л.О. (2015). *Становлення інституту омбудсмена в Україні в контексті зарубіжного досвіду* : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01. Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України ; Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. Дніпропетровськ. 20 с.

8. Мельник А.Ф., Оболенський О.Ю., Васіна А.Ю. (2009). *Державне управління* : підручник ; за ред. д-ра екон. наук, проф. А.Ф. Мельник. К. : Знання. 582 с.

9. *Мотивація та управління персоналом і якістю (іноземний досвід)* : навч. посіб. (2016). Сокур М.І. [та ін.] ; Кременчук. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. Вид. 2-е, допов. Кременчук : Щербатих О.В. [вид.]. 335 с.

10. Плецан Х.В. (2014). *Успішність професійної діяльності державних службовців України: управлінський аспект* : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.03. Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ. 20 с.

11. *Управління якістю* : навч. посіб. (2015). І.В. Сирохман, Т.М. Лозова, О.Я. Давидович, М.-М.В. Калимон ; Укоопспілка, Львів. комерц. акад. Львів : Растр-7. 427 с.

12. Frederickson H.G. (1980). *New Public Administration*. Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press. 143 p.

13. Kenis P., Schneider V. (1991). Policy Networks and Policy Analysis: Scrutinizing a New Analytical Toolbox. *Policy Network: Empirical Evidence and Theoretical Considerations*. B. Marin, R. Mayntz (eds). Frankfurt a/M : Campus Verlag. P. 46–84.

14. Knoke D. (1990). *Political Networks: the Structural Perspective*. Cambridge University Press. 684 p.

15. Osborne D., Gaebler T. (1992). *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*. Reading, MA : Addison-Wesley. 369 p.

References (transliterated)

1. Alieinikov A.A. (2007). *Vykorystannia biurokratychnykh instrumentiv v administratyvnomu upravlinni pidprijemstvom* : avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.00.04 Skhidnoukrainskyi natsionalnyi un-t im. Volodymyra Dalia. Luhansk. 20 s.

2. Batrymenko O.V. (2013). *Biurokратиia v systemi suchasnoi demokratsii* : avtoref. dys. ... d-ra polit. nauk : spets. 23.00.02. Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv. 36 s.

3. Hrabar N.S. (2019). *Fenomen biurokratyzmu v umovakh stanovlennia systemy publicnoho upravlinnia v*

Ukraini: dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : spets. 25.00.01. Kharkivskyi rehionalnyi instytut NADU pry Prezydentovi Ukrainy. Kharkiv. 243 s.

4. Dziundziuk V.B. (2004). *Reinzhyrnyh v orhanakh vladyyu Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia* : zb. nauk. prats Kharkivskoho rehionalnoho instytutu NADU pry Prezydentovi Ukrainy. № 1. S. 71–78.

5. Dolechek V.S. (2005). *Nadannia upravlinskykh posluh naseleniu orhanamy vykonavchoi vladyy Ukrainy: orhanizatsiino-pravovyi aspekt* : avtoref. dys... kand. nauk z derzh. upr. : spets. 25.00.02. Natsionalna akademiia derzh. upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy. Kyiv. 20 s.

6. Zelinskyi S.E. (2016). *Teoretyko-metodolohichni zasady kompleksnoho otsiniuvannia derzhavnykh sluzhbovtziv* : monohrafiia. Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. Kyiv : NADU. 294 s.

7. Lazariєva L.O. (2015). *Stanovlennia instytutu ombudsmena v Ukraini v konteksti zarubizhnoho dosvidu* : avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : spets. 25.00.01. Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy ; Dnipropetr. rehion. in-t derzh. upr. Dnipropetrovsk. 20 s.

8. Melnyk A.F., Obolenskyi O.Iu., Vasina A.Iu. (2009). *Derzhavne upravlinnia* : pidruchnyk ; za red. d-ra ekon. nauk, prof. A.F. Melnyk. K. : Znannia. 582 s.

9. *Motyvatyia ta upravlinnia personalom i yakistiu (inozemnyi dosvid)* : navch. posib. (2016). Sokur M.I. [ta in.] ; Kremenchuts. nats. un-t im. Mykhaila Ostrohradskoho. Vyd. 2-e, dopov. Kremenchuk : Shcherbatiukh O.V. [vyd.]. 335 s.

10. Pletsan Kh.V. (2014). *Uspishnist profesiinoi diialnosti derzhavnykh sluzhbovtziv Ukrainy: upravlinskyi aspekt* : avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : spets. 25.00.03. Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. Kyiv. 20 s.

11. *Upravlinnia yakistiu* : navch. posib. (2015). I.V. Syrokhman, T.M. Lozova, O.Ia. Davydovych, M.-M.V. Kalymon ; Ukoopspilka, Lviv. komerts. akad. Lviv : Rastr-7. 427 s.

12. Frederickson H.G. (1980). *New Public Administration*. Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press. 143 s.

13. Kenis P., Schneider V. (1991). Policy Networks and Policy Analysis: Scrutinizing a New Analytical Toolbox. *Policy Network: Empirical Evidence and Theoretical Considerations*. B. Marin, R. Mayntz (eds). Frankfurt a/M : Campus Verlag. S.46–84.

14. Knoke D. (1990). *Political Networks: the Structural Perspective*. Cambridge University Press. 684 p.

15. Osborne D., Gaebler T. (1992). *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*. Reading, MA : Addison-Wesley. 369 p.

Надійшла (received) 16.04.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Грабар Наталія Сергіївна (Nataliia Hrabar) – кандидат наук з державного управління; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-002-8529-3505>

Л.В. ПЕРЕВАЛОВА

ПРАВОВІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджуються проблеми правового регулювання публічного управління в Україні в умовах воєнного стану. На підставі законодавчих актів та наукових праць вітчизняних авторів проаналізований сучасний стан публічного управління та його недоліки. Акцентовано увагу на факторах, які впливають на ефективність публічного управління. Визначено фактори, котрі можуть привести до кризи в системі публічного управління. Окреслено загальні функції публічного управління, виділені функції, які виконує публічне управління під час воєнного стану. Розглянуто зміни у структурі публічного управління під час воєнної російської агресії. Визначено першочергове значення впровадження у систему публічного управління нових механізмів та стандартів, які притаманні розвинутим країнам світу.

Ключові слова: публічне управління, воєнний стан, функції публічного управління, військово-цивільні адміністрації, військові адміністрації.

L. V. PEREVALOVA

LEGAL BASIS OF PUBLIC ADMINISTRATION ORGANIZATION IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

The article examines the problems of legal regulation of public administration in Ukraine under martial law. On the basis of legislative acts and scientific works of domestic authors, the current state of public administration and its shortcomings are analyzed. Attention is focused on the factors that affect the efficiency of public administration. Factors that can lead to a crisis in the public administration system have been identified. The general functions of public administration are outlined, the functions performed by public administration during martial law are highlighted. Changes in the structure of public administration during the Russian military aggression are considered. The primary importance of introducing new mechanisms and standards, which are characteristic of the developed countries of the world, into the system of public administration was determined.

Key words: public administration, martial law, functions of public administration, military-civilian administrations, military administrations.

Постановка проблеми. Усі роки незалежності в державі відбувався процес вдосконалення системи публічного управління, для забезпечення якості якого було багато зроблено. Державне управління, яке є видом діяльності держави, спрямовано на здійснення управлінських функцій з метою подальшого економічного, соціального, культурного розвитку України, забезпечення реалізації державної політики в усіх сферах суспільного життя, створення умов для реалізації громадянами своїх прав та свобод, закріплених Конституцією. Перетворення останніх років були пов'язані з прагненням децентралізувати систему державної влади, сформувати спроможні територіальні громади – всі ці намагання особливо актуальні й сьогодні у зв'язку з євроінтеграційними спрямуваннями нашої держави.

Нові законодавчі акти у сфері державного управління, значна частина яких цілеспрямовано розроблялась та приймалась в інтересах підвищення якості державного управління, були спрямовані на створення і забезпечення роботи необхідних для цього механізмів і інструментів державного управління. Це Закони України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про запобігання корупції» та інші.

Однак останні роки були дуже складними для

нашої держави. Економічна криза, пандемія на COVID – 19, повномасштабна російська агресія, яка почалась 24 лютого 2022 року, створили нові загрози та виклики в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й в системі публічного управління, яке змушено забезпечувати функціонування нашої держави у складних воєнних умовах.

Досвід країн, які пережили військові дії на своїй території, показує, що основними проблемами, з якими стикаються такі держави, є: руйнування налагоджених механізмів управління державою, економічна криза, зруйнована промисловість та сільське господарство, згорання дрібного та середнього бізнесу, втрата значної частини бюджетних надходжень, інновацій, загострення соціальних і демографічних проблем, посилення бідності, інфляція.

Тому дослідження факторів, які впливають на ефективність роботи публічного управління в умовах війни, сьогодні особливо актуальні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам удосконалення механізмів розвитку публічного управління в Україні, ефективності публічного управління у різних сферах суспільного життя, присвячені наукові дослідження В. Базилевича, В. Лугового, О. Оболенського, Ю. Пахомова, І. Розпутенка, В. Токарева, А. Чухно, С. Чистова та інших вчених. Однак, слід відмітити,

що наукові дослідження присвячені проблемам організації та розвитку публічного управління в умовах воєнного стану до цього часу в Україні фактично не проводились. Серед останніх наукових публікацій слід виділити дослідження В. Борщевського [2], О. Василиці [2], Є. Матвєєва [2], А. Миколоюка [3].

Метою статті є аналіз факторів, що впливають на ефективність діяльності органів публічного управління, та визначення механізмів удосконалення публічного управління в Україні в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Основним завданням державного управління завжди залишається регулювання та вдосконалення форм і методів управлінської діяльності. У демократичній країні воно відповідає за впровадження стратегії сталого розвитку країни та забезпечення прав і свобод людини. У більшості вітчизняних досліджень з теми ефективності державного та публічного управління вчені зазначають ряд недоліків, які були притаманні публічному управлінню в Україні: корумпованість; наявність колізій та внутрішніх суперечливих елементів; недосконале законодавче врегулювання; кадрові кризи, брак компетенцій у службовців; недостатній рівень прозорості та відкритості; нечіткість розмежування політичної та адміністративної сфер; недосконалість механізму політичного та адміністративного контролю [3, с.46].

Усі зазначені фактори можуть привести до виникнення кризи в системі публічного управління, яка здатна практично паралізувати діяльність органів державної влади, що стає вкрай актуальним в умовах воєнної російської агресії. Цілком зрозуміло, що організація та регулювання суспільних відносин – це завдання органів державної влади, що набуває головного, особливого значення під час воєнного стану.

У науці розрізняють поняття публічного управління у широкому та вузькому значенні. У широкому значенні під публічним управлінням розуміють діяльність органів державного управління, органів місцевого самоврядування, представників приватного сектору та інститутів громадянського суспільства в межах визначених законом повноважень і функціональних обов'язків щодо формування та реалізації управлінських рішень суспільного значення, політики розвитку держави та її адміністративно-територіальних одиниць [4, с.144]. Публічне управління у вузькому значенні розуміють як діяльність, що здійснюється в сфері виконавчої влади.

Зміст публічного управління, який відображається у функціях, складає сукупність його процесів, відносин та зв'язків, що свідчить про складність публічного управління. Слід погодитися з визначенням функцій публічного управління, яке надає І. Бородін. На його думку, функції – це зовнішнє вираження практичного функціонування органів публічного управління [1, с.24]. Функції

публічного управління є самостійними, об'єктивними та універсальними, вони обумовлені матеріальними та організаційно-правовими умовами управлінських процесів й використовуються у різних сферах публічного управління.

Усі функції публічного управління класифікуються за різними критеріями. Найбільш поширеним є поділ функцій на загальні, спеціальні та допоміжні.

До основних функцій публічного управління в умовах воєнного стану можна віднести, перш за все, забезпечення обороноздатності держави; забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян; забезпечення стабільності та правопорядку в країні; координацію діяльності усіх державних органів та організацій для досягнення найбільш ефективних, позитивних загальнодержавних результатів; здійснення контролю та нагляду за станом справ у різних сферах суспільного життя тощо.

Для забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в районі відсічі збройної агресії під час проведення антитерористичної операції ще у 2015 році створювалися військово-цивільні адміністрації.

Відповідно до Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» військово-цивільні адміністрації – це тимчасові державні органи у селах, селищах, містах, районах та областях, що діють у складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України або у складі Об'єднаного оперативного штабу Збройних Сил України і призначені для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення безпеки і нормалізації життєдіяльності населення, правопорядку, участі у протидії актам збройної агресії, диверсійним проявам і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи в районі відсічі збройної агресії Російської Федерації, зокрема проведення антитерористичної операції [5]. Їх основне завдання полягало у виконанні повноважень місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування у випадках, встановлених Законом, в районі відсічі збройної агресії Російської Федерації, зокрема в районі проведення антитерористичної операції. Тобто, у випадку утворення відповідної військово-цивільної адміністрації – обласні, районні, сільські, селищні, міські ради припиняли свої повноваження.

Після початку повномасштабної російської агресії проти нашої країни Президент України підписав указ «Про утворення військових адміністрацій», відповідно до якого на виконання Закону України «Про правовий режим воєнного стану» для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку було створено обласні військові адміністрації [6, 7].

Військові адміністрації – це тимчасові державні органи, які діють на період воєнного стану, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням

здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян [6, ст.4].

Рішення про утворення військових адміністрацій приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування. Військову адміністрацію населеного пункту (населених пунктів) очолює начальник, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за пропозицією Генерального штабу Збройних Сил України або відповідної обласної державної адміністрації.

Слід погодитися з думкою українських науковців, які акцентують увагу на факторах, що впливають на ефективність публічного управління під час воєнного стану та унеможливають його перехід на нові стандарти [2, с.33].

По-перше, це стосується незавершеності адміністративно-територіальної реформи, процес якої почався ще задовго до війни та викликав багато питань щодо її обґрунтованості та наслідків.

По-друге, не чітка визначеність повноважень органів держави, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, громадських організацій в сфері публічного управління, як співвідносяться їх функції.

По-третє, корупція, яка була складною проблемою для нашої країни ще у довоєнні часи та на яку звертали особливу увагу наші закордонні партнери. Останнім часом корупційні скандали стосуються багатьох сфер життя країни, це незаконна торгівля гуманітарною допомогою, хабарі, уникнення оподаткування та інше.

Усі ці проблеми, й не тільки виділені, знижують ефективність публічного управління.

Висновки. Отже, в умовах воєнного стану публічне управління має свої характерні особливості та механізми розвитку, які необхідно враховувати для визначення пріоритетів та напрямів підвищення ефективності управління державою як під час боротьби з агресором, так і під час відновлення країни. Першочергового значення набуває впровадження таких стандартів управління, які притаманні розвинутим країнам світу, що буде відповідати прагненням України до вступу в ЄС.

Подальші наукові дослідження можуть стосуватися механізмів підвищення ефективності публічного управління у різних сферах суспільного

життя з урахуванням особливостей різних регіонів нашої країни.

Список літератури

1. Бородин І.В. (2014). Функції публічного управління. *Юридичний вісник*. № 3 (32). С. 24-29.
2. Борщевський В.В., Василюк О.Б., Матвеев С.Е. (2022). Публічне управління в умовах воєнного стану: інституційні трансформації, стратегічне планування та механізми розвитку. Серія *Публічне управління і адміністрування*. №2 (76). С. 30-35.
3. Миколюк А.В. (2022). Публічне управління в умовах воєнного стану: питання ефективності. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. Випуск 29. С.45-48.
4. *Публічне управління : термінол. слов.* (2018). Уклад. : В.С. Куйбіда, М.М. Білинська, О.М. Петроє та ін. Київ : НАДУ. 224 с.
5. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 13, ст. 87. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>
6. Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України від 24.02.2022. Retrieved from zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 28, ст. 250 Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

References (transliterated)

1. Borodin I.V. (2014). Funktsii publichnoho upravlinnia. *Yurydychnyi visnyk*. № 3 (32). S. 24-29.
2. Borshchevskiy V.V., Vasylytsia O.B., Matvieiev Ye.E. (2022). Publichne upravlinnia v umovakh voiennoho stanu: instytutsiini transformatsii, stratehichne planuvannia ta mekhanizmy rozvytku. Seria Publichne upravlinnia i administruvannia. №2 (76). S. 30-35.
3. Mykoliuk A.V. (2022). Publichne upravlinnia v umovakh voiennoho stanu: pytannia efektyvnosti. Publichne upravlinnia i administruvannia v Ukraini. Vypusk 29. S.45-48.
4. Publichne upravlinnia : terminol. slov. (2018). Uklad. : V.S. Kuibida, M.M. Bilynska, O.M. Petroie ta in. Kyiv : NADU. 224 s.
5. Pro viiskovo-tsyvilni administratsii : Zakon Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2015, № 13, st. 87. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>
6. Pro utvorennia viiskovykh administratsii : Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 24.02.2022. Retrieved from zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text
7. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2015, № 28, st. 250 Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

Надійшла (received) 21.05.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Передалова Людмила Вікторівна (Perevalova Liudmyla) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри права, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5182-2838>

О.В. ПОСТУПНА, А.В. РУБАН, В.О. ШВЕДУН

МЕТОД ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ НА ОСНОВІ З'ЄДНАННЯ ТРІАД

Стаття присвячена аналізу розробці методу публічного управління соціальними процесами на основі з'єднання тріад. Системна модель заснована на понятті системи і являє собою множини концептів (об'єктів, понять) і множини зв'язків між ними, що утворюють єдине ціле. Ця єдність може бути представлена як в ієрархічній, так і багатопов'язаній, а також тріадній формі. Структурна модель є найпершою сходинкою до конкретизації будови системи. Структурна модель - це системна модель, у якій конкретизовано цілісність. Запропонована системна концепція досягнення мети через побудову послідовно з'єднаних тріад як елементарних систем охоплює всі найважливіші етапи організаційних дій, об'єднуючи їх в єдину систему зі зворотним зв'язком. Даний підхід знижує невизначеність у вирішенні завдань вибору різних варіантів при побудові проміжних об'єктів. З точки зору даного підходу оптимізація шляху до досягнення мети лежить в розвитку і вдосконаленні кожної тріади.

У цілому, системне мислення у формі тріад сприяє породженню нових пов'язаних одна з одною тріад, що підтверджує логічну послідовність і безперервність процесу системного мислення. Системне мислення у формі тріад сприяє породженню нових пов'язаних одна з одною тріад, що підтверджує логічну послідовність і безперервність процесу системного мислення.

Ключові слова: публічне управління, системне мислення, з'єднання тріад, лінійна модель, системна модель, структурна модель.

O. V. POSTUPNA, A. V. RUBAN, V. O. SHVEDUN

METHOD OF PUBLIC MANAGEMENT OF SOCIAL PROCESSES BASED ON TRIAD CONNECTION

The article is devoted to the development of a method of public administration of social processes based on the connection of triads. The system model is based on the concept of a system and represents a set of concepts (objects, concepts) and a set of connections between them that form a single whole. This unity can be represented both in a hierarchical and multi-connected, as well as in a triadic form. The structural model is the very first step towards specifying the structure of the system. A structural model is a system model in which integrity is specified. The proposed system concept of achieving the goal through the construction of sequentially connected triads as elementary systems covers all the most important stages of organizational actions, combining them into a single system with feedback. This approach reduces the uncertainty in solving the tasks of choosing different options during the construction of intermediate objects. From the point of view of this approach, the optimization of the path to achieving the goal lies in the development and improvement of each triad. In general, system thinking in the form of triads contributes to the generation of new triads related to each other, which confirms the logical sequence and continuity of the system thinking process. Systemic thinking in the form of triads contributes to the generation of new interrelated triads, which confirms the logical sequence and continuity of the system thinking process.

Key words: public administration, system thinking, connection of triads, linear model, system model, structural model.

Постановка проблеми. Відомо, що моделювання є одним з ефективних методів дослідження складних систем, в тому числі і соціальних. Побудова моделей, які адекватно відображають особливості будови, функціонування, розвитку і поведінки соціальних систем в різних складних ситуаціях, є важко вирішуваною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Дослідники вказують на різницю між моделями і системами, вважаючи, що система – це математична абстракція, яка служить моделлю динамічного явища. Вивчивши різні наукові підходи до моделювання соціальних процесів і об'єктів, автор дотримується такої методології моделювання як послідовності побудови моделей для вивчення будови і властивостей СПО, в яких, очевидно, відбивається непереборний суб'єктивізм автора, викликаний його цілями і завданнями дослідження.

Отже, **метою статті** є розробка методу публічного управління соціальними процесами на

основі з'єднання тріад.

Виклад основного матеріалу. Слід дотримуватися думки, що процедура моделювання як абстрактна система складається з множини (Ф) моделей різного типу, взаємопов'язаних (Н) одна з одною і організованих в певну структуру (Str), яка володіє при даних характеристиках (Р) моделей і відносин між ними такими властивостями, які дозволяють досягти поставленої мети (Z) найкращим чином. Далі розглянемо побудову моделей за окремими етапами.

На першому етапі будується абстрактна модель соціального процесу або об'єкта. В основу побудови абстрактної моделі покладена гіпотеза про те, що СПО підкоряються системним законам і принципам. Це дозволяє представити абстрактні моделі в формі системних структурних (організаційних) моделей.

Системна модель заснована на понятті системи і являє собою множини концептів (об'єктів, понять) і множини зв'язків між ними, що утворюють єдине

ціле. Ця єдність може бути представлена як в ієрархічній, так і багатопов'язаній, а також тріадній формі.

Структурна модель є найпершою сходинкою до конкретизації будови системи. Структурна модель – це системна модель, у якій конкретизовано цілісність. Структура (будова) складається з множини концептів і зв'язків між ними. При цьому структура може бути такою лінійною, ієрархічною, багатопов'язаною, мережевою, петлевою тощо.

Відзначимо, що абстрактні моделі відображають лише склад і будову реальної системи і не відображають стан системи і режими її функціонування.

На другому етапі будуються знакові моделі як продовження абстрактних моделей, але вже з конкретизацією логічних і знакових відносин між концептами (об'єктами, поняттями), що відображає якісну відповідність реальним системам. Це знакові когнітивні моделі (далі – ЗКМ).

На третьому етапі відбувається кількісне розширення когнітивних моделей із зазначенням не тільки знакових, але і кількісних відносин між концептами, а також кількісних характеристик останніх. Це числові когнітивні моделі (далі – ЧКМ). У підсумку виходить алгебраїчна модель оцінки статичних станів (статична модель) системи.

На четвертому етапі відбувається врахування динамічних властивостей самих концептів, що характеризують індивідуальну інерційність сприйняття і переробки ними в часі вхідної інформації.

Результатом цього етапу є побудова лінійної когнітивної динамічної моделі (далі – ЛДМ), що відбиває особливості руху лінеаризованої системи при переході з одного стану в інший.

На п'ятому етапі будуються нелінійні когнітивні динамічні моделі (далі – НДМ) у формі нелінійних диференціальних рівнянь, що відображають вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на траєкторію руху системи.

Відзначимо, що на останніх трьох етапах робиться математизація соціальних процесів і систем у формі алгебраїчних (статичних моделей – СМ), а також динамічних, лінійних і нелінійних моделей.

На заключному, шостому етапі в результаті дослідження систем і процесів на основі даних класів моделей повинні бути з'ясовані закономірності:

- в будові системи, а також у формуванні її синергетичних властивостей;
- в поведінці системи при дії різних збурень;
- в появі точок біфуркації в процесі функціонування системи.

Тут досліджуються функціональні моделі контролю (К), управління (регулювання) (УР), планування (Пл) і розвитку (Р).

Виявлені закономірності і властивості можуть використовуватися для передбачення і пояснення поведінки системи.

На основі системного аналізу всі розглянуті вище моделі можуть бути об'єднані в єдину тріадну систему моделей, розташованих за наступною ієрархією:

- рівень 1 абстрактних (системних, структурних) моделей (АМ), що відображають знання про будову системи;
- рівень 2 пізнання якісних і кількісних характеристик системи (знакові (ЗКМ) і числові (ЧКМ) когнітивні моделі);
- рівень 3 пізнання форм руху системи (статичні (СМ), лінійні динамічні (ЛДМ) і нелінійні динамічні моделі (НДМ));
- рівень 4 пізнання функціональних властивостей системи (функцій управління (регулювання), контролю, планування та розвитку).

Системне мислення у формі тріад сприяє породженню нових пов'язаних одна з одною тріад, що підтверджує логічну послідовність і безперервність процесу системного мислення. Покажемо, що кожен процес діяльності людини, спрямований на досягнення мети, можна представити у вигляді з'єднання тріад, кожна з яких представляє етап життєвого циклу процесу руху до мети.

В основі всіх тріад руху відповідно до принципу переходу лежить деяка базова тріада: «Початковий (вихідний) стан (1) Спосіб (технологія, алгоритм) переходу (2) Новий (кінцевий) стан (3)».

Як приклад розглянемо задачу задоволення деякої множини P_t соціальних потреб людського суспільства, моделлю якого виступає деяка множина Z цілей. Процес виникнення множини P_t соціальних потреб в різних ситуаціях відноситься до класу неформалізованих задач, які вирішуються за допомогою інтелекту людини. Тому будемо вважати, що досягнення множини Z цілей повністю забезпечує задоволення цих соціальних потреб.

Отже, наприклад, в якості соціальних потреб розглянемо: створення деякої множини N_b інноваційних продуктів, їх реалізація на ринку і отримання прибутку. При цьому множина Z цілей будемо вважати початковою множиною, яка сформована на основі аналізу множини потреб.

Процес досягнення множини Z цілей розіб'ємо на t етапів, кожному з яких буде відповідати своя тріада.

Етап 1. На даному етапі множини Z цілей як множини бажаних кінцевих результатів тим чи іншим способом декомпозується на множину M_z підцілей. Подальша конкретизація підцелей як в просторі й в часі, так і в кількісному й якісному відношенні дозволяє сформуванню множини Z завдань. Таким чином на першому етапі формується тріада «Мета – Підцілі – Завдання».

Етап 2. На другому етапі множини Z завдань відображають на множину F функцій, пов'язаних з рішенням цих завдань. Найбільш поширеними функціями при інноваційній діяльності стосовно дослідження соціальних профілів є такі: проектування, планування, управління, організація, контроль, діагностика, прогнозування, конструювання, виробництво, збір, зберігання й обробка інформації, адаптація, навчання, розвиток тощо. Для кожного завдання визначається свій алгоритм A рішення в залежності від того, в якому режимі виконується

функція (ручному, автоматичному, автоматизованому тощо). Бажано, щоб алгоритм був оптимальним в сенсі обраного критерію (максимальної точності, швидкодії, ресурсозбереження тощо). Таким чином, на другому етапі формується триада: «Завдання – Алгоритм – Функція».

Етап 3. На цьому етапі множини F виконуваних функцій відображають на множини S функціональних систем, які повинні: забезпечити надійне, точне, своєчасне й якісне виконання функцій при заданих умовах функціонування. Для кожної системи впливає з деякого різноманіття вибрати ту структуру (Str), яка забезпечила б ефективне функціонування системи. Параметризація і призводить до конкретної моделі реалізації системи. Отже, сформована триада: «Функція – Структура – Система».

Етап 4. Далі множини S систем відображають на множини K конструкцій цих систем. Тут конструкція системи розглядається як образ її практичної реалізації. Різноманіття способів конструювання, технічних рішень, структур системи породжує множини V_k варіантів конструкцій. Варіанти відрізняються один від одного компонуванням елементів, використанням матеріалом, фізичними принципами дії. З них для кожної системи вибирається такий варіант, який задовольняв би заданим критеріям. Наприклад, для проектованої системи управління технічними об'єктами це різноманіття конструкцій виражається в тому, що система може бути реалізована в одному з наступних класів: механічних, електромеханічних, електронних, гідромеханічних, пневмомеханічних тощо систем. Таким чином, сформована триада: «Система – Варіанти конструкцій – Конструкція».

Етап 5. На цьому етапі множини K конструкцій відображають на множини P_n виробничих процесів. При цьому множина K конструкцій повинна бути погоджена з множиною T_x технологій їх виготовлення в даному виробництві. Етап закінчується формуванням триади: «Конструкція – Технологія – Виробництво».

Етап 6. Далі множина P_n виробничих процесів породжує множини N_v видів продукції, що випускається. Однак виробничі процеси не можуть бути реалізовані без множини R ресурсів: трудових, паливно-енергетичних, матеріальних, фінансових, технічних, технологічних, інформаційних тощо. У результаті формується триада: «Виробництво – Ресурси – Продукція».

Етап 7. На цьому етапі множина N_v інноваційних видів продукції, що випускаються, реалізується на ринку за деякою ринковою ціною і за вирахуванням витрат і податків виходить множина P_r прибутків, в досягненні яких і була сформульована мета (потреба). Так як процес реалізації множини інноваційних видів продукції на ринку відбувається в умовах протидії зовнішнього середовища у вигляді конкуренції, то його неможливо ефективно здійснити без множини S_p способів і засобів підтримки конкурентоспроможності продукції на ринку. У результаті формується триада: «Продукція – Підтримка конкурентоспроможності – Прибуток».

Етап 8. На заключному етапі здійснюється множина J оцінок відповідності множині P_r отриманих прибутків від реалізації інноваційних видів продукції множини Z початкових цілей, тобто формується триада: «Прибуток – Оцінка – Мета».

Відзначимо, що вільні кінці триад також можна з'єднати послідовно один з одним, що призведе до утворення нових триад. При цьому нижчий рівень відображає перехід від однієї технології до іншої.

У кожній триаді доводиться вирішувати завдання вибору (прийняття рішення) в силу різноманіття можливих варіантів рішення. При цьому критерії вибору повинні бути адекватними оцінюваним характеристиками об'єктів.

Висновки. Таким чином, дана системна концепція досягнення мети через побудову послідовно з'єднаних триад як елементарних систем охоплює всі найважливіші етапи організаційних дій, об'єднуючи їх в єдину систему зі зворотним зв'язком. Даний підхід знижує невизначеність у вирішенні завдань вибору різних варіантів при побудові проміжних об'єктів. З точки зору даного підходу оптимізація шляху до досягнення мети лежить в розвитку і вдосконаленні кожної триади.

Перспективами подальших розвідок є застосування методу системологічного класифікаційного аналізу для публічного управління соціальними процесами.

Список літератури

1. Cherneva G. (2017). Fractal Models for Approximation of Random Processes. *Proceedings of the Technical University of Sofia*. Vol. 67. Issue 2. P.171-176.
2. Manyika J., Chui V., Brown B., Bughin J., Dobbs R., Roxburgh C., Hung Byers A. (2011). *Big data techniques and technologies. Big data: The next frontier for innovation, competition, and productivity*. McKinsey Global Institute. P. 27-31.
3. Marinov M. (2020). Four-Dimensional Encoding of Character Sequences and Evaluation of their Similarities and Differences. *Proceedings of the Technical University of Sofia*. Vol. 70. Issue 2. P. 1-20.
4. Mozhaiev M, Buslov P., Shvedun V. (2020). Development of unclear criteria for determining the significance of a composite social profile information. *Information Protection*. Vol. 4. Issue 22. P. 119–126.
5. Ruban A. (2018). The conceptual bases of state regulation of the national security. *Authority and Society (History, Theory, Practice)*, Vol. 4(48). P. 166–167.
6. Ruban A., Shvedun V. (2019). Research of indicators of state regulation of national security condition of Ukraine. *Authority and Society (History, Theory, Practice)*, Vol. 1(49). P. 135–143.
7. Slavov D. (2019). Programming Languages for Artificial Intelligence. *Proceedings of the Technical University of Sofia*. Vol. 69. Issue 2. P.43-52.
8. Shvedun V., Streltsov V. & Buslov P. (2018). Modern Tendencies of Data Protection in the Corporate Systems of Information Consolidation. *International Scientific-Practical Conference on Problems of Infocommunications Science and Technology*. P. 285–288.
9. Robinson I., Webber J., Eifrem E. (2013). *Graph Databases*. O'Reilly Media. 178 p.

References (transliterated)

1. Cherneva G. (2017). Fractal Models for Approximation of Random Processes. *Proceedings of the*

Technical University of Sofia. Vol. 67. Issue 2. P.171-176.

2. Manyika J., Chui V., Brown B., Bughin J., Dobbs R., Roxburgh C., Hung Byers A. (2011). Big data techniques and technologies. Big data: The next frontier for innovation, competition, and productivity. McKinsey Global Institute. P. 27-31.

3. Marinov M. (2020). Four-Dimensional Encoding of Character Sequences and Evaluation of their Similarities and Differences. Proceedings of the Technical University of Sofia. Vol. 70. Issue 2. P. 1-20.

4. Mozhaiev M, Buslov P., Shvedun V. (2020). Development of unclear criteria for determining the significance of a composite social profile information. Information Protection. Vol. 4. Issue 22. P. 119–126.

5. Ruban A. (2018). The conceptual bases of state regulation of the national security. Authority and Society (History, Theory, Practice), Vol. 4(48). P. 166–167.

6. Ruban A., Shvedun V. (2019). Research of indicators of state regulation of national security condition of Ukraine. Authority and Society (History, Theory, Practice), Vol. 1(49). P. 135–143.

7. Slavov D. (2019). Programming Languages for Artificial Intelligence. Proceedings of the Technical University of Sofia. Vol. 69. Issue 2. P.43-52.

8. Shvedun V., Streltsov V. & Buslov P. (2018). Modern Tendencies of Data Protection in the Corporate Systems of Information Consolidation. International Scientific-Practical Conference on Problems of Infocommunications Science and Technology. P. 285–288.

9. Robinson I., Webber J., Eifrem E. (2013). Graph Databases. O'Reilly Media. 178 p.

Надійшла (received) 06.06.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Поступна Олена Вікторівна (Postupna Olena) – Національний університет цивільного захисту України, доцент кафедри менеджменту навчально-науково-виробничого центру, доктор наук з державного управління, професор; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>;

Рубан Артем Вікторович (Ruban Artem) – Національний університет цивільного захисту України, доцент кафедри наглядово-профілактичної діяльності факультету цивільного захисту НУЦЗУ, кандидат наук з державного управління, доцент; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9174-7315>;

Шведун Вікторія Олександрівна (Viktoriia Shvedun) – Вища школа управлінських кадрів (Wyższa Szkoła Kadr Menedżerskich), доктор наук з державного управління, професор; Конін, Польща; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5170-4222>

УДК 351.84

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.08

Л.М. ГРЕНЬ, Ю.І. ПАНФІЛОВ

ДІЛОВЕ СПІЛКУВАННЯ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Стаття присвячена розкриттю роді ділового спілкування в управлінській діяльності керівника соціального закладу; визначено ділове спілкування як специфічну форму активності учасників управлінського процесу; розкрито предмет, мету, функції та принципи ділового спілкування; доведено, що спілкування в управлінні є важливим інструментом виконання основних управлінських функцій: організації, мотивації, планування і контролю; розкрито основний зміст та головні обов'язки управлінської діяльності керівника соціального закладу, а також правила, яких він повинен дотримуватись у спілкуванні з підлеглими. На прикладі проведеного авторами статті семінару (щорічна школа-семінар «Сучасні педагогічні технології в освіті», що проходить Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут») було доведено дієвість запропонованих методик для визначення комунікативної компетентності керівника соціального закладу; запропоновано тренувальні вправи з набуття знань та формування умінь ділового спілкування, які доводять, що ефективному діловому спілкуванню можна і треба вчитись задля успішної професійної управлінської діяльності.

Ключові слова: ділове спілкування, функції, принципи, керівник соціального закладу, управлінська діяльність, комунікація, педагогічні технології.

L.M. HREN, YU.I. PANFILOV

BUSINESS COMMUNICATION AS AN INTEGRAL COMPONENT OF THE MANAGEMENT ACTIVITY OF THE HEAD OF A SOCIAL INSTITUTION

The article is devoted to the disclosure of the type of business communication in the managerial activity of the head of a social institution; business communication is defined as a specific form of activity of participants in the management process; the subject, purpose, functions and principles of business communication are disclosed; it has been proven that communication in management is an important tool for performing the main management functions: organization, motivation, planning and control; the main content and main responsibilities of the manager of a social institution are revealed, as well as the rules he must follow in communicating with subordinates. Using the example of a seminar conducted by the authors of the article (the annual school-seminar "Modern Pedagogical Technologies in Education", held at the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"), the effectiveness of the proposed methods for determining the communicative competence of the head of a social institution was proven; training exercises for acquiring knowledge and building business communication skills are offered, which prove that effective business communication can and should be learned for successful professional management activities.

Key words: business communication, functions, principles, head of a social institution, managerial activity, communication, pedagogical technologies.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційних технологій стрімко зростає у світі, проте важливість спілкування між людьми залишається незмінним, особливо це стосується ділового спілкування як процесу розвитку контактів між людьми в службовій сфері. Участь у науково-комунікативних заходах наукової спільноти – це не тільки передача досвіду, а й жива комунікація між людьми, яку не в змозі повноцінно замінити вебінари, блогосфера, соціальні мережі, хоч їх роль в якості нових форм комунікацій помітно впливає на удосконалення ділової комунікації як всередині організації, так і у

створенні нових можливостей ділової взаємодії у глобальній спільноті [2]. Без ефективного ділового спілкування в організації не може здійснюватися на високому рівні управлінська діяльність керівника будь якого закладу, соціального зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням ділового спілкування в управлінській діяльності, його теоретичним і практичним аспектам присвячено багато наукових досліджень вітчизняних вчених. Так, у науковій статті авторами Г. Ангеловим та С. Дмитрашко визначено існування моделей ділових комунікацій у практиці ділового спілкування –

партнерства, суперництва, домінування, – проаналізовано рекомендації соціоніки щодо створення умов ефективної діяльності групи та успішної комунікації суб'єктів ділового процесу [2]; у науковій праці А. Коваль розглядаються найбільш актуальні питання культури української мови та культури усного і писемного ділового спілкування [5]; у науковій статті Ф. Лескової одним з головних елементів управлінської культури вважається ділове спілкування, оскільки успішність діяльності будь-якого колективу, в тому числі і колективу установи соціальної сфери, залежить від становлення та розвитку системи соціальної комунікації між працівниками установи [6]; у науковому дослідженні О. Нужної встановлено відповідність між стилем керівництва і мірою реалізації функцій ділового спілкування у діловій комунікації, здійснено порівняння основних стилів керівництва з точки зору забезпечення можливості реалізації функцій ділового спілкування [8]; у науковій роботі Л. Харченко розглядається сутність і зміст ділового спілкування, громадські та особистісні цілі партнерів спілкування, принципи ділового спілкування, аналізуються потреби людини – учасника ділового спілкування [14]. Всебічний аналіз ділового спілкування знаходимо у навчально-методичних працях вітчизняних авторів: О. Авраменко [1], Л. Барановської [3], Н. Глушаниці [3], О. Лапузіної [13], О. Пономарьова [11; 13], М. Прищак [12], О. Романовського [13], О. Слободянюк [12], В. Шийки [1], Л. Яковенко [1] та інших дослідників.

Мета статті: розкрити значення ділового спілкування як невід'ємної складової управлінської діяльності керівника соціального закладу.

Виклад основного матеріалу. Ділове спілкування є специфічною формою активності учасників управлінського процесу, передбачає встановлення прямих і опосередкованих контактів між тими, хто вступає у ділові відносини, забезпечує реагування і вплив на дії та інформацію інших осіб, взаємне сприймання. Ділове (офіційне) спілкування в управлінні передбачає відносини, що опосередковуються соціальними та професійними ролями. Цей вид спілкування може мати елементи особистісного характеру, актуалізація яких значною мірою залежить від обмежень у ділових стосунках. Ділове спілкування – це складний багатоплановий процес розвитку контактів між людьми в службовій сфері. Його учасники виступають в офіційних статусах і орієнтовані на досягнення мети, конкретних завдань.

На думку Л. Орбан-Лембрик, «особистість як суб'єкт і об'єкт управління бере участь у численних відносинах: виробничих, політичних, моральних, національних та ін. Такі відносини, як правило, позбавлені особистісного вияву і відображають зв'язки, взаємодію не між конкретними індивідами, а між представниками різних соціальних груп (організацій). Вони є об'єктивними і не залежать від бажань і прагнень, симпатій чи антипатій. Однак для кожної конкретної людини суспільні відносини, відбиваючись у її внутрішньому світі, набувають суб'єктивного характеру,

індивідуального забарвлення і стають фактом її конкретної взаємодії із соціумом [9].

Предметом ділового спілкування є справа. Зміст ділового спілкування – соціально-значима спільна діяльність людей, яка припускає узгодженість дій, розуміння і прийняття кожним її учасником цілей, завдань і специфіки цієї діяльності, своєї ролі і своїх можливостей по її реалізації. Мета ділового спілкування – організація і оптимізація певного виду спільної предметної діяльності [14, с. 183]

У спілкуванні проявляються такі основні його функції:

- інформативно-комунікативна, з якою пов'язані усі процеси, які охоплюють сутність таких складників спілкування, як передача-прийом інформації та відповідна реакція на неї;

- регулятивно-комунікативна (відбувається процес коригування поведінки, коли людина може вплинути на мотиви, мету спілкування, програму дій, прийняття рішень);

- афективно-комунікативна (відбувається взаєморегуляція та взаємокорегування поведінки, здійснюється своєрідний контроль над усією сферою діяльності партнера. Тут можуть реалізуватися можливості навіювання, наслідування, вживаються усі можливі засоби переконання) [5, с. 103-105].

Функції ділового спілкування: інформаційна; коригувальна; стимулююча; організаційна; конструктивна; емоційна. Типи ділового спілкування: менторський тип спілкування, конфронтаційний тип спілкування, ліберальний тип спілкування. Форми ділового спілкування: з позицій способів здійснення: усна, письмова; за характером взаємодії між партнерами: субординаційна форма спілкування, службово-товариська форма спілкування, дружня форма спілкування.

На підставі аналізу наукових джерел у дослідженні О. Нужної розкрито прояв функцій ділового спілкування:

- інструментальна (обмін діловою інформацією, висновками, рішеннями);

- інтегративна (узгодження дій при роботі в команді);

- функція самовираження (можливість прояву власних особистісних потенціальних можливостей);

- трансляційна (висловлення власного бачення ситуації);

- функція соціального контролю (дотримання необхідних обмежень у поведінці та нерозголошення інформації, яка становить комерційну таємницю);

- функція соціалізації (демонстрація знань та дотримання норм ділової комунікації);

- експресивна (демонстрація емоцій, обмін емоціями) [9, с. 83].

Як і для будь-якого процесу, процесу спілкування притаманні певні стадії:

- орієнтування в навколишніх умовах; залучення уваги співрозмовників;

- пошук єдності співрозмовників;

- повідомлення та оцінювання фактів, пошук прийнятної точки зору, теми спілкування;

– ймовірність виникнення проблемної ситуації, конфлікту, зіткнення думок;

– прийняття співрозмовниками рішення на основі виробленої домовленості.

На глибоке переконання О. Пономарьова, «управлінське спілкування взагалі являє собою систему контактів керівника з підлеглими як формального, так і неформального характеру з метою керування людьми та їх спільною діяльністю. Це означає його прагнення підтримувати цю діяльність у заданому стані, змінювати її у певному напрямку чи формувати її бажаний характер. Управлінське спілкування спрямоване на ефективне забезпечення успішного досягнення стратегічних цілей організації та належне вирішення поточних завдань її діяльності» [11, с. 5].

Погоджуємося з думкою С. Новоселецького, що «управлінське спілкування керівників охоплює певні аспекти комунікативного взаємовпливу. Значущим чинником ефективного впливу на співрозмовників є авторитет керівника, його вміння переконувати людей. Успішність переконування знижується, якщо сформовані раніше погляди на проблему співробітників принципово відрізняються від того, в чому переконує керівник. Найефективнішими формами переконування співробітників є бесіда, дискусія, групова полеміка, оскільки сформована за таких умов позиція набагато об'єктивніша ніж та, що виникла в процесі пасивного сприймання інформації» [7].

Спілкування в управлінні – важливий інструмент виконання основних управлінських функцій: організації, мотивації, планування і контролю. Ділове (управлінське) спілкування є відносно самостійним феноменом соціальної дійсності, способом організації будь-якої соціальної діяльності. Спілкування є специфічною рисою соціальної роботи як професійної діяльності [6]. На думку І. Боришкевич, «етика ділового спілкування передбачає вибір дієвого способу встановлення взаємозв'язку та обмін інформацією між організацією та стейкхолдерами, керівником та працівниками, а також всередині організації» [3].

Ефективним вважається спілкування, коли ділові партнери дотримуються певних етично-психологічних принципів (створення відповідних умов для реалізації комунікативного потенціалу працівників, відповідальність за повідомлену інформацію, готовність і вміння дотримуватися слова, використання у спілкуванні засобів заохочення і покарання; раціональне використання часу, призначеного для спілкування; порядність) [3, с. 54].

Управлінець повинен дотримуватися ділового етикету і ясно усвідомлювати, що такі риси поведінки, як ввічливість, тактовність, делікатність, культура спілкування, почуття міри, доброзичливість, є абсолютно необхідними для ефективної діяльності. Управлінцю будь-якого масштабу потрібно мати свій цивілізований стиль поведінки, свій шляхетний образ, той самий імідж управлінця, який гарантує не тільки половину успіху, але й постійне задоволення від діяльності [13, с. 51-52].

Управлінець-професіонал – це людина, яка вміє

спілкуватися з іншими людьми та максимально використовує це спілкування на користь справі [6].

Основним змістом управлінської діяльності керівника соціального закладу є планування, організація, спрямування діяльності співробітників на досягнення поставлених цілей та особиста відповідальність за своєчасне прийняття і реалізацію управлінських рішень.

Головним обов'язком керівника є досягнення цілей організації, і це завдання він зможе реалізувати завдяки ефективному діловому спілкуванню з підлеглими.

Проблема впливу людини на людину є центральною у дослідженні спілкування. Цей вплив залежить від того, які інтереси, цінності та установки стоять за бажанням людини досягти того чи іншого результату взаємодії. Це визначає, чи діє людина виключно у власних інтересах, використовуючи інших лише як засіб досягнення мети, чи прагне взаємодіяти з іншими на рівноправних партнерських умовах [10]. Керівник соціального закладу у своїй діяльності задля ефективного спілкування з підлеглими повинен дотримуватися таких правил:

– орієнтуватися на кількісний склад групи (від 5 до 12 учасників) залежно від конкретного завдання;

– залучати до колективної роботи учасників, що відзначаються за профілем знань, віком, стажем роботи, статтю і т. п. Формувати різномірні групи;

– перевіряти, чи всі члени колективу правильно зрозуміли суть проблеми чи завдання;

– заздалегідь визначати метод роботи в колективі;

– надавати учасникам колективу всю інформацію та документацію;

– своєчасно повідомляти про нові аспекти, обставини й щодо проблемної ситуації чи завдання;

– визначати пріоритети та ретельно готуватися до обговорення в колективі;

– планувати послідовність обговорення, визначати пріоритети та відокремлювати етапи роботи;

– розподіляти завдання учасників під час обговорення в колективі;

– визначати ліміт часу на кожний етап і стежити за дотриманням встановлених термінів;

– відслідковувати зміну ролей членів колективу та забезпечувати максимальне використання потенціалу учасників обговорення;

– тренувати своє вміння слухати партнерів по колективу та виявляти найцінніші ідеї і пропозиції;

– вміти долати надмірну емоційність учасників колективу та створювати атмосферу ефективної кооперації, взаємодопомоги і довіри;

– володіти навичками розв'язання дисфункціональних конфліктів;

– домагатися ухвалення рішень не за кутом зору більшості, а шляхом досягнення консенсусу;

– стежити, щоб критика висловлених думок не переходила в їх осуд;

– вміти долати пасивну поведінку окремих учасників колективу, не сприймати мовчання за

згоду;

– дотримуватися правил і норм, вироблених колективом, але поводитися обачно;

– не задовольнятися досягнутим, мати терпіння дочекатися, коли колектив виробить дійсно ефективне рішення;

– допускати прояви суперництва лише у вигляді змагальності щодо подання найкращих пропозицій [1, с. 77-78].

Протягом останніх десяти років автори статті як спікери беруть участь у школі-семінарі «Сучасні педагогічні технології в освіті», яка щорічно проводиться у Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут». Один із проведених семінарів був присвячений формуванню комунікативної компетентності керівника соціального закладу, де розглядалось ділове спілкування управлінця як невід’ємна складова його управлінської діяльності. Учасники семінару отримали інформацію щодо правил успішної комунікації, розглянули основні принципи ефективного спілкування, якими повинен керуватись у своїй діяльності керівник соціального закладу. Слухачам були запропоновані психолого-педагогічні рекомендації щодо ефективного ділового спілкування в майбутній управлінській діяльності. Учасники семінару мали можливість ознайомитись з методиками для визначення комунікативної компетентності (методика визначення рівня комунікативного контролю у спілкуванні; діагностика комунікативної установки (методика В. Бойка), а також взяли участь у тренувальних вправах з набуття знань та формування умінь ділового спілкування:

1. Вправа «Постановка питань», мета – формування навичок ставити питання у процесі ділової комунікації.

2. Вправа «Нескінченний ланцюжок», мета – формування альтернативної позиції з дискусійної проблеми, прогнозування наслідків індивідуальних позицій для суспільства та окремих осіб.

3. Вправа «Аргументи «за» та «проти», мета – відпрацювання навичок контраргументації.

4. Вправа «Допомога на картках», мета – відпрацювання навичок добору аргументів.

5. Вправа «Організація аргументу», мета – розуміння процесу об’єднання думок щодо створення логічного, зрозумілого та переконливого аргументу.

6. Вправа «Регулювання емоційного напруги», мета – формування навичок вербального регулювання емоційного напруги у діловій комунікації.

7. Вправа «Теза та її причини», мета – знаходження пояснювальних причин тез на зразок.

8. Вправа «Колективний розум», мета – формування умінь роботи з різними інформаційними джерелами.

Учасники семінару ознайомилися із вправами, які можуть бути використані для поглиблення знань та оволодіння вміннями ділового спілкування

1. Вправа «Переговори», мета – формування умінь встановлювати контакти з співрозмовниками, створювати сприятливу атмосферу для переговорів,

привертати увагу партнера, пробудити інтерес до розмови, і навіть перехоплювати ініціативу, якщо це необхідно.

2. Вправа «Конкурс», мета – формування вмінь ораторської майстерності.

3. Вправа «Збір фраз контакту», мета – формування умінь встановлення першого контакту.

4. Вправа «Завершити спілкування», мета – відпрацювання прийомів завершення розмови.

5. Вправа «Мій досвід», мета – визначення своїх бар’єрів у спілкуванні.

Отже, перераховані вище методики і низка тренувальних вправ, проведених з учасниками школи-семінару, доводять, що ефективному діловому спілкуванню можна і треба вчитись задля успішної професійної управлінської діяльності.

Висновки. На підставі вище викладеного, ми дійшли висновків, що ділове спілкування є складним багатоплановим процесом розвитку контактів між людьми в службовій сфері, ефективність якого залежить від комунікативних умінь керівника соціального закладу. Навчитись успішному діловому спілкуванню задля успішної професійної управлінської діяльності можливо завдяки методикам, опануванню правил, а також тренувальним вправам, інформацію про які можна отримати, долучившись до участі у семінарах та тренінгах з методики формування комунікативної компетентності керівника соціального закладу. Розвідками у подальшій роботі вважаємо формування ораторських умінь майбутнього керівника соціального закладу.

Список літератури

1. Авраменко О.О., Яковенко Л.В., Шийка В.Я. (2015). *Ділове спілкування* : навчальний посібник ; За наук. ред. О. О. Авраменко. ІваноФранківськ : «Лілея НВ». 160 с.
2. Ангелов, Г., & Дмитрашко, С. (2016). Ділове спілкування: особливості сучасної комунікації. *Food Industry Economics*. № 8(2). Retrieved from <https://doi.org/10.15673/fie.v8i2.134>
3. Барановська Л.В., Глушаниця Н.В. (2016). *Психологія ділового спілкування* : навч. посібник. К. : НАУ. 248 с.
4. Боришкевич І.І. (2021). Особливості етики ділового спілкування у сучасному ринковому середовищі. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. Вип. 17 (1). С. 67-75.
5. Коваль А.П. (1999). *Ділове спілкування* : навч. посібник. К. : Либідь. 280 с.
6. Лескова Л.Ф. (2015). *Ділове спілкування у професійній діяльності управлінця соціальної служби*. Retrieved from <http://ir.stu.cn.ua/123456789/16475>
7. Новоселецький С. (2009). *Ділове спілкування як засіб управлінського впливу*. Retrieved from <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/5979>
8. Нужна О. (2021). Стиль керівництва та його вплив на реалізацію функцій спілкування у діловій комунікації. *Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки*. № 4. С. 81-87.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. (2003). *Соціальна психологія*. К. : Академвидав. 446 с.
10. Палеха Ю.І. (2008). *Етика ділових відносин* : навч. посіб. К. : Кондор. 356 с.
11. Пономарьов О.С., Гарник Л.П., Гура Т.В. (2015). *Особистий прийом в системі управлінських технологій* : навч.-метод. посібник. Харків : НТУ «ХПІ». 48 с.

12. Прищак М.Д., Залобівська О.Б., Слободянюк О.М. (2015). *Ділове спілкування* : навчальний посібник. Вінниця : ВНТУ. 128 с.

13. Романовський О.Г., Пономарьов О.С., Лапузіна О.М. (2006). *Ділова етика* : навч. посібник. Харків : НТУ «ХПІ». 364 с.

14. Харченко Л.П. (2012). Ділове спілкування як одна з основних потреб людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск 24. С. 182-185.

References (transliterated)

1. Avramenko O.O., Yakovenko L.V., Shyika V.Ia. (2015). *Dilove spilkuvannia* : navchalnyi posibnyk ; Za nauk. red. O. O. Avramenko. Ivano-Frankivsk : «Lileia_NV». 160 s.

2. Anhelov, H., & Dmytrashko, S. (2016). *Dilove spilkuvannia: osoblyvosti suchasnoi komunikatsii*. Food Industry Economics. № 8(2). Retrieved from <https://doi.org/10.15673/fie.v8i2.134>

3. Baranovska L.V., Hlushanytsia N.V. (2016). *Psykhohiia dilovoho spilkuvannia* : navch. posibnyk. K. : NAU. 248 s.

4. Boryshkevych I.I. (2021). *Osoblyvosti etyky dilovoho spilkuvannia u suchasnomu rynkovomu seredovyshchi*. Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu. Vyp. 17 (1). S. 67-75.

5. Koval A.P. (1999). *Dilove spilkuvannia* : navch. posibnyk. K. : Lybid. 280 s.

6. Lieskova L.F. (2015). *Dilove spilkuvannia u profesiinii diialnosti upravlintsia sotsialnoi sluzhby*. Retrieved

from <http://ir.stu.cn.ua/123456789/16475>

7. Novoseletskyi S. (2009). *Dilove spilkuvannia yak zasib upravlinskoho vplyvu*. Retrieved from <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/5979>

8. Nuzhna O. (2021). *Styl kerivnytstva ta yoho vplyv na realizatsiiu funktsii spilkuvannia u dilovii komunikatsii*. Ekonomichnyi chasopys Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. № 4. S. 81-87.

9. Orban-Lembryk L.E. (2003). *Sotsialna psykhohiia*. K. : Akademydav. 446 s.

10. Palekha Yu.I. (2008). *Etyka dilovykh vidnosyn* : navch. posib. K. : Kondor. 356 s.

11. Ponomarov O.S., Harnyk L.P., Hura T.V. (2015). *Osobystyi pryiom v systemi upravlinskykh tekhnolohii* : navch.-metod. posibnyk. Kharkiv : NTU «KhPI». 48 s.

12. Pryshchak M.D., Zaliubivska O.B., Slobodianiuk O.M. (2015). *Dilove spilkuvannia* : navchalnyi posibnyk. Vinnytsia : VNTU. 128 s.

13. Romanovskyi O.H., Ponomarov O.S., Lapuzina O.M. (2006). *Dilova etyka* : navch. posibnyk. Kharkiv : NTU «KhPI». 364 s.

14. Kharchenko L.P. (2012). *Dilove spilkuvannia yak odna z osnovnykh potreb liudyny*. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Vypusk 24. S. 182-185.

Надійшла (received) 07.04.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Грень Лариса Миколаївна (Hren Larysa) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна, доктор наук з державного управління, професор; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>;

Панфілов Юрій Іванович (Yurii Panfilov) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна, кандидат психологічних наук, доцент, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5288-3904>

УДК 316.346.32-053.9

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.09

О.В. ГРИБКО

ПОТРЕБИ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Стаття присвячена визначенню такого багатоаспектного явища як потреби, а також пошуку шляхів реалізації потреб людей похилого віку в сучасних умовах.

Встановлено, що потреби є складним явищем, яке віддзеркалює суспільне життя і розвивається під впливом таких компонентів суспільного життя як економіка, публічне управління та публічна політика, культура, освіта тощо. Задоволення потреб більшою мірою залежить від взаємодії особи з соціальним оточенням та формуються під впливом суспільства. Саме через наявність потреб людина має мотиви для певної активності.

За основу дослідження потреб людей похилого віку взято розширену піраміду потреб Маслоу (7 рівнів) – де перший клас потреб (фізіологічні потреби) включає: потребу в здоровому харчуванні, потребу в чистій питній воді, потребу в підтримці прийнятної температури у місці проживання, потребу в підтримці здоров'я та лікуванні, потребу в русі, потребу в відпочинку, потребу в фінансових засобах для задоволення вищеперелічених потреб. Наступні рівні потреб відповідно – потреба у безпеці, потреба у любові та приналежності до групи, потреба у повазі та визнанні, пізнавальні потреби, естетичні потреби, потреба в самореалізації.

У статті розглянуто два сучасних аспекти реалізації потреб людей похилого віку. По-перше, це стрімка зміна потреб під дією науково-технічного прогресу та глобалізації. А по-друге, це умови задоволення потреб в контексті локдаунів 2020-2021 рр. та дії воєнного стану з лютого 2022 р. Визначено, що у людей похилого віку під час пандемії та в умовах воєнного стану посилюються третій та четвертий рівні потреб: потреби у

приналежності до групи, кохання, поваги та довіри.

Ключові слова: потреби, піраміда потреб Маслоу, люди похилого віку, соціальна робота, соціальна послуга.

O. V. GRYBKO

NEEDS OF ELDERLY PEOPLE AND POSSIBILITIES OF ITS REALIZATION IN MODERN CONDITIONS

The article is devoted to the definition of such a multifaceted phenomenon as needs, as well as the search for ways to realize the needs of the elderly people in modern conditions.

It is established that needs are a complex phenomenon that reflects social life and develops under the influence of such components of social life as the economy, public administration and public policy, culture, education, etc. Satisfaction of needs to a greater extent depends on the interaction of a person with the social environment and is formed under the influence of society. It is because of the presence of needs that a person has motives for a certain activity.

Maslow's extended pyramid of needs (7 levels) was used as the basis for the study of the needs of the elderly – where the first class of needs (physiological needs) includes: the need for healthy food, the need for clean drinking water, the need to maintain an acceptable temperature in the place of residence, the need for support health and treatment, the need for movement, the need for rest, the need for financial means to meet the above needs. The next levels of needs, respectively, are the need for security, the need for love and belonging to a group, the need for respect and recognition, cognitive needs, aesthetic needs, and the need for self-realization.

The article considers two essential modern aspects of realization of the needs of the elderly. First, it is a rapid change in needs under the influence of scientific and technological progress and globalization. And secondly, these are the conditions for meeting the needs in the context of the 2020-2021 lockdowns and the effect of martial law from February 2022. It was determined that the third and fourth levels of needs increase in elderly people during the pandemic and in the conditions of martial law: the needs for belonging to a group, love, respect and trust.

Key words: needs, Maslow's pyramid of needs, elderly people, social work, social service.

Постановка проблеми. Проблема старіння суспільства є відносно новим соціальним феноменом, з яким людство зіткнулося лише у другій половині ХХ ст. Сьогодні українське суспільство підійшло до такого періоду свого розвитку, коли збільшення частки літніх людей у складі населення серйозно впливає на економічні, політичні, соціальні та духовно-моральні перетворення. Реалізація ідеї побудови «суспільства для людей будь-якого віку» ставить як найважливіше завдання перед нашим суспільством формування в суспільній свідомості позитивного образу старості, поваги до людей похилого віку, використання їх потенціалу в економіці. З огляду на демографічну компоненту українського суспільства [8] зростає актуальність дослідження потреб людей похилого віку, а також способів їх задоволення у т.ч. через соціальну активність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На нашу думку, найбільш розробленим є розгляд питання потреб з точки зору психології (Г. Бенеш, Д. Меєрс, С. Хілл), соціології (Р. Джуган, К. Новосад, С. Подольська) та економіки (Д. Вард, М. Ласен, А. Маслоу), утім не менш успішно поняття «потреби» вивчаються філософією (С. Сидоренко), управлінськими науками (Р. Сопко) тощо. Усі ці наукові сфери розглядають потреби людини зі своєю специфікою, що приводить як до певної ізоляції розуміння потреб, так і до деякої змішаності, тобто дослідження самого поняття «потреби» вимагає окреслення контексту їх вживання.

Мета статті – розкрити поняття «потреби» у широкому науковому контексті та окреслити шляхи

реалізації потреб людей похилого віку в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Проблему потреб науковці різних галузей відносять до центральних і вважають одним із найбільш складних питань науки про суспільство. На сьогодні в науковій літературі існує близько сотні визначень поняття «потреби», отже дослідження потреб потребує чіткого обґрунтування контексту їх розуміння.

Словник української мови надає таке визначення «Потреба – 1) необхідність у кому-, чому-небудь, що вимагає задоволення; 2) те, без чого не можна обійтись; вимоги, які необхідно задовольнити [14].

З точки зору філософів – потреба є об'єктивним станом живого організму, людської особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, що виражає необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою їхньої активності. Розрізняють біологічні потреби, властиві живим організмам, та соціальні потреби, що мають суспільно-історичний характер і зумовлені розвитком матеріального виробництва. При цьому там же потреби поділено на такі на групи (що лише певною мірою співпадає з найвідомішою класифікацією Маслоу, про яку мова піде пізніше):

- фізіологічні;
- екзистенціальні;
- престижні;
- особистісні;
- духовні [7].

У Філософському енциклопедичному словнику

вказано таке визначення – потреба – властивість усього живого, яка спонукає його до активності або викликає інші реакції завдяки відображенню надлишку, недостатності або відсутності чинників (речовини, енергії, інформації), що позитивно чи негативно впливають на життєдіяльність організму, людської особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства загалом [19].

Укладачі «Фармацевтичної енциклопедії» наголошують, що потреба – в загальному розумінні це необхідність у чому-небудь, кому-небудь, що вимагає задоволення. Існує безліч класифікацій потреб, та загальноприйнятим є поділ їх на первинні, або фізіологічні, і на вторинні, пов'язані з психологічною сферою людини [18].

Соціологічний погляд на проблему визначення потреб надає такі різновиди розуміння: 1) потреба – усвідомлення суб'єктом (особою, соціальною групою, суспільством загалом) необхідності задоволення певних вимог [9]; 2) нужда, необхідність для людини того, що забезпечує її існування і самозбереження; внутрішні спонуки активності людини, характеристика об'єктивного в особистості [16, с. 222]; 3) потреба – це необхідність у чому-небудь життєво-важливому для організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, спонукання до активності [15].

У психологічному словнику надано таке визначення^ потреба – це поняття зі сфери мотиваційної психології, яке використовують частково як синонім до апперцептивного аспекту поняття мотив й описують як стан переживання недостатності, що спонукає до її задоволення [1].

Таким чином, потреби є багатоаспектним, складним явищем, яке віддзеркалює суспільне життя і розвивається під впливом таких компонент суспільного життя як економіка, публічне управління та публічна політика, культура, освіта тощо. Задоволення потреб більшою мірою залежить від взаємодії особи з соціальним оточенням та формуються під впливом суспільства. Саме через наявність потреб людина має мотиви для певної активності.

Значна кількість (і зростаюча, до речі) людських потреб надає змогу формувати різноманітні за своїми критеріями класифікації. Скажімо, М. Бережної зазначає, що привабливим для дослідників є поділ «всіх потреб за групами, відповідно до яких в суспільстві розмежовуються соціальні класи і групи, організовується матеріальне виробництво з метою задоволення всіх потреб людей. Але плюралізм потреб визначений багатогранною людською природою, також різноманітним природних і соціальних умов, у межах яких останні проявляються. Водночас труднощі і невизначеність виділення стійких груп потреб не зупиняє численних дослідників шукати найбільш адекватну класифікацію потреб» [цит. за 12].

Відомий творець мотиваційної теорії потреб Абрахам Маслоу також вважав, варто відмовитися від абсурдних спроб перерахувати і каталогізувати усі людські потреби і бажання. Адже подібна

"інвентаризація" потреб, за його словами, не має сенсу тому, що мотивацію особистості «неможливо розглядати як суму ізольованих, дискретних величин. Доцільніше говорити про специфічні ієрархії потреб, сама кількість яких, практично цілком залежить від того, з яким ступенем специфікації автор переліку має намір їх аналізувати» [20].

Усе ж найбільш відомою та широко вживаною класифікацією потреб є класифікація запропонована Абрахамом Маслоу у 1943 році. У початковій концепції було описано 5 ярусів, пізніше багато авторів допускали вільне її трактування, збільшуючи кількість рівнів до 7-ми, а подекуди до 10-ти. Варто зауважити, що Маслоу визнано автором теорії потреб, але саму піраміду не створював. У працях автора немає жодного графічного зображення [20; 24]. Перша візуалізація піраміди Маслоу була опублікована у підручнику У. Стоппа (1975). За іншими даними піраміду зобразив Ф. Котлер – автор настільної книги маркетологів «Основи маркетингу».

Що ж до збільшення кількості рівнів, то в 2009 році вчені Канади та США оновили піраміду, оскільки дослідники дійшли висновку, що базові потреби людини залишилися незмінними, але моральні та духовні змінилися. Люди, як і раніше, потребують їжі, житла, відпочинку, безпеки та любові. Питання про виживання не стоїть, а потреби у престижі, кар'єрному зростанні, цінності справи та колективу часто переважають над визнанням та прагненням до кохання [21]. Утім, скільки б рівнів не налічувала піраміда, одне з найважливіших тверджень теорії Маслоу залишається незмінним – кожен із рівнів набуває важливості лише за умови, що потреби, які є нижчих рівнях, повністю задоволені. Наприклад, голод чи нереалізованість сексуального інстинкту (перший рівень) змушують людину забути про обережність та безпеку (другий рівень).

У нашому дослідженні за методологічну основу нами береться саме концепція Маслоу, значною мірою через її гуманістичну спрямованість, адже в центр мотивації ставиться прагнення індивіда до неперервного розвитку і самовдосконалення, що співпадає з базовими ідеями соціальної роботи. Крім того, вагомим фактором є її цілісне креслення і чітке визначення ієрархії, що дозволяє використовувати її при аналізі можливостей людей похилого віку в реалізації потреб різного рівня та напрямів соціальної роботи щодо забезпечення таких можливостей.

Варто зауважити, що в умовах воєнного стану потреби значної кількості людей можуть легко опуститися на нижчі рівні піраміди. Потреби в їжі та безпеці актуальні за будь-яких умов, а тому послуги медико-соціального характеру, будуть затребувані завжди, тоді як потреба в самореалізації шляхом навчання впродовж усього життя в умовах воєнного стану може відійти навіть не на другий, а на третій план. Тому загальним принципом стратегічного планування соціальних послуг для людей похилого

віку є необхідність стежити за тенденціями розвитку потреб.

Розглянемо детальніше кожен з шаблів цієї піраміди по відношенню до людей похилого віку.

Задоволення першого класу потреб (фізіологічні потреби)

Згідно з Маслоу, «без сумніву, фізіологічні потреби домінують над усіма іншими. Більш конкретно це означає, що основною мотивацією людини, який надзвичайно бракує найважливішого в житті, в першу чергу будуть фізіологічні потреби, ніж будь-які інші. Людина, яка потребує їжі, безпеки, любові та поваги, швидше за все, бажатиме їжі сильніше, ніж решту» [20].

У той самий час спосіб задоволення цих потреб дещо відрізняється у різних видах місцевості, регіонах проживання й у залежність від складу сім'ї людини похилого віку.

До фізіологічних потреб можна віднести:

- потребу в здоровому харчуванні;
- потребу в чистій питній воді;
- потребу в підтримці прийнятної температури у місці проживання;
- потребу в підтримці здоров'я та лікуванні;
- потребу в русі;
- потребу в відпочинку;
- потребу в фінансових засобах для задоволення вищеперелічених потреб.

Потреба у здоровому харчуванні

Насамперед люди похилого віку як і решта громадян України мають бути забезпечені достатньою кількістю продуктів харчування (продовольча безпека). Це завдання вирішується в масштабі всієї країни, адже продовольча безпека є станом соціально-економічного розвитку країни, при якому забезпечується продовольча незалежність України, гарантується фізична та економічна доступність для кожного громадянина країни харчової продукції, що відповідає обов'язковим вимогам, в обсягах не менше раціональних норм споживання харчової продукції, необхідної для активного та здорового способу життя [5].

За наявності достатньої кількості продовольства виникає потреба харчуватися найбільш корисним для здоров'я способом. Скажімо, люди похилого віку, які мають власну дачу або город мають потребу в інформації про те, як ефективніше вирощувати овочі та фрукти для здорового харчування. Це може бути корисним і мешканцям села, хоча й меншою мірою, оскільки у них серйозний власний досвід та практика у цьому питанні. Причому рекомендації щодо вирощування овочів та фруктів відрізняються для жителів різних регіонів, особливо для сіверян та жителів півдня. Містянам важливо знати про якість продуктів у торгових мережах і як цю якість оцінити. Усім вищевказаним категоріям важливо знати, за якими рецептами і як готувати їжу, щоб вона була максимально корисною для конкретної людини.

Тобто для здорового харчування крім самих продуктів важлива своєрідна продовольча грамотність та відповідна інформаційна підтримка. У даний час подібна інформація є здебільшого на

різноманітних інтернет-ресурсах, але мало хто з пенсіонерів, та й взагалі з громадян України знає надійні джерела, в яких її можна знайти.

Завданням доведення до населення правил здорового способу життя в даний час приділяють увагу управління соціального захисту, Територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), який зокрема вирішує завдання «з різних аспектів гігієнічного виховання та навчання населення, профілактики інфекційних, паразитарних захворювань та масових неінфекційних захворювань, поширення серед населення знання про здорове спосіб життя». На сайтах таких центрів часто розміщена інформація про здорове харчування людей похилого віку з урахуванням найбільш поширених у них захворювань. Адже люди похилого віку мають невеликий, але стійкий дохід у вигляді пенсії, яка не нижча за прожитковий мінімум; вони можуть і хочуть дбати про своє здорове харчування.

Потреба у чистій питній воді

Доступ до чистої питної води входить до складу цілей сталого розвитку до 2030 року, встановлених ООН у 2015 році. Досягнення цієї мети забезпечується державному рівні, 1,5% домогосподарств (станом на 2015 рік), в яких громадяни використовують воду з неперевіраних джерел, потребує створення реєстру відповідних населених пунктів, планування вирішення проблеми їхнього постачання чистою питною водою та контролю за виконанням планів, у тому числі громадського. Зазначимо, близько 3% громадян змушені використовувати для питних цілей воду, яка не відповідає низці базових показників, встановленим нормативам, майже третина населення країни користується джерелами водопостачання без відповідної водопідготовки, населення низки регіонів страждає від нестачі питної води та відсутності пов'язаних з цим належних санітарно-побутових умов проживання [11].

Потреба певних температурних умов проживання

Наступною фізіологічною потребою людини є потреба у певній температурі навколишнього середовища. У багатьох людей похилого віку ця потреба яскравіше виражена в силу їхнього віку та певних порушень кровопостачання.

Задоволення цієї потреби можна поділити на два завдання:

- 1) забезпечення житлом із системою опалення;
- 2) забезпечення паливом домогосподарств пенсіонерів з пічним опаленням.

В Україні успішно (навіть в період воєнного стану) вирішуються обидва завдання.

Потреба у підтримці здоров'я та лікуванні

Люди старші за працездатний вік більше потребують лікування та догляду, ніж їх молодші співгромадяни. В умовах страхової медицини та обов'язкового медичного страхування крім звичних можливостей амбулаторного спостереження та лікування пенсіонерам були б корисні онлайнві консультації фахівців з питань діагностики та

лікування, особливо за високотехнологічними засобами (система *helsinki.me* дозволяє отримувати консультації, не виходячи з дому, але знову для цього потрібні навички роботи з технічними засобами та інтернетом).

Для людей похилого віку, які потребують постійного контролю стану здоров'я, існує потреба у полегшенні придбання та доставки їм ліків. Цим питанням здебільшого опікують соціальні працівники та волонтери місцевих громад.

Наступний рівень потреб – потреба у безпеці.

«Якщо фізіологічні потреби щодо задоволені, з'являється нова група потреб, які ми можемо з деяким наближенням віднести до категорії потреб у безпеці (захищеності; стабільності; залежності; захисту; відсутності страху, тривоги та хаосу; потреби у структурі, порядку, законі та обмеженнях; силі покровителя і т.д.) [24].

Усім аспектам безпеки найсерйознішу увагу приділяють на загальнодержавному рівні. З цією метою прийнято такі документи, як Стратегія національної безпеки, Стратегія сталого розвитку «Україна – 2030», Закон України «Про національну безпеку України» тощо.

Забезпеченням різних напрямів безпеки в країні займаються силові органи та органи публічного управління всіх рівнів, але інформаційна безпека значною мірою залежить від певного громадянина, оскільки він сам вирішує, які сайти відвідувати в інтернеті, як відповідати на дзвінки незнайомих осіб щодо банківських рахунків та карток, як діяти у соціальних мережах тощо. Тому роз'яснення людям похилого віку правил «інформаційної гігієни» в умовах великої кількості «токсичної» інформації є критично важливим. Пенсіонери можуть не повною мірою відчувати таку потребу, і від цього задоволення стає ще актуальнішим.

У цьому ж ряді стоїть і потреба у фінансовій грамотності, знанні основ пенсійного законодавства та наявності можливості проконсультуватися з довіреною особою з цих питань. Бажаним також є знання людьми похилого віку страхових продуктів, які вирішують окремі питання майнової та фінансової безпеки.

Третій рівень потреб – потреба у любові та приналежності до групи

Коли задоволені потреби у безпеці, людина звільняється для пошуку кохання, незалежності, поваги, самоповаги тощо. Найпростіший прийом усунути залежність організму від нижчих, більш матеріальних, егоїстичних потреб у тому, щоб задовольнити їх [24].

Водночас задоволення потреб у любові та приналежності «не можна отримати від споглядання дерев та гір і навіть від спілкування з тваринами. Тільки інша людина може повноцінно задовольнити наші потреби у повазі, захисті та любові, і лише іншим людям ми можемо дати те саме повною мірою. Це саме те, що дають один одному добрі друзі, кохані, батьки та діти, добрі викладачі та учні. Це те задоволення, яке ми шукаємо в добрих відносинах будь-якого роду» [24].

У психології любов сприймається як складне соціальне явище, яке має, звісно, свої біологічні основи та механізми. Один із видатних психологів та філософів ХХ ст. Еріх Фромм підкреслює, що любов є потужним способом подолання самотності індивіда, встановлення його зв'язку зі світом інших людей: «...У людині закладено глибоку потребу вибратися з в'язниці своєї самотності» [4]. У всі століття уявлення людей про кохання виражали рівень розвитку людської особистості, стан суспільства і ті світоглядні концепції, які панували в ньому. У своїй роботі «Мистецтво любові» Фромм аналізує різні форми прояву кохання та ділить його на кілька типів: любов між батьками та дітьми; братерська любов; материнська любов; еротичне кохання; любов до себе; любов до Бога.

Потреба любові передбачає як потреба давати, і потреба отримувати любов. Коли ці потреби не задоволені, особа гостро переживає відсутність друзів, партнера чи дітей. Така особистість жаданно буде прагнути зав'язати відносини з людьми взагалі – заради місця в групі чи сім'ї – і буде всіма силами прагнути до досягнення цієї мети. Людина прагне теплих, дружніх відносин, їй потрібна соціальна група, яка б забезпечила її такими відносинами, сім'я, яка прийняла б її як свого. Можливо, таке важливе місце потреби у приналежності та любові викликано сучасними особливостями суспільних відносин – зникненням сім'ї, що складається з кількох поколінь, ослабленням родинних зв'язків, поглибленням прірви між поколіннями, стрімкою урбанізацією, руйнуванням традиційного способу життя.

С. Хілл припустив, що люди прагнуть бути в суспільстві з таких чотирьох причин:

- щоб, порівнюючи себе з іншими, позбутися невпевненості у собі;
- щоб отримати позитивну стимуляцію у вигляді цікавого живого спілкування;
- щоб домогтися уваги та похвали;
- щоб отримати емоційну підтримку» [23].

У зв'язку зі скороченням кола спілкування людини після її виходу на пенсію, зменшення можливостей вибору формальних та неформальних соціальних груп, до яких вона могла би належати, для неї вкрай важливим є збереження контактів зі знайомими та колегами та встановлення нових контактів з людьми свого віку, наприклад, через участь у гуртках та секціях для літніх людей, де пенсіонери займаються оздоровчою гімнастикою, шведською ходьбою, музикою, співом, живописом, танцями та беруть участь у багатьох інших цікавих дозвольних заходах, які пропонують не лише комерційні організації, але й Територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг).

Також видається важливим створити можливості та технології спілкування людей похилого віку у віртуальному середовищі, яке вберегло б їх від негативного впливу та зміцнило їх психологічно. Особливо на часі це в умовах воєнного стану, періоди пандемії чи епідемій,

допомагає запобігати поширенню страху, песимізму та невротичних станів. Тобто треба вирішувати завдання задоволення потреб пенсіонерів у приналежності, їхню пізнавальну потребу одночасно з потребою у безпеці. При цьому треба враховувати, що використання соціальних мереж несе в собі ризики для користувачів, зокрема контентні ризики – ризики, пов'язані зі сприйняттям шкідливої інформації, що публікується в мережі. Існує й ризик зазнати образ і нападів з боку інших членів спільноти, стати потенційною жертвою запланованих кримінальних злочинів, шахрайських атак; соціальні мережі можуть використовуватися в інформаційній війні [6]. Має місце та залежність від соціальних мереж. Тому для пенсіонера важлива «інформаційна гігієна»: правильне використання соціальних мереж та й взагалі інформації, що міститься в інтернеті. У такому недружньому інформаційному середовищі найбільш надійним засобом спілкування та пізнання можуть бути портали відомих організацій, які дають можливість людині похилого віку задовольнити інформаційні потреби та потреби у спілкуванні досить повно та безпечно.

Четвертий рівень потреб – потреба у повазі та визнанні

«Усі люди в нашому суспільстві (з рідкісними патологічними винятками) мають потребу в стабільній, обґрунтованій, зазвичай високій самооцінці, у самоповазі або почутті власної гідності та в повазі оточуючих. ... Задоволення потреби у самоповазі викликає почуття впевненості у собі, своєї цінності, сили, здібностей та адекватності, відчуття своєї корисності та потреби у світі. Перешкоди для задоволення цих потреб ведуть до появи почуття неповноцінності, слабкості та безпорадності» [20].

Самоповага людини часто пов'язана з досконалим оволодінням діяльністю. Це створює впевненість у своїх силах, можливостях, здібностях, знаннях, незалежно від інших людей, в успіхах і досягненнях у роботі. Пенсіонер, як і будь-яка людина, потребує поваги з боку інших людей, визнання іншими її репутацією, авторитетом, заслугами.

Для самоповаги людині похилого віку важливо продемонструвати можливість бути корисним для членів своєї групи, своєї сім'ї не менше, ніж молоді люди. Тому непрацюючим пенсіонерам істотні, наприклад, «дачні успіхи»: вирощування якісних чи особливих овочів та фруктів, формування особливих життєвих процедур, наприклад, регулярне користування тощо. Деякі пенсіонери, які мають солідний соціальний капітал, стають виразниками інтересів мешканців багатоквартирного будинку у муніципальних органах влади. Інші відгукуються на необхідність допомоги не лише членам сім'ї, а й сусідам та знайомим у разі неприємностей чи інших негараздів.

У цілому повага до людей похилого віку в суспільстві визначається культурним і духовним рівнем оточуючих (сукупність суспільних звичаїв, втілення певних звичок поведінки, способу

мислення і життя, що передаються з покоління в покоління). У суспільстві споживання люди похилого віку, якщо вони не приносять дохід, часто стають людьми другого сорту.

П'ятий рівень потреб – пізнавальні потреби

Пізнавальна потреба людини вплетена у всі інші. «Відзначається така низка особливостей цієї потреби: вроджений характер, автономність від фізіологічних потреб, ненасичуваність, домінування серед інших потреб людини, тобто. зростання її ролі у філогенезі у системі потреб, предмет цієї потреби – новизна подразника – інформація» [13]. Оскільки життя людини багатогранне, напрям його пізнавальних зусиль визначається цілями його життя та прагненнями в даний момент. Якщо метою життя літньої людини в даний період є допомога онукам у їхньому розвитку та входженні у доросле життя, вона шукатиме методи та системи для такого розвитку, відбиратиме відповідний досвід свого життя та оцінюватиме результативність своїх зусиль.

Пенсіонер може поставити за мету сформувати та підтримувати для себе здоровий спосіб життя. Він може поставити собі за мету навчитися малювати або вивчити англійську мову. І тоді включаються його вроджені здібності до пізнання, тобто формування та вибір мети – це головне, що визначить подальший процес. Популяризація історій успіху людей похилого віку може дати яскравий матеріал для постановки цілей пенсіонеру і для його розвитку.

Шостий рівень потреб – естетичні потреби

У соціальній психології естетична потреба розглядається разом із поняттям естетичного інтересу. «Естетичний інтерес та естетична потреба є категоріями духовного життя індивіда. Взаємозв'язок цих категорій очевидний. Вони пов'язані з естетично значущими об'єктами реального світу і можуть бути спрямовані на той самий об'єкт. Естетична потреба та інтерес пов'язані з естетичним переживанням і є рушійною силою практичної діяльності. ... Естетична потреба проявляється як стан, що спонукає особистість до присвоєння естетичних цінностей та до творчої діяльності за «законами краси» [22].

Саме естетична потреба спонукає людей похилого віку вчитися малювати, починати писати вірші, ходити на концерти та до художніх музеїв, більше бути на природі. Однак ця потреба «включається», як правило, коли задоволені фізіологічні потреби та потреба у безпеці.

Сьомий рівень потреб – потреба в самореалізації

Під потребою в самореалізації розуміють бажання індивіда знайти місце у суспільстві, розкрити особисті якості, застосувати знання та навички, здійснити задуми. Людина хоче бути кращим за інших в певній галузі, отримати задоволення від досягнутого. Потреба самореалізації найсильніша з тих, що є в людини. Основу самореалізації становить визнання та самоствердження. Людині важливо показати все, що вона вміє, і отримати за це схвалення.

Вгамувати потребу в самореалізації і самовираженні можна відразу в декількох сферах. Наприклад, успіхи в кар'єрному зростанні нерідко супроводжуються наявністю цікавих захоплень або міцними сімейними відносинами. Для цього людям слід ставити цілі, прислухатися до власних бажань, оцінювати свої дії з погляду оточуючих. Адже якщо нехтувати інтересами соціуму, не намагатися надати діям соціальної спрямованості, особистість зазнаватиме деструктивного впливу.

Багато років досліджуючи людей з яскраво вираженою потребою в самореалізації, Маслоу склав список властивих їм відмінних рис особистості. До таких рис він відніс:

- адекватне сприйняття реальності;
- прийняття світу таким, яким він є;
- спонтанність та природність поведінки;
- концентрація на вирішенні певних проблем, а не на своєму «Я»;
- схильність до усамітнення;
- автономію, тобто. відносну незалежність від фізичного та соціального оточення;
- свіжість сприйняття звичайних явищ реальності;
- особливі емоційні переживання («пікові переживання»);
- почуття єдності та спорідненості всіх людей;
- скромність та повага до оточуючих;
- вибірковість у спілкуванні та особливий стиль міжособистісних відносин;
- суворе дотримання обраним для себе моральним стандартам;
- перетворення засобів досягнення тієї чи іншої мети на цікаву творчу діяльність;
- почуття гумору;
- креативність, тобто самостійний та творчий стиль діяльності;
- опір долученню до чужих культурних норм;
- наявність численних дрібних недоліків та недосконалостей;
- формування власної самостійної системи цінностей;
- цілісність особистості та відсутність у ній руйнівних протиріч, гармонія внутрішнього світу та поведінки [20].

Психологія і нейрофізіологія виходять з того, що сучасна людина реалізує в середньому всього лише 5-10% свого потенціалу. Самореалізація – це формування певних якостей особистості, що найбільш повно відображають внутрішню природу людини, яка є досконалою. Самореалізація – це показник певної внутрішньої зрілості свідомості людини. Більш повне використання свідомості людини робить її все більш досконалою особистістю. І це найбільш повне здійснення своєї внутрішньої природи є справжньою метою життя кожної людини [20].

Значна увага до потреб людей похилого віку приділяється не лише на рівні держави чи суспільства, а й на рівні міжнародної спільноти. Наприклад, спираючись на стандарти, визначені в Мадридському міжнародному плані дій з проблем старіння, конвенціях, рекомендаціях і резолюціях Міжнародної організації праці, Всесвітньої

організації охорони здоров'я та інших установ, Організація Об'єднаних Націй розробила і закликала уряди включити до своїх національних програм низку принципів щодо людей похилого віку [10]. Тут йдеться про можливості людей похилого віку самостійно забезпечувати власні потреби та отримувати відповідні соціальні послуги щодо їх забезпечення у разі необхідності. Певною мірою цей аспект людського старіння проглядається у багатьох програмних документах, які визначають сучасну політику у сфері соціального захисту людей похилого віку в Україні.

За цим документом, визначальними принципами мають бути:

- а) незалежність – гарантія таких доходів, які забезпечать вільний доступ осіб похилого віку до житла, продуктів харчування, медичного обслуговування;
- б) участь – можливість активної участі цієї вікової групи у суспільному житті;
- в) догляд – різні його форми від наявності догляду сім'ї та громади, в якій людина похилого віку проживає, до користування послугами опікунських закладів. Цей догляд повинен супроводжуватися дотриманням таких принципів, як повага, пошанування гідності, переконань та потреб особи;
- г) реалізація внутрішнього потенціалу;
- ж) гідність – достойне життя, позбавлене як фізичного, так і психологічного тиску чи дискримінації [10].

Також варто відзначити ще два суттєві аспекти без яких дослідження сутності потреб людей похилого віку було б неповним. По-перше, це стрімка зміна потреб під дією науково-технічного прогресу та глобалізації. А по-друге, це умови задоволення потреб в контексті локдаунів 2020-2021 рр. та дії воєнного стану з лютого 2022 р.

Щодо першого аспекту можна стверджувати, що у ХХІ ст. перелік потреб людей похилого віку, які задовольняються зокрема і через надання соціальних послуг, значно розширився. Це зумовлено як особливостями глобалізованого постіндустріального суспільства, найбільш фундаментальною ознакою якого є переорієнтація виробництва зі створення матеріальних благ на надання послуг і розповсюдження інформації, так і розвитком професійної соціальної роботи, а також змінами у самих підходах до розуміння старості. В умовах сучасного розвитку виробництва – засобів транспорту, телебачення, мереж зв'язку змінюються уявлення про критерії задоволення потреб, розширюються пропозиції, а отже суттєво розширюється і саме коло нагальних потреб. Навіть у спеціальних закладах для людей похилого віку, якими, наприклад, є територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), воно не зводиться до потреб фізичного існування (їжі, житла, одягу тощо). У коло нагальних ввійшли потреби в переміщенні, спілкуванні, освіті, інформації та багато інших.

Щодо другого аспекту, варто сказати кілька слів в даному контексті, хоч це може бути темою окремого серйозного дослідження. Вплив пандемії реалізується як через вплив самого вірусу на людей, що перехворіли, так і через вплив інформаційного та економічного середовища в період пандемії. Інформаційна, соціальна та економічна сфера життєдіяльності громадян України також зазнали і суттєвого негативного впливу із посиленням бойових дій на нашій території. Внаслідок всіх цих впливів населення протягом тривалого часу відчуває сильний стрес, що разом із невизначеністю щодо майбутнього, зрештою, призводить до нервово-психічних змін.

Як зазначено в преамбулі до доповіді Світового банку: "Поширення інфекційних захворювань має унікальну здатність підживлювати страх, занепокоєння і масову істерію. ... Те, проти чого ми боремося, невидимо; наша сім'я, друзі та сусіди можуть стати джерелами інфекції; ті повсякденні ритуали, якими ми цінуємо, наприклад зустріч із другом у громадському місці, можуть стати засобом передачі інфекції; і влада, яка намагається захистити нас, застосовуючи заходи обмеження волі, часто сприймається як агенти гноблення" [25].

Необхідність перебувати в укриттях під час повітряної тривоги, складності (хоч і тимчасові) з купівлею продуктів харчування та ліків або доступом до банківських послуг, неможливість вільно та безпечно пересуватися країною, переживання за себе та своїх близьких – все це призводить до зниження стресостійкості людей похилого віку.

У результаті у багатьох виникає так званий постстресовий синдром, або посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), симптомами якого є поганий настрій, страхи, тривога, очікування чогось неприємного, погане передчуття, часто порушення сну та апетиту. Дуже часто у людей з'являється дратівливість, гнівливість, агресивність або, навпаки, байдужість, апатія. Зрозуміло, такі люди, фіксуючись, заціклюючись мимоволі на стресовій ситуації, якийсь час не здатні займатися сім'єю, роботою і своїм особистим життям.

Для людей похилого віку стрес під час пандемії посилюється ще й тим, що їх у всьому світі «зарахували» до окремої групи високого ризику, якій приділяється особлива увага щодо ізоляції, масок та інших протиепідемічних обмежень, що формально виглядає як турбота, але з погляду самих пенсіонерів підкреслює їх відокремлення від суспільства працездатних людей.

У період активних бойових дій багато людей похилого віку перестали займатися реалізацією своїх вищих потреб, зосередившись на повсякденних. Крім того, у близько третини людей віком від 55 років члени їх родин виїхали як біженці за кордон [17]. А отже фактор самотності, який теж має вплив на бажання реалізувати вищі за ієрархією потреби, тут відіграє негативну роль.

Висновки. Оскільки задоволення потреб людей похилого віку залежить як від особистої активності та ступеня адаптивності людини похилого віку, так і від факторів навколишнього середовища (фізичного і соціального), які формують умови для такого задоволення, варто виходити з того, що кожна людина визначає важливі для себе потреби й інтереси, але лише частину з них вона може реалізувати повністю самостійно, інші потребують співпраці з іншими членами суспільства. А певні потреби може забезпечити лише держава, провадячи результативну соціальну політику.

Тому у пенсіонерів під час пандемії та в умовах воєнного стану посилюються третій та четвертий рівні потреб: потреби у приналежності до групи, кохання, поваги та довіри. Їм ще важливіше знайти застосування своїм знанням, досвіду та соціальному капіталу, ніж це було раніше. Якщо вони після виходу на пенсію набули якихось нових можливостей або відкрили нові здібності до творчості, досягли досягнень у нових для себе справах, дуже важливою є оцінка групою чи суспільством таких досягнень.

Список літератури

1. Бенеш Г. (2007). *Психологія: атлас* ; пер. Р.Д. Обухів; наук. ред. пер. В.О. Васютинський. Київ : Знання-Прес. 510 с.
2. Декларация з проблем старіння. База даних «Законодавство України». ВР України. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_510
3. Джуган Р.І., Новосад К.Я. (2019). Теоретичні підходи до інтерпретації потреб у соціології. *Соціологія та соціальна робота в умовах національних та регіональних викликів. Матеріали доп. та повід. міжнар. наук-практ. конференції. (м. Ужгород, 27 вересня 2019 року)*. С. 26–29.
4. Еріх Фромм. (2017). *Мистецтво любові* ; пер. з англ. В. Кучменко. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 192 с.
5. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану" від 24.03.22. № 2145-IX База даних «Законодавство України». ВР України. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>
6. Котух Є.В. (2020). *Кібербезпека у публічному секторі* : моногр. Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр». 272 с.
7. Людина як біологічний та соціальний суб'єкт. *Філософський аспект*. Архів оригіналу за 21 жовтня 2015. Retrieved from https://web.archive.org/web/20151021025726/http://ellib.org.ua/books/files/bgd/bgd_g/21.html
8. *Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002-2019 рр.* : кол. моногр. (2020). За ред. О.М. Гладуна; ПАП України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Київ. 174 с.
9. Подольська Є. (2008). *Потреби. Соціологічна енциклопедія*. Київ: Академвидав. С. 297-298.
10. *Принципи ООН стосовно людей похилого віку*. База даних «Законодавство України». ВР України. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_314
11. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2030» : указ Президента України від 12 січня 2015 року №5/2015. Офіційне представництво Президента України. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/documents/18688.html>
12. Руслана Сопко. (2017). Потреби людей похилого віку (на прикладі проекту «Домашня опіка» благодійного фонду «Карітас»). *Соціальна робота та управління*. 1 (10). С.

51 – 57.

13. Сидоренко С.В. (2010). Особистість у вимірах філософії глобалістики. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. Вип. 41. С. 194-202.

14. Словник української мови. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/potreba>

15. *Соціологічна енциклопедія*. (2008). Укладач В.Г. Гордяненко. Київ : Академвидав. 456 с. (Серія "Енциклопедія ерудита").

16. *Соціологія: словник термінів і понять*. (2006). Упорядники: Біленький Є.А., Дебой В.М., Козловець М.А., Котвицький А.А., Саух І.В., Федоренко В.О., Цибульський В.О., Жаловапі В.О. ; за заг. ред. Біленького Є.А. і Козловця М.А. Київ : Кондор. 372 с.

17. *Українське суспільство в умовах війни*. (2022). Колективна монографія ; за ред. член.-кор. НАН України, д.філос.н. Є.Головахи. Київ : Інститут соціології НАН України. 410 с.

18. *Фармацевтична енциклопедія*. Retrieved from <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/916/potreba>

19. *Філософський енциклопедичний словник*. (2002). За заг. ред. В.І. Шинкарука. Національна академія наук України Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди. Київ : Абрис. 742 с.

20. Abraham H. Maslow. (1970). *Motivation and Personality* (2nd ed.) N.Y.: Harper & Row. 396 p.

21. An Overview of Needs Theories behind Consumerism (March 2009). *Journal of Applied Economic Sciences*. 4 (1) by David Ward, Marta Lasen. Retrieved from https://mpr.ub.uni-muenchen.de/13090/1/MPPA_paper_13090.pdf

22. David G. Myers. (2010). *Social Psychology* : 10th edition. New York : McGraw-Hill. 759 p.

23. Hill, C.A. (1987). Affiliation motivation: People who need people... but in different ways. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(5), 1008–1018. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.5.100>

24. Maslow, A.H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396. <https://doi.org/10.1037/h0054346>

25. World Bank Group's Operational Response to COVID-19. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/about/what-we-do/brief/world-bank-group-operational-response-covid-19-coronavirus-projects-list>

References (transliterated)

1. Benesh H. (2007). *Психологія: Atlas* ; per. R.D. Obukhiv; nauk. red. per. B.O. Vasiutynskiy. Kyiv : Znannia-Pres. 510 s.

2. Декларативна з проблем стариння. Базу даних «Закондавство України». VR України. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_510

3. Dzhuhan R.I., Novosad K.Ia. (2019). Теоретичні підходи до інтерпретації потреб у соціології. *Соціологія та соціальна робота в умовах національних та регіональних викликів*. Матеріали доп. та повід. міжнар. наук-практ. конф. (м. Ужгород, 27 вересня 2019 року). С. 26–29.

4. Erikh Fromm. (2017). *Мистецтво любові* ; per. z anhl. V. Kuchmenko. Kharkiv : Knyzhkoviy Klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 192 s.

5. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану" від 24.03.22. № 2145-IX Базу даних «Закондавство України». VR України. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>

6. Kotukh Ye.V. (2020). Кібербезпека у публічному секторі : монографія. Kh. : Vyd-vo KharRI NADU «Mahistr».

272 s.

7. Liudyna yak biolohichniy ta sotsialnyi subiekt. *Filosofskyi aspekt*. Arkhiv oryhnalu za 21 zhovtnia 2015. Retrieved from https://web.archive.org/web/20151021025726/http://ellib.org.ua/books/files/bgd/bgd_g/21.html

8. Naselessnia Ukrainy. Demohrafichni tendentsii v Ukraini u 2002-2019 rr. : kol. monohr. (2020). Za red. O.M. Hladuna; PAP Ukrainy, In-t demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy. Kyiv. 174 s.

9. Podolska Ye. (2008). *Potreby*. *Sotsiolohichna entsyklopediia*. Kyiv: Akademvydav. S. 297-298.

10. Pryntsypy OON stosovno liudei pokhyloho viku. Базу даних «Закондавство України». VR України. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_314

11. Pro Stratehiiu staloho rozvytku «Ukraina – 2030» : ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12 sichnia 2015 roku №5/2015. Ofitsiine predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/documents/18688.html>

12. Ruslana Sopko. (2017). *Potreby liudei pokhyloho viku (na prykladi proektu «Domashnia opika» blahodiinoho fondu «Karitas»)*. *Sotsialna robota ta upravlinnia*. 1 (10). S. 51 – 57.

13. Sydorenko S.V. (2010). Osobystist u vymirakh filosofii hlobalistyky. *Humanitarniy visnyk ZDIA*. Vyp. 41. S. 194-202.

14. Slovnyk ukrainskoi movy. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/potreba>

15. *Sotsiolohichna entsyklopediia*. (2008). Ukladach V. H. Horodianenko. Kyiv : Akademvydav. 456 s. (Serii "Entsyklopediia erudyta").

16. *Sotsiolohiia: slovnyk terminiv i poniat*. (2006). Uporiadnyky: Bilenkyi Ye.A., Deboi V.M., Kozlovey M.A., Kotvytskni A. A., Saukh I.V., Felorenko V.O., Tsybulskni V.O., Zhalovapi V.O. ; za zah. red. Bilenkoho Ye.A. i Kozlovtsia M.A. Kyiv : Kondor. 372 s.

17. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny*. (2022). Kolektyvna monohrafiia ; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d.filos.n. Ye.Holovakhy. Kyiv : Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. 410 s.

18. *Farmatsevtichna entsyklopediia* Retrieved from <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/916/potreba>

19. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. (2002). Za zah. red. V.I. Shynkaruka. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy Instytut filosofii im. H.S.Skovorody. Kyiv : Abrys. 742 s.

20. Abraham H. Maslow. (1970). *Motivation and Personality* (2nd ed.) N.Y.: Harper & Row. 396 p.

21. An Overview of Needs Theories behind Consumerism (March 2009). *Journal of Applied Economic Sciences*. 4 (1) by David Ward, Marta Lasen. Retrieved from https://mpr.ub.uni-muenchen.de/13090/1/MPPA_paper_13090.pdf

22. David G. Myers. (2010). *Social Psychology* : 10th edition. New York : McGraw-Hill. 759 p.

23. Hill, C.A. (1987). Affiliation motivation: People who need people... but in different ways. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(5), 1008–1018. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.5.100>

24. Maslow, A.H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396. <https://doi.org/10.1037/h0054346>

25. World Bank Group's Operational Response to COVID-19. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/about/what-we-do/brief/world-bank-group-operational-response-covid-19-coronavirus->

Відомості про авторів / About the Authors

Грибо Ольга Владиславівна (Olga Grybko) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна, кандидат наук з державного управління; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3227-608X>

УДК 622:504

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.10

Ю. ОФФЕНБЕРГ, К.О. ФРАТІЛА, І.Т. ІЛІАШ, Н. ІЛІАШ, О. ОФФЕНБЕРГ, С.М. РАДУ, В. ФЕТИНІУК

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНІ ГІРНИЧІ СПІЛЬНОТИ: АСПЕКТИ ГЕОЕКОЛОГІЇ ЯКОСТІ ЖИТТЯ

Мультидисциплінарний характер якості життя вимагає відповідного визначення цього поняття. Хоча це специфічно для галузі соціології, воно все частіше з'являється в екології, економіці, охороні здоров'я, кліматології тощо. Таким чином, феномен метаморфоз охоплює різні сфери діяльності, які спричиняють природні та технічні зміни. Модифікація природних систем та їх трансформація внаслідок природно-технічних причин, характерна для постіндустріальних гірничодобувних територій, наближає нові галузі досліджень до географічного середовища. Аналіз якості життя громад у цих районах передбачає трансдисциплінарний підхід (між різними дисциплінами та всередині них, а також за межами будь-якої з них), щоб зрозуміти фізіономію та здоров'я ландшафтів, відповідно, екологію ландшафтів, завантажених життєвими ресурсами. Через призму геотектонічних рухів в останній період часу, окрім безпечного підземного видобутку корисних копалин, забезпечення безпеки та здоров'я в публічних і приватних надземних просторах потребує необхідності аналізу реальної ситуації, насамперед у державних установах, державній та приватній системі охорони здоров'я (лікарні, амбулаторії). У цій статті коротко оглядається геоecologia якості життя, зосереджуючись на найважливіших визначеннях концепції та висвітлюючи елементи, застосовні до постіндустріальних гірничих районів.

Ключові слова: видобуток корисних копалин, громади, геоecologia, якість життя.

IULIAN OFFENBERG, FRĂȚILĂ CRISTIAN OVIDIU, IOANA TIBERIA ILIAȘ, NICOLAE ILIAȘ, ALEXANDRA OFFENBERG, MIHAI RADU SORIN, VALENTINA FETINIUC

POST-INDUSTRIAL MINING COMMUNITIES: ASPECTS ON GEOECOLOGY OF QUALITY OF LIFE

The multidisciplinary nature of quality of life calls for appropriate definitions of the concept. Although it is specific to the field of sociology, it appears more and more often in ecology, economy, health, climatology, etc. The phenomenon of metamorphosis thus involves the different fields with activities that produce natural and technical changes. The modification of natural systems and their transformation due to natural-technical causes, characteristic of post-industrial mining areas, brings the new fields of research closer to the geographical environment. The analysis of the quality of life of the communities in these areas involves a transdisciplinary approach (between and within various disciplines as well as beyond any of them) to understand the physiognomy and health of landscapes, respectively the ecology of landscapes loaded with life resources. Through the lens of geotectonic movements in the last period of time, in addition to safe underground mining, ensuring security and health in public and private above-ground spaces requires the need to analyze the real situation, primarily in public institutions, in the public and private health system (hospitals, ambulatories). This paper briefly reviews the geoecology of quality of life, focusing on the most important definitions of the concept and highlighting the elements applicable to post-industrial mining areas.

Key words: mining, communities, geoecology, quality, life.

Problem statement. Romania engaged in a large-scale industrial restructuring, assuming the reduction of production, the loss of jobs and the serious damage to the quality of human life in the communities established in mono-industrial areas. In synergy with the chaotic exploitation of natural resources (e.g.,

wood mass), the landscapes were subjected to disturbances specific to the interaction between the geographical environment and the human factor. The geographical environment is an irreducible macrosystem delimited by the components of the planet and determined by the interaction with basic

human activities (urban, industrial, agricultural, social, etc.). In the geographical environment the processes tend towards balance (uniformization, oblivion), unlike the environment (the space transformed by man) where they immortalize changes and transformations in the memory of the landscape. Offenberg (2018) assimilates the geographical environment with the "organism", the system with its functional part and the (subjective) landscape with the most specific material expression of the surrounding environment [1].

The modification and transformation of space organization systems, both due to natural and technical causes, bring research fields closer to beyond the limit of interaction, making their analysis require a transdisciplinary approach (integration, transgression, metamorphosis, etc.), centered on understanding their political, economic, social, sanitary, ecological and cultural physiognomy and health [2].

Therefore, the objective visual manifestations of the spatial organizations of the geographical environment are defined by individual component parts and complex, natural and anthropic assemblies, having as distinctive temporal elements their structure and changes/transformations. The structure is influenced by the physical form and the specific spatial organization (scale) of the different systems/subsystems, while the changes in the structure are influenced by the dynamics and functionality of the different energy flows (hydraulic, wind, chemical, solar, etc.).

Analysis of recent research and publications.

The way the systems evolve and function is a component part, at different spatial scales, of the behavior of the holistic dimensions (spheres) of the geographic environment (Pedolithosphere – the domain corresponding to the lower level of the Atmosphere and the upper level of the Lithosphere, Biosphere, Hydrosphere, Reliefosphere – the totality of the forms of the solid surface of the planet (the Earth's crust), introduced in geosciences (the science of geomorphology) in 1969 by the geographer of German origin Julius Büdel (1903–1983); Toposphere or Relief, Climosphere – represents the dynamics of all meteorological phenomena in a certain system (region, area, field) on the globe, in a very large time interval (usually several decades – 30 years); Climate, Sociosphere). Starting from these findings, Offenberg (et. al., 2019), defines objective landscapes as physical, ecological and geographical entities that integrate sets of their own features with sets of natural processes and/or generated by human intervention, through all three elements the definitions: abiotic, biotic and cultural. From a Geoecological point of view, Offenberg shows that, by analyzing the objective landscapes ("seen at a distance") with appropriate tools, we can practically map the quality of geosystems [3].

The **purpose of the paper** is to clarify the most important definitions of the geoecology quality of life and highlighting the elements applicable to post-industrial mining areas.

Main body. *Extractive industrial zones.* Water, air and food were and will remain necessities of survival and minerals extracted from the depths, transformed into goods and services, will serve the maintenance and

development of life. Without them it is impossible to exist Humanity [2]. Due to geological processes, extraction is carried out in isolated, hard-to-reach areas, usually mono-industrial. The structural change of mono-industrial areas is a complex process, which generates challenges both for local communities in administrative units that include communes, cities, counties and mining regions, as well as for the governments of the respective states; it encompasses changes in the political, economic, social, health, ecological and cultural landscapes at different geographical scales.

In Western Europe the subject has remained a preoccupation of the political class, civil society, media and academia for over 60 years. Important debates mainly concerned the future of some areas of the coal and steel industry affected by extensive restructuring, such as: N-E of England and Wales (UK), Wallonia and Limburg (Belgium), Lorraine and Nord-Pas-de-Calais (France), Ruhr and Saar (Germany), Asturias (Spain) [4].

In the former communist countries of Central and Eastern Europe, when the system collapsed in 1989/90 regime change found many old industries that had survived in autarkic (state of economic self-isolation; closed national economies, isolated from the world economic circuit) economies of these states. Free market competition caused these industries to rapidly collapse, and mono-industrial cities and regions to plunge into deep crisis [4].

In Eastern European countries, for example, large regions emblematic of the superior coal industry have also attracted a lot of attention: Upper Silesia (Poland), Ostrava-Karvina Region (Czech Republic), Donezkyj Bassejn (Ukraine) and Jiu Valley (Romania), including through trade union movements and social convulsions. Apparently more resistant, the lignite industries in Leipzig-Halle and Lusatian (East Germany), the Bohemian Basin (Czech Republic) as well as the Oltenia Basin (Romania) have, in turn, entered accelerated operational decline.

The shock spread like in Western countries, but the old industrial areas in the East had to learn on the fly the "change" in a society in general transition, with a national economy undergoing vertical and horizontal restructuring. In all areas affected by the closure of the mines there was a general decline of communities [4]. The shock felt was general and spread rapidly, inducing economic, social, ecological crises and the alteration of well-being in both large and small or isolated areas, while overcoming the shock proved to be a narrow, difficult, different process in reality than in the scenarios of "experts" and the exacerbated populist promises of "transition politicians".

Wirth (et. all 2012) notes that, given their importance in the European, regional and national economic balance, large mono-industrial mining areas have captured particular public attention, the transition proving to be a burden that actively involved, sometimes violently, governments, unions, employers but also communities, civil society and national and international financial institutions. At the same time, small mining areas have failed to capitalize on such attention, although the effects on communities have

been even more drastic there in terms of the degradation of life [4].

Therefore, looking back at the "roadmap", after having accumulated over 30 years of experience looking for and experiencing both different transitions towards sustainable exploitation and sustainable development of post-industrial mining areas and a palette of colors from "dirty" black to "clean" green, we only see the change in the quality of life of former extractive mono-industrial communities.

The concept of quality of life. The concept of quality of life has many definitions in the specialized literature, starting from general to conceptual definitions, multidisciplinary being an important characteristic of the concept; reporting is done to components or areas of applicability. Iliş (et. al. 2019) [5]. cites Mărginean (et. al. 2011), who defines the quality of life as a "set of elements that refer to the physical, economic, social, cultural, political, health situation, etc. in which people live, the content and nature of the activities they carry out, the characteristics of the relationships and social processes they participate in, the goods and services they have access to, the consumption patterns adopted, the mode and lifestyle, the assessment of the circumstances and the results of the activities in the perspective in which they correspond to the population's expectations, as well as the subjective states of satisfaction/dissatisfaction, happiness, frustration." [6; 7].

The definition tells us that any individual lives within a society, defined as a group in which permanent relationships are manifested (common interests, values and goals) or a social grouping (population) that occupies a certain geographical area and that is subject to a certain political authority and whose members share certain cultural aspirations [8].

Quality of life, sustainability and sustainable development. Starting from the definition, Iliş (et. al. 2019) [5]. separates the way of evaluating the quality of life, by referring to:

- 1) state, represented by the standard (level) of life at a given time,
- 2) value, represented by a set of criteria that appreciate the state of life.

Methodologically, Iliş (et. al. 2019) [5]. mentions that the condition and value can be assessed both individually and combined, because the life of an individual can be considered the totality of the activities carried out by him based on some: 1. own initiatives, and 2. living conditions, in which living conditions are made up of: life resources, and the frame (matrix) of life.

Iliş (et. al. 2019) [5] also mentions that:

1. The life resources of an individual represent those reserves or sources of means likely to be exploited at a given moment for the creation of his own life, which he finds in his living environment [9].; they can be economic, natural, social, cultural and personal (physical, intellectual, psychological, etc.), and

2. The living framework can, in turn, be divided into:

- the individual framework, represented by its living environment (habitat) that influences the

- individual perceptually, biophysically and psychologically, and

- the collective framework, its social environment through which it interacts with individuals in society.

In the case of a population, given the much larger spatial (geographic) extension to which it refers, the living conditions are influenced both directly by the two components and synergistically by the action of disruptive factors of society [5].

For example, on a global level, the intensive and uncontrolled industrial exploitation of natural resources (coal, oil, gas, ores, water, wood, etc.) has caused the degradation of the environment (the geographical space affected by humans) in different planetary geosystems and led to the emergence of Geocological crises whose solution was made by adopting a comprehensive action plan. This early comprehensive plan envisioned a global partnership for sustainable development to improve people's lives and protect the environment.

On the occasion of the Millennium Summit in 2000, the international community adopted the Millennium Declaration and 8 strategic development objectives of the millennium, called Millennium Development Goals (MDGs): (1) eradicating extreme poverty and hunger, (2) ensuring universal primary education (for all), (3) promoting gender equality and empowering women, (4) reducing child mortality, (5) improving maternal health, (6) combating HIV/AIDS, malaria and other diseases, (7) ensuring an environment sustainable and (8) participation in a global partnership for development [10].

Although, initially, it was only desired to preserve the quality of the environment in the affected geosystems, later, the concept of sustainability was reformulated as durability. Thus, in September 2015, within the UN General Assembly, leaders of countries around the world assumed the 2030 Agenda for sustainable development and adhered to 17 Sustainable Development Goals (ODG/SDGs), as follows: (1) No poverty, (2) No Hunger, (3) Health and Welfare, (4) Quality Education, (5) Gender Equality; (6) Clean water, (7) Affordable clean energy, (8) Decent work and economic growth, (9) Industry, innovation and infrastructure, (10) Reduced inequality, (11) Sustainable cities and communities, (12) Responsible consumption and production, (13) Climate action, (14) Life underwater, (15) Life on land, (16) Peace, justice and strong institutions, and (17) Partnership to achieve the Goals [11]. (Fig. 1).

Figure 1. Sustainable Development Goals (ODG/SDGs)

Goal no. 3 refers to "Health and well-being – Ensuring a healthy life and promoting the well-being of all at any age" while Goal no. 11 refers to "Sustainable cities and communities – Development of cities and human settlements so that they are open to all, safe, resilient and sustainable", practically making a direct connection between the two concepts: Quality of life and Sustainable development, applicable in the transition of post-industrial mining communities.

The transition of mining regions at European level.

There is much literature that has studied post-industrial structural changes in former mining regions over time. Many of these empirical studies have examined both the problems and the solutions adopted after the cessation of extractive activities, as part of a larger planning regarding the restructuring of the industry of the old mining regions of Western Europe (Eckart et al. 2003, Wirth et al. 2012) and the transition structural associated with regime changes in the 90s in former communist countries (Steiner 2003, Wirth et al. 2012), with reference to transformation processes in former mining regions.

In Western Europe the restructuring of the mining regions, mainly from the coal and steel industries, started earlier and was assimilated into the "old" market economies. The transition was dictated by political compromises and long-term scenarios of the elimination of extractive activity.

A great deal of experience has thus been gathered from several countries, especially from the coal industry and the steel industry. In this regard, Great Britain focuses on central England (Clove et al. 1996, cited by Wirth et al. 2012), north-east England (Hudson 2005, cited by Wirth et al. 2012) and Wales (Jones & Munday 2001, cited by Wirth et al. 2012). The debate in Great Britain revolved mainly around the role of the Government in London in the regeneration of affected mining areas, the relationship with local actors and the evaluation of development strategies.

In Germany the discussion focused on the Ruhr mining region, also considered the largest old industrial area in Europe (Hassink 1993; Häußermann & Siebel 1994; Ache 2000; Wissen 2001, cited by Wirth et al. 2012). Compared to the UK, Germany mainly bets on innovation policy and measures to overcome paternal (pattern of relations and practices of patronage (paternal protection, guardianship and control) in the relations between social classes considered as unequal: employers and workers, privileged and disadvantaged, the state and the masses) inertia of traditional industry.

In Austria the extractive industry has had a smaller expansion than in the UK and Germany, but the transition issues are very similar. Kaufmann & Tödting (2000, cited by Wirth et al. 2012) point to the "German line", mentioning the importance of regional innovation systems, while Zimmermann et al. (2007, cited by Wirth et al. 2012) the combination of innovation and the concepts of identity and cooperation. In Asturias (Spain) there are great problems in compensating for the decline of the coal industry, focusing the discussions on the background of economic alternatives (Voth 2004, cited by Wirth et al. 2012).

Wirth (et al. 2012) concludes that the old industrial regions of Western Europe showed low adaptability, rigid behavioral patterns and few alternatives for transition (Steiner 2003, cited by Wirth et al. 2012). In parallel, the countries of the former socialist bloc, from Central and Eastern Europe, triggered the radical structural transformations only after the overthrow of the political regimes in the 90s. In order to recover the gaps, the speed required for change was extremely high and, obviously, the national economies did not have adapted sufficiently to cope with the transition from the centralized market to the free market in a globalized world. And although they have gradually established the basic institutions specific to the market economy after 30 years there are still differences between West and East in terms of living standards, productivity and competitiveness (Steiner 2003, Wirth et al. 2012).

The vicious cycle of quality of life. In assessing the quality of life, at the European level, it is recommended to use some sets of indicators.

As a starting point in the analysis, 8+1 dimensions are taken into account, of which 8 refer to people's capabilities in pursuing their "self-defined well-being", according to their own values and priorities, and the ninth, "general life experience", refers to the personal perception of the quality of life (i.e., satisfaction with life, emotions, meaning of life, etc.) [5].

Iliş (et al. 2019) mentions the following indicators specific to the living environment: (1) Quality of material and living conditions (Income/ Consumption/ Material conditions); (2) The main field of productive or other activity (Quantity of the labor force/ Quality of the labor force/ Other basic activities); (3) Health (Health status/ Determinants of health/ Access to health care); (4) Education (Level of education/ Self-teaching skills/ Lifelong learning or continuing vocational training/ Opportunities to access education); (5) Leisure and Social Interactions (Leisure/ Social Interactions); (6) Economic and physical security (Economic security/Physical security); (7) Governance and fundamental rights (Trust in public institutions and services/ Discrimination and equal opportunities/Citizen activity); (8) Natural and living environment (Pollution/Landscape and built environment); (9) Overall Life Experience (Life Satisfaction/ Affect).

Also, Iliş (2019) emphasizes that "an important dimension of the quality of life is the health of the population, due to the effect generated on the labor force (the working population)." Incurable diseases and/or the inability to work as a result of poor health increase the costs and reduce the capacity for intervention for Geoeological conservation or improvement (the ecology of landscapes, geosystems), forming a vicious circle that, in the end, will lead to the worsening of the health status of population and the decrease in the quality of life (Fig. 2).

The transition of post-industrial mining communities in Romania. In Romania, the transition period has become an arduous process of radical transformation of economic, political and social institutions. Throughout this period, the political elites assumed, one by one, the objectives of institutional transformation and social reconstruction on the model of

Western countries. Major political decisions taken during the transition period, such as privatization and diminishing the role of the state in most economic and social sectors, were legitimized through public discourses as "necessary" in order to achieve a better quality of life for citizens. But, when the costs of the transition turned out to be high, precisely affecting the quality of life of the population, the transition was cosmeticized "as a temporary period of sacrifice, necessary to reach a level of quality of life at least similar to that of the countries western." And so on.

Studies on the state of the quality of life in Romania, based on data from the Quality-of-Life Diagnosis, prepared in the period 1990–2010, followed the changes that occurred in the first 15 years of transition. Thus, Mărginean and others (2004) [13]. concluded, following such an analysis, that "the family and the home are the elements with which Romanian citizens are satisfied, and the aspects self-assessed as critical are the state of health, income, workplace and personal security." The author also illustrates general European characteristics regarding "the lack of interpersonal trust and in institutions, as well as a low degree of social participation." [12].

The studies indicated "the chronicling of community problems and the maintenance of conservative attitudes in the relationship with the authorities" as elements that contribute to passivity in solving the problems faced by former mining communities, similar to those encountered in the rest of Europe. In this regard, it was highlighted that only 17% of the members of the mining community would turn to the authorities to solve their most important problems and only 4% would turn to various foundations, associations or non-governmental organizations [14].

Moreover, 30% of the community members who benefited from support programs and 26% of those who did not benefit from them mentioned that they were rarely informed about the projects and decisions of the City Hall. At the same time, the relationship with the mayor or local councilors is marked by a high level of mistrust, with the effect, more quickly, of blocking possible cooperation initiatives. The greatest willingness to get involved is participation with work in the design of a public space (50%) or blood donation (49%). Also, in the case of implementing a project from which community members would not have direct benefits approx. 60% would invest time or work and only approx. 40% would invest money. The reasons for non-involvement were: lack of interest (29%), lack of specific requests from the authorities or knowledge regarding how to get involved (11%), lack of time, money, etc. (11%) [14].

In the post-industrial mining communities from Romania, both in urban and rural areas, the list of community problems inventoried through studies required immediate solutions, referring to: lack of jobs, underdevelopment of infrastructure and poor housing quality. In general, the common problems indicated by members of the mining communities concerned drinking water infrastructure (40%), methane gas, heating agent (50%), household waste management (50%), repairs to common parts of housing (70%) and /or poor condition of road networks (15%) [14].

In relation to social life opportunities, satisfaction was low, both from the point of view of available recreational spaces and the possibilities of spending free time in the former mining communities.

In terms of emergency situations, members of the mining communities indicated the risks of flashbacks or collapses due to former mining operations and the risks of landslides (over 30%) as serious problems. These risks correlate with the huge amount of investment required to prevent the occurrence of these dangerous phenomena [14].

Health problems, however, represent the most important at a personal level, noting that lack of income (21%), lack of a job (16%) and serious health problems of some family members (14%) affected the quality the lives of members of post-industrial mining communities. Moreover, in 26% of households "there was at least one member suffering from a chronic disease." Access to emergency (ambulance) and pediatric medical services is reduced, the causes being the roads and the lack of health insurance for members of the mining community [14].

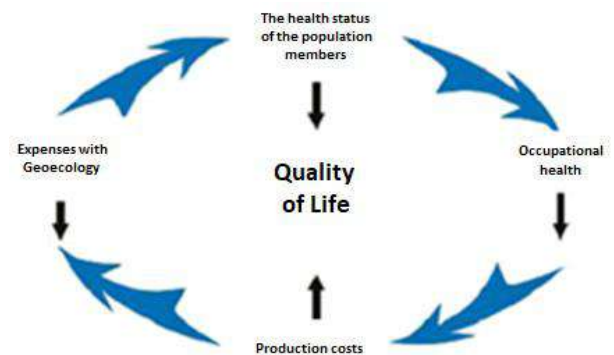

Figure 2. The vicious circle of quality of life

Conclusions. Now, after 30 years, we know that the end of the transition will not necessarily generate prosperity in the former mining areas, the restructuring of the mining sector affecting the communities as a whole, the effects propagate both at the household level and at the community level. Although, many of the former mining communities were declared, for a period, "disadvantaged areas", even the specific advantages of this measure did not bring the expected well-being. As in the rest of Europe, local public institutions remain incapable and powerless in this matter, always waiting for "a strategy elaborated from the center" to indicate the direction or at least to offer help. The lack of financial resources at the local level led to the chaotic implementation of small infrastructure projects, which led to the degradation of infrastructure and living conditions in former post-industrial mining communities.

An empirical study relevant for Romania is presented by Stănescu (2018, cited by Toc S. 2021), who carries out "a comprehensive analysis of the evolution of the quality of life in Romania in the last 100 years – 1918–2018 [15], illustrating aspects such as: Interwar Romania is characterized by the fact that the standard of living was low, and social inequality high; the communist period is one in which the quality of life

increases substantially, but deteriorates from the 80s onwards. This deterioration in the quality of life continued in the 90s for most of the population, with visible gains being registered only after the integration into the European Union” [16].

As a corollary, we must mention that life positions of people continually change, and sometimes they do not have time to understand and assimilate them. In order to avoid staying at the periphery of society, each individual needs to develop his/her own aptitudes towards new spheres of human activity, to extend his/her intellect, intuition, but above all his vision of the changes of which he is the subject [17], for a better quality of life.

Список літератури

1. Offenber, I. (2018). *Environmental management and geocology in the mining sector*. Impressum publishing house, Chişinău. P. 274.
2. Iliaş, N. Radu, S.M. Offenber, I. (2021). Geosciences – Inter and transdisciplinarity in mining sciences, *Conference Days of the Romanian Academy of Technical Sciences (ZASTR) Edition XVI*, Bucureşti. Retrieved from <https://meetingorganizer.copernicus.org/EGU21/sessionprogramme/ITS>
3. Iliaş, N. Radu, S.M. Offenber, I. (2019). P. *Geoecology and geotechnologies*. Bucureşti, AGIR publishing house. P. 135-136.
4. Wirth, P., Černič, M.B. Fischer, W. (2012). *Post-Mining Regions in Central Europe. Problems, Potentials, Possibilities*. München. P. 5-6.
5. Iliaş, N. Radu, S.M. Offenber, I. (2019). Geoecology of the quality of life – Load with life resources of the geographical environment. *National Institute of Economic Research (INCE), International Scientific-Practical Conference Edition XIV*. Chişinău. P. 359-371.
6. Mărginean, I. (2004). The Romanian social model from the perspective of the population’s quality of life. *Quality of life magazine*. No. 3-4. P. 216.
7. Mărginean, I. Precupeţu, I. (2011). *The quality-of-life paradigm*. Romanian Academy Publishing House, Bucureşti. P. 17.
8. Society: definition. Retrieved from [https://ro.wikipedia.org/wiki/Societate_\(sociologie\)](https://ro.wikipedia.org/wiki/Societate_(sociologie))
9. Recourse: definition. Retrieved from <https://dexonline.ro/definitie/resurs%C4%83>.
10. UN millennium development goals. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/RO/legal-content/summary/millennium-development-goals-mdgs.html>
11. Sustainable development goals. Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/international-strategies/sustainable-development-goals_ro
12. Toc, Sebastian (2021). Cercetarea calităţii vieţii în România. O analiză a studiilor publicate în Revista „Calitatea vieţii” în intervalul 1990–2020. *Calitatea Vietii* 32(3). P. 1-25. DOI:10.46841/RCV.2021.03.05. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/355292437_Cercetarea_calitatii_vietii_in_Romania_O_analiza_a_studiilor_publicate_in_Revista_Calitatea_vietii_in_intervalul_1990-2020
13. Mărginean, I. (2004). *Quality of Life in Romania*, (ed.) Bucureşti: Expert. 206 p.
14. The Gallup Organization, Initial Impact Assessment Study of the Mining Communities Social Development Scheme. (2007). *Abridged Report*, Bucureşti. P. 2-4.
15. Stănescu, I. (2018). Quality of life in Romania, *Quality of life Magazine*. 29. P. 107–144.
16. Țoc, S. (2021). Quality of life research in Romania. An analysis of the studies published in the "Quality of Life" Magazine in the period 1990–2020. *Quality of life Magazine*. 32. P. 14.
17. Iliaş, N., Radu, S.M., Romanovsky, A., Frăţilă, O., Gura, T., Iliaş, T.I., Fetiniuc, V., Offenber, A., Offenber, I. (2022). *Elite and leadership in the management system of social development*. Monograph, Concerns for the training of the professional elite in key areas of economic and social life – mineral resource engineering, environmental protection, circular economy and health, AGIR publishing house, Bucureşti. P. 156.

References (transliterated)

1. Offenber, I. (2018). Environmental management and geocology in the mining sector. Impressum publishing house, Chişinău. P. 274.
2. Iliaş, N. Radu, S.M. Offenber, I. (2021). Geosciences – Inter and transdisciplinarity in mining sciences, Conference Days of the Romanian Academy of Technical Sciences (ZASTR) Edition XVI, Bucureşti. Retrieved from <https://meetingorganizer.copernicus.org/EGU21/sessionprogramme/ITS>
3. Iliaş, N. Radu, S.M. Offenber, I. (2019). Geoecology and geotechnologies. Bucureşti, AGIR publishing house. P. 135-136.
4. Wirth, P., Černič, M.B. Fischer, W. (2012). Post-Mining Regions in Central Europe. Problems, Potentials, Possibilities. München. P. 5-6.
5. Iliaş, N. Radu, S.M. Offenber, I. (2019). Geoecology of the quality of life – Load with life resources of the geographical environment. National Institute of Economic Research (INCE), International Scientific-Practical Conference Edition XIV. Chişinău. P. 359-371.
6. Mărginean, I. (2004). The Romanian social model from the perspective of the population’s quality of life. Quality of life magazine. No. 3-4. P. 216.
7. Mărginean, I. Precupeţu, I. (2011). The quality-of-life paradigm. Romanian Academy Publishing House, Bucureşti. P. 17.
8. Society: definition. Retrieved from [https://ro.wikipedia.org/wiki/Societate_\(sociologie\)](https://ro.wikipedia.org/wiki/Societate_(sociologie))
9. Recourse: definition. Retrieved from <https://dexonline.ro/definitie/resurs%C4%83>.
10. UN millennium development goals. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/RO/legal-content/summary/millennium-development-goals-mdgs.html>
11. Sustainable development goals. Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/international-strategies/sustainable-development-goals_ro
12. Toc, Sebastian (2021). Cercetarea calităţii vieţii în România. O analiză a studiilor publicate în Revista „Calitatea vieţii” în intervalul 1990–2020. *Calitatea Vietii* 32(3). P. 1-25. DOI:10.46841/RCV.2021.03.05. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/355292437_Cercetarea_calitatii_vietii_in_Romania_O_analiza_a_studiilor_publicate_in_Revista_Calitatea_vietii_in_intervalul_1990-2020
13. Mărginean, I. (2004). *Quality of Life in Romania*, (ed.) Bucureşti: Expert. 206 p.
14. The Gallup Organization, Initial Impact Assessment Study of the Mining Communities Social Development Scheme. (2007). *Abridged Report*, Bucureşti. P. 2-4.
15. Stănescu, I. (2018). Quality of life in Romania, *Quality of life Magazine*. 29. P. 107–144.
16. Țoc, S. (2021). Quality of life research in Romania. An analysis of the studies published in the "Quality of Life" Magazine in the period 1990–2020. *Quality of life Magazine*. 32. P. 14.
17. Iliaş, N., Radu, S.M., Romanovsky, A., Frăţilă, O., Gura, T., Iliaş, T.I., Fetiniuc, V., Offenber, A., Offenber, I. (2022). *Elite and leadership in the management system of social development*. Monograph, Concerns for the training of the professional elite in key areas of economic and social life –

Відомості про авторів / About the Authors

Offenberg Iulian (Оффенберг Юліан) – University of Petroșani, Romanian Academy of Technical Sciences, Doctor in Engineering, Professor, Petroșani, Romania;

Frățilă Cristian Ovidiu (Фратіла Крістіан Овідіу) – University of Oradea, Doctor in Medicine, Professor,, Oradea, Romania; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2186-3852>;

Iliș Ioana Tiberia (Лііаш Іоана Тіберія) – University of Oradea, Doctor in Medicine, Oradea, Romania; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8905-7876>;

Iliș Nicolae (Лііаш Ніколає) – University of Petroșani, Romanian Academy of Technical Sciences, Doctor in Engineering, Professor, Petroșani, Romania; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8560-9883>;

Offenberg Alexandra (Оффенберг Олександра) – University of Petroșani, Doctoral student, Petroșani, Romania;

Radu Sorin Mihai (Раду Сорін Михай) – University of Petroșani, Romanian Academy of Technical Sciences, Doctor in Engineering, Professor, Petroșani, Romania; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1263-9130>;

Fetiniuc Valentina (Фетиніук Валентина) – International Institute of Management IMI-NOVA, Doctor in Economic, Associate Professor, Chișinău, Moldova; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2490-8561>

УДК 159.96:316.6

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.11

H.V. LYBAKH, D.V. KIRKO**ПСИХОЛОГІЧНА І КОГНІТИВНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ЛЮДЕЙ З ПОСТКОВІДНИМ СИНДРОМОМ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Стаття присвячена сучасним підходам щодо соціально-психологічної і когнітивної реабілітації людей з постковідним синдромом, розкриттю методів надання психологічної допомоги людям із COVID-19 та постковідним синдромом на прикладі роботи ГО «Центру соціально-психологічного супроводу «Добробут»; визначено фактори, що провокують стан психоемоційного напруження особи; окреслено психотерапевтичні та психокорекційні напрямки, які використовуються при наданні екстреної психологічної допомоги; доведено, що реабілітація передбачає багатогранний вплив на особу на різних рівнях: соціальному, психологічному, фізичному; когнітивно-поведінкова терапія визначена як інтегративний підхід, техніки якого спрямовано на досягнення змін у мисленні, емоційному стані та поведінці людини.

Ключові слова: соціальна робота, соціально-психологічний супровід, постковідний синдром, стрес, когнітивно-поведінкова терапія, реабілітація, соціальна та психологічна допомога.

N.V. LYBAKH, D.V. KIRKO**PSYCHOLOGICAL AND COGNITIVE REHABILITATION OF PEOPLE WITH POST-CONDUCT SYNDROME: MODERN APPROACHES OF SOCIAL WORK**

The article is devoted to modern approaches to the socio-psychological and cognitive rehabilitation of people with post-covid syndrome, the disclosure of methods of providing psychological assistance to people with COVID-19 and post-covid syndrome using the example of the work of the NGO "Center for Social and Psychological Support "Dobrobut"; the factors provoking the state of psycho-emotional tension of the person are determined; psychotherapeutic and psychocorrective directions used in the provision of emergency psychological assistance are outlined; it has been proven that rehabilitation involves a multifaceted influence on a person at different levels: social, psychological, physical; cognitive-behavioral therapy is defined as an integrative approach, the techniques of which are aimed at achieving changes in a person's thinking, emotional state, and behavior.

Key words: social work, socio-psychological support, post-covid syndrome, stress, cognitive-behavioral therapy, rehabilitation, social and psychological assistance.

Постановка проблеми. Життєвий шлях людини характеризується наявністю різноманітних і багатопланових подій. Деякі з них, на жаль, є негативними, або сприймаються такими, та мають травматичний характер. Події з негативним забарвленням багато в чому впливають на

формування подальшого сценарію життя людини і не кращим чином позначаються на її психічному й фізичному здоров'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оптимізація адаптаційних можливостей людини, екстрена психологічна допомога постраждалим в

умовах надзвичайної ситуації, психологія екстремальної діяльності, психологія екстремальних та кризових ситуацій залишаються предметом уваги багатьох дослідників. Серед науковців, які опікуються проблемами поновлення фізичного, психічного здоров'я людей, їх соціальної адаптації після травмуючих подій, пов'язаних із стихійними лихами, надзвичайними ситуаціями в житті людей, можна назвати таких авторів, як: Д. Вестбрук [1], Л. Грень [3], Г. Кеннерлі [1], І. Костира [3], Дж. Кірк [1], Т. Лучка [2], Ю. Панфілов [3], І. Рашковська [4], О. Романовський [3], А. Черкашин [3].

Мета статті: розкрити роль психологічної і когнітивної реабілітації людей з постковідним синдромом як сучасного підходу у соціальній роботі, ціль якого – поновлення фізичного, психічного здоров'я людини, її соціальної адаптації.

Виклад основного матеріалу. Уже четвертий рік поспіль наше суспільство перебуває в ситуації пандемії COVID-19. Спалах та поширення коронавірусної хвороби COVID-19 стала масштабною, глобальною кризою нашого часу в сфері охорони здоров'я, що призвела до нестабільного психоемоційного стану населення, особливо у людей з діагнозом COVID-19. Саме це необхідно враховувати при наданні психологічної допомоги людям із COVID-19 та постковідним синдромом.

Факторами, що провокують стан психоемоційного напруження у цієї групи людей, можуть бути пов'язані з такими причинами:

- невизначеністю і нерозумінням, що насправді відбувається;
- складністю засвоєння та прийняття інформації, яка щодня надходить у величезній кількості – чи то нові правила самоізоляції чи відкриття нового штаму збудника;
- високим ступенем ризику зараження близьких;
- страхом втрати роботи, внаслідок чого виникає паніка.

Усе це провокує спазми дихальних шляхів, що ускладнює подих. Для людей, які знаходяться у стресовій ситуації у зв'язку з COVID-19, можуть бути характерні такі реакції: страх смерті; страх втрати коштів на існування, нездатність працювати під час ізоляції, шанс бути звільненим з роботи; страх соціального виключення, перебування на карантині тривалий час; розгубленість та безсилля; переживання щодо здоров'я своїх близьких; страх повторного зараження; інтерпретація будь-яких змін у фізичному самопочутті як погіршення динаміки картини хвороби; почуття самотності та зниження настрою. Можуть виявлятися протестні реакції проти лікування, які виражаються у відмові дотримання режиму самоізоляції, небажання співпрацювати з лікарем, психологом, легковажне ставлення до симптомів захворювання [2]. Стрес часто викликає проблеми зі здоров'ям психосоматичної природи (виразка шлунка, гіпертонія та ін.). Таким чином, забезпечення

нормального психологічного самопочуття безпосередньо залежить від комфорту тілесного, фізичного [3, с. 263]. Людина перебуваючи у стані стресу, використовує захисні форми поведінки, метою яких є адаптація до ситуації, що склалася і обставин, тим самим усуваючись не тільки від лікаря, а й від близьких для неї людей. Стрес має цілу низку ознак: фізіологічних, психологічних, особистісних і медичних. Окрім того, будь-який стрес обов'язково включає емоційну напругу. Фізіологічними ознаками стресу є такі: хекання, прискорений пульс, почервоніння або збліднення шкіри особи, зростання рівню адреналіну в крові, потіння [3, с. 285]. Часто соціальні працівники та психологи стикаються з різними формами реагування, які виявляються в наступній поведінці:

– агресія, за якої особа відрізняється підвищеною дратівливістю, запальністю, наявністю безпідставних звинувачень у бік близьких, медичних працівників, уряду [1]. Така реакція дозволяє людині привернути увагу до своїх страждань, впоратися з тривогою (змістити акцент від сприйняття свого внутрішнього стану, що викликає тривогу на зовнішні чинники), мобілізувати сили для вирішення проблем. Агресія – один з мимовільних способів, яким організм намагається знизити високу внутрішню напругу. Прояв злості або агресії може зберігатися досить тривалий час і заважати самому потерпілому й людям, що його оточують [3, с. 250].

– заперечення. Суб'єкт не вірить, що з ним відбувається, скептично ставиться до своїх симптомів, знецінює можливу допомогу (наприклад: «Я почуваюся добре, мені не потрібна ваша допомога», «Я не хворію, я не маю жодних симптомів хвороби. Я хочу додому, швидше за все це ГРВІ»). Така поведінка дозволяє мінімізувати проблему та знизити страх наслідків перед захворюванням. На жаль, така поведінка може призвести до ризику зараження оточуючих чи погіршення соматичного стану самої людини.

– надмірна тривожність, фокусування на погрози. Така особистість постійно намагається включити у свої переживання надмірними скаргами, пошуками різних нових симптомів, яких може і не існувати в реальності. Функції такої поведінки психіки – це передбачити можливе погіршення свого стану та привернути до себе увагу. Також така людина може фокусуватися на зовнішні загрози, такі як недостатня компетенція персоналу, брак необхідних медикаментів та обладнання.

– пригніченість і розгубленість. Для такої людини характерним є знижений фон настрою, зацикленість на думках про своє здоров'я, симптоми, причини зараження та можливі драматичні наслідки, які можуть статися з ним. Дані прояви можуть бути симптомами психічних розладів, але здебільшого це реакція на стрес, спроба адаптуватися до неприємних життєвих обставин.

Карантинні заходи кардинально змінили звичний спосіб соціального буття, що порушило адаптаційний потенціал людей. Наслідком цього стало поширення психічних розладів.

Психотерапевтичні та психокорекційні напрямки, які використовуються при наданні екстреної психологічної допомоги, припускають можливість короткострокового впливу методу. Це такі напрямки, як нейро-лінгвістичне програмування, тілесноорієнтована терапія, арттерапія, короткострокова позитивна терапія, сугестивні техніки, релаксаційні методи і методи, спрямовані на саморегуляцію, раціональна психотерапія та інші [3, с. 262]. Тому необхідно розробляти індивідуальні реабілітаційні програми, які будуть спрямовані на профілактику, комплексному відновленні та оздоровленні всього організму людини [4].

Реабілітація передбачає багатогранний вплив на різних рівнях, тобто, це лікувальна фізична культура (ЛФК), дихальна гімнастика, масаж, нутритивна підтримка, психотерапія, фізіотерапія, правильне харчування. Зважаючи на те, що COVID-19 є мультисистемною хворобою і потребує міждисциплінарної реабілітації.

Відновлення фізичної активності не завжди є необхідним, тому що за час захворювання не завжди відбувається ушкодження скелетної мускулатури. Однак, при тяжкому перебігу або тривалому знаходженні в стаціонарі (більше 10 днів) виникає необхідність відновлення сили скелетної мускулатури. Для тренування можна використовувати гантелі, обтяжувачі, степери, велоергометри та тредміл. Під час занять необхідно звертати увагу на тип дихання, всі вправи робляться повільно з тривалим вдихом та видихом із опором (вправи для верхньої та нижньої групи м'язів). До основних методів реабілітації м'язової дисфункції відносяться: фізичні та дихальні вправи, при цьому враховуються загальні протипоказання до призначення активного рухового режиму та ЛФК: кровотечі різної локалізації; дихальна недостатність III ступеня; серцева недостатність III ступеня; бактеріальні та інші інфекційні процеси у гострій стадії; розвиток тромбозу та тромбоемболії; тяжкі реакції на екзогенні та ендогенні фактори: шок, колапс, алергія, анафілаксія та інші; інтоксикація; виражений больовий синдром.

Нутритивна реабілітація. Від харчування багато в чому залежить функція імунітету: його реакція на інфекцію і сила імунної відповіді на вірус. За недостатнього або неправильного харчування порушується робота клітинного імунітету і вироблення багатьох клітин імунної системи. Нутритивна реабілітація після коронавірусу – це правильне і збалансоване харчування, що містить більшість вітамінів, мінеральних речовин і правильне співвідношення білків, жирів і вуглеводів;

При COVID-19 для покращення вентиляційної

здатності легень, необхідно проведення дихальних вправ, що стосуються інспіраторних м'язів, що впливає на всі аспекти легеневої вентиляції. Тривалість та інтенсивність занять підбирається індивідуально. Рекомендована кількість підходів, приблизно 3-4 у день, тривалістю від 5 до 20 хвилин. Для відновлення дихальних м'язів використовуються вправи: на видиху, з невеликим опором через зімкнуті губи; з подовженим вдихом; спрямовані на тренування діафрагми (діафрагмальне дихання).

Постковідна реабілітація – немедикаментозна реабілітація (профілактичні дихальні техніки, медитації, ресурсні методики, масаж, індивідуальний комплекс профілактичних та відновлювальних фізичних вправ). Турбота про Ваше ментальне, духовне та фізичне здоров'я. Знімає емоційну напругу, розробляє м'язи, покращує кровообіг та відновлює правильне дихання.

Перед початком проведення реабілітації після коронавірусу, необхідна оцінка клінічного стану людини, який включає спостереження за: температурою тіла (не вище 37,5 ° C); сатурацією (не менше 94%); частотою дихання (не більше 25 за хвилину); кардіологічним статусом: ЧСС (не більше 100 уд. за хв), систолічний АТ (не вище 160 мм. рт. ст або нижче 90 мм. рт. ст); наявність вираженої задишки та/або нападів задишки. При невідповідності до норм, зазначених вище, від реабілітаційних заходів на даний момент варто відмовитися.

Соціальна тривога є дуже поширеним явищем в сучасному світі. Також чимало українців продовжують страждати від постковідного синдрому на тлі війни. У когось симптоми хвороби затягуються, а в когось зникають, а потім повертаються знову чи виникають нові.

У цей непростий час робота психологів та психотерапевтів потрібна та соціальних працівників як ніколи і надалі буде затребуваною. Зараз на допомогу українським працівникам у цій сфері приходять колеги з усього світу. Вони охоче діліться своїм досвідом роботи в умовах війни, в різних травматичних та кризових ситуаціях.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що фактори ризику перебігу коронавірусу підвищують психологічні розлади у людей внаслідок досить схожої констеляції змін індивідуально-психологічних чинників, таких як: вимушена замкненість, емоційна нестійкість через виснажливу напруженість, а також занепокоєність та тривожність на тлі боязкості. Тому людям з помірними або важкими симптомами необхідна консультація психолога та проведення з ними когнітивно-поведінкової терапії. Це одна з найпоширеніших форм психологічної допомоги людям із різними розладами, а також один із найбільш науково-досліджених методів, в ефективності якого існує велика доказова база. Вона є навчальною за своєю суттю і допомагає людині у

розвитку необхідних вмінь та виробленні необхідних стратегій для досягнення більшої самостійності та незалежності від психолога. Когнітивно-поведінкова терапія вчить індивідуума допомогти самому собі і націлена не лише на редукцію симптомів, але й на звільнення від тих «схем» та особистісних порушень, які їх спричинили. Тому одним із основних завдань когнітивно-поведінкової терапії є попередження рецидивів і підтримка особистісного розвитку людини, сприяння її найбільш повній самореалізації. Когнітивно-поведінкова терапія – інтегративний підхід за своєю суттю і використовує техніки, метою яких є досягнення змін у мисленні, емоційному стані та поведінці людини.

Висновки. Отже, на підставі практичного досвіду роботи з людьми, що мали постковідний синдром, ми дійшли таких висновків: коронавірусної хвороби COVID-19 стала масштабною, глобальною кризою нашого часу в сфері охорони здоров'я, що призвела до нестабільного психоемоційного стану населення; реабілітація постраждалих передбачає багатогранний вплив на різних рівнях; досвідом роботи в умовах війни закордонних та вітчизняних соціальних працівників, психологів сприятиме більш швидкому відновленню психічного та фізичного здоров'я постраждалих внаслідок COVID-19 та прискорить соціальну адаптацію.

Список літератури

1. Вестбрук Д., Кеннерлі Г., Кірк Дж. (2014). *Вступ до когнітивно-поведінкової терапії*. Львів : Свічадо. 420 с.
2. Лучка Т. (2021). Нові виклики особистості: кризь призму пандемії COVID-19. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві : збірник матеріалів VI Всеукраїнської*

науково-практичної конференції, 22 жовтня 2021 р. ; уклад. В.С. Бліхар. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 348 с.

3. *Психологія екстремальних та кризових ситуацій : навч.-метод. посіб. для студ. денної та заочної форм навчання освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за спеціальністю 053 «Психологія» ; Романовський О.Г., Черкашин А.І., Грень Л.М., Костира І. В. Харків : НТУ «ХПІ». 2022. 364 с.*

4. Рашковська І.В. (2022). Толерантне ставлення людей в суспільстві як складова подолання негативних станів під час епідемії COVID-19. *Філософсько-психологічні аспекти духовності сталого розвитку людства : VII міжнародна наук.-практ. конф., Львів, 20 квітня 2022 р. : збірник тез ; за ред. Л.В. Рижак ; відповід. за вип. Н.І. Жигайло, Ю.В. Максимець. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка. 228 с.*

References (transliterated)

1. Vestbruk D., Kennerli H., Kirk Dzh. (2014). Vstup do kohnityvno-povedinkovoi terapii . Lviv : Svichado. 420 s.
2. Luchka T. (2021). Novi vyklyky osobystosti: kriz pryзму pandeyii COVID-19. Psykhichne zdorovia osobystosti u kryzovomu suspilstvi : zbirnyk materialiv VI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 22 zhovtnia 2021 r. ; uklad. V.S. Blikhar. Lviv : Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. 348 s.
3. Psykholohiia ekstremalnykh ta kryzovykh sytuatsii : navch.-metod. posib. dlia stud. dennoi ta zaочноi form navchannia osvithno-kvalifikatsiinoho rivnia «bakalavr» za spetsialnistiu 053 «Psykholohiia» ; Romanovskyi O.H., Cherkashyn A. I., Hren L.M., Kostyria I. V. Kharkiv : NTU «KhPI». 2022. 364 s.
4. Rashkovska I.V. (2022). Tolerantne stavlennia liudei v suspilstvi yak skladova podolannia nehatyvnykh staniv pid chas epidemii COVID-19. Filsofsko-psykholohichni aspekty dukhovnosti staloho rozvytku liudstva : VII mizhnarodna nauk.-prakt. conf., Lviv, 20 kvitnia 2022 r.: zbirnyk tez ; za red. L.V. Ryzhak ; vidpovid. za vyp. N.I. Zhyhailo, Yu.V. Maksymets. Lviv : LNU im. Ivana Franka. 228 s.

Надійшла (received) 12.05.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Лябах Наталя Василівна (Natalia Liabakh) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», завідувач сектора відділу комплектування Науково-технічної бібліотеки, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5063-2557>;

Кірко Діана Володимирівна (Diana Kirko) – ФОП, ГО "Громадська варта та ініціатива", Харків, Україна

С.Ю. НОВОСЬОЛОВА, Н.В. ЛЯБАХ, Н.П. ВОВК, О.М. КОНОНЕНКО

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ В ОСВІТІ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ З КЛІЄНТАМИ ІЗ МОВНО-МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Статтю присвячено розгляду інноваційних підходів в освіті та реабілітації з клієнтами із мовно-мовленнєвими порушеннями. Серед пропозицій щодо покращення та вдосконалення освітнього процесу для осіб з обмеженими можливостями в освітніх закладах є запровадження реабілітаційних заходів. Діяльність спрямована на надання психологічної допомоги дітям з порушенням мовного розвитку, зокрема із заїканням та дизартрією, та забезпечення їм повноцінного освітнього процесу. Визначено основні аспекти роботи психолога та корекційного педагога під час взаємодії з дітьми з порушенням психофізичного розвитку (ППР). Доведено, що створення відповідних реабілітаційних комплексів у кожному закладі освіти надає можливості забезпечити новий рівень якості в інноваційній освіті та елементах соціалізації і веде до модернізації суспільства та держави.

Ключові слова: реабілітація, дитина, професійна компетентність, соціалізація, корекційний педагог, мовленнєвий розвиток, соціальний потенціал.

S.YU. NOVOSOLOVA, N.V. LYABAKH, N.P. VOVK, O.M. KONONENKO

INNOVATIVE APPROACHES IN EDUCATION AND REHABILITATION WITH CLIENTS WITH LANGUAGE AND SPEECH DISORDERS

The article is devoted to consideration of innovative approaches in education and rehabilitation with clients with speech and language disorders. Among the proposals for improvement and improvement of the educational process for persons with disabilities in educational institutions is the introduction of rehabilitation measures. The activity is aimed at providing psychological assistance to children with impaired language development, in particular with stuttering and dysarthria, and providing them with a full-fledged educational process. The main aspects of the psychologist's and correctional teacher's work during interaction with children with psychophysical developmental disorders (PSD) have been determined. It is proven that the creation of appropriate rehabilitation complexes in each educational institution provides opportunities to ensure a new level of quality in innovative education and elements of socialization and leads to the modernization of society and the state.

Key words: rehabilitation, child, professional competence, socialization, correctional teacher, speech development, social potential.

Постановка проблеми. Неможливо переоцінити роль освіти в розвитку суспільства та забезпеченні процвітання країни, адже від рівня освіти суспільства та співвідношення наукової потужності нації залежить здатність держави конкурувати на світовому ринку. Сьогодні проблема забезпечення якісної освіти та її доступності для всіх верств населення є найбільш актуальною. Люди з обмеженими можливостями займають особливе місце в суспільному середовищі. На жаль, більшість українських закладів освіти не мають спеціально обладнаних спортивних, реабілітаційних та лікувальних комплексів для занять осіб з особливими потребами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Законодавство України про освіту та реабілітацію ґрунтується на Конституції України, державних законах, нормативних актах відповідних відомств, міжнародно-правових стандартах [1-7]. Питання психологічної, фізичної реабілітації знаходяться у фокусі уваги вітчизняних вчених: І. Крамаренко [10], О. Повх [10], Ю. Бугровська [10], А. Кравченко [11] та інші науковці у своїх дослідженнях піднімають питання створення нових освітніх і корекційно розвивальних методик організації оптимального навчально-виховного процесу та соціалізації дітей із ППР.

Актуальність даної проблеми зумовлена тим, що будь-які перетворювання, що відбуваються у сучасному світі, знаходяться у прямій залежності від рівня професійної компетентності психологів, відповідностей вимогам професійного стандарту сучасного психолога, де психолог перетворюється на людину-навігатора, консультанта з навчання інноваційних, оздоровчих психотехнологій для людини. Кожна людина унікальна своєю неповторністю, освітою та особистим досвідом, творчими можливостями і природою власних здібностей, мотиваційними настановами.

Метою статті є організація психологічної допомоги, підвищення рівня соціально-реабілітаційного та оздоровчого супроводу вирішення проблем, які можуть стати перешкодами в подальшому дорослому житті, боротьба з комплексами і страхами, фобіями, пошук нових методів для осіб з особливими потребами під час здобуття вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Мовлення – важлива психічна функція, яка притаманна тільки людині. Завдяки мовному спілкуванню людина пізнає навколишній світ, соціалізується, вступає у суспільно-виробничу і культурну діяльність людства. Мовлення є основою комунікативної функції, яка здійснюється за допомогою мови [8].

Мовлення – необхідна основа людського мислення, процесу відображення дійсності в поняттях, судженнях, умовиводах. Думка не може виникнути та існувати поза мисленням. Людина мислить за допомогою слів, які вимовляються вголос або подумки. Мислення здійснюється у формі мовлення. Людина передбачає і планує свою мовленнєву діяльність, використовуючи знаки мови. Мовлення формується у процесі загального психофізичного розвитку дитини. До умов формування нормального мовлення належать: нормальна ЦНС, наявність нормального слуху та зору і достатній рівень активного мовленнєвого спілкування дорослих з дитиною.

Базовий компонент дошкільної освіти націлює педагогів на концептуальний підхід до особистості як до частини природи, культури, елемента соціуму та носія духовного життя.

В основу концептуального підходу покладено якість особистісного зростання дошкільняти, ступінь реалізації ним свого природного потенціалу, зокрема соціального.

Соціальний (комунікативний) потенціал визначається спілкуванням дітей з навколишнім світом, відкритістю до контактів, відповідністю поведінки, відчуттям дистанції, здатністю до єднання з групою однолітків та збереження своєї індивідуальності, готовністю до спільної діяльності та особистісної взаємодії [14].

Група дитячого садка – початкове соціальне утворення дошкільників, яке дозволяє вперше увійти у складну систему соціальних взаємодій. В основі будь-якого виду соціальної взаємодії лежить процес спілкування. Прагнучи задовольнити потребу у спілкуванні, дитина звертається до мовлення як до основного способу здійснення спілкування. Дітям, які добре володіють мовленням, легко порозумітися з однолітками, легко висловити свої бажання. Дітям з мовленнєвими порушеннями важко встановити контакт з однолітками та дорослими через несформованість мовленнєвих навичок та вмінь.

Мовленнєві недоліки, зазвичай, спричиняють виникнення важливих проблем – соціальних, педагогічних та психологічних. Разом вони зумовлюють складні життєві ситуації, які стають на заваді нормальному розвитку дитини, відповідно – формуванню її статусу як повноцінного члена суспільства. Мовленнєві порушення є причиною формування у дитини негативного емоційного стану, створюють труднощі у грі, навчанні, сприяють виникненню замкнутості, утруднюють пізнавальну і соціальну діяльність дітей. Тому, працюючи з дітьми, які мають загальне недорозвинення мовлення, необхідно поставити перед собою мету: виховання мовної особистості, яка адекватно вільно й творчо застосовує мовлення в різних ситуаціях з метою реалізації власне мовленнєвих завдань. Також велика увага приділяється соціальній реабілітації дітей з мовленнєвими порушеннями.

Соціальна реабілітація передбачає включення мовлення у процес будь-якої діяльності, гри, спілкування.

Розвиток психічних функцій у тісному взаємозв'язку з розвитком мовлення дає змогу реалізувати когнітивний напрямок мовленнєвого виховання та корекції мовленнєвих вад. Відбувається взаємозв'язок: від мовлення до інтелекту, від інтелекту – до мовлення. Таким чином, корекційні зусилля спрямовані не тільки на виправлення дефектів мовлення, а й на розвиток психічних функцій та пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери особистості дитини в цілому [13].

На сьогоднішній день логопедія як наука набуває значного розвитку та розширення міждисциплінарних зв'язків. Тому поряд із традиційними логокорекційними методиками активно застосовуються інноваційні методи психокорекційного впливу, які значно доповнюють логопедичний процес і дають можливість логопеду досягнути кращого результату та ефективності в роботі з дітьми логопедичної групи. Рівень пізнавальної та мовленнєвої активності дітей логопедичної групи є важливим показником, що характеризує як індивідуальні особливості розвитку дітей з мовною патологією, так і ефективність навчально-виховної та корекційної роботи.

Освітню і корекційну роботу здійснюють з опорою на лексичні теми, добирають словник за темою, також добирають різноманітний мовний матеріал, складають сценарій проведення екскурсії, подорожі, пригоди, добирають дидактичний матеріал, який би сприяв розвитку уваги, пам'яті, мислення, уяви, добирають вправи на розвиток дрібної моторики пальців рук, добирають наочність. Крім того, на заняттях проводиться робота з розвитку творчої активності, емоційного переживання. Чудовим прийомом для цього є придумування казок і розповідей. Якщо діти втомилися, і засвоєння знань іде повільно, використовують розвантажувальні вправи, завдання, матеріалом яких слугують приказки, прислів'я, фразеологічні звороти, також проводять хвилинки психологічного розвантаження або емоційної підзарядки тобто частіше звертаються до жартів, загадок скоромовок, які легко запам'ятовуються, можуть викликати усмішку. Такий нескладний прийом знімає напруження під час занять. У процесі такого спілкування збагачується та закріплюється мовленнєвий досвід, тренується словесна пам'ять.

Навчання мовленню має ґрунтуватися на пізнавальних умінях знаннях світу предметів і людей, достатньому рівні образного мислення, пам'яті уваги, сприймання. Особлива увага приділяється співпраці з батьками, їх навчають логопедичним методам і прийомам, завдяки чому корекційна робота триває вдома, за рекомендаціями логопеда.

Важливу роль у відновленні здоров'я має фізична реабілітація в комплексі з логопедичними методами реабілітації. Фізична реабілітація (ФР) має свої засоби реалізації та форми використання [9].

Основне дієве начало у ФР – це фізичні вправи, які спеціально застосовуються до клієнтів із мовно-мовленнєвими порушеннями з метою їх одужання й оздоровлення, мобілізують волю та сили осіб на боротьбу з недугою, відволікають від нав'язливих гнітючих думок, вселяють віру в одужання. Сьогодні фізичні вправи та масаж необхідно розглядати як альтернативу медикаментозному лікуванню багатьох захворювань [12]. Про це засвідчують дослідження, що фізичні вправи та масаж сприяють швидкій ліквідації анатомо-фізіологічних порушень в окремих органах, нейтралізують патологічні зміни й компенсують втрачені функції, поліпшують якість рухів, виробляють й закріплюють навички, які вирішують завдання заміщення.

Під впливом дозованих фізичних навантажень нервові процеси врівноважуються, їх сила та рухливість збільшуються, координуюча здатність ЦНС до регуляції всіх функцій організму підвищується [11]. Правильно підібрані та дозовані фізичні вправи набувають особливого значення у процесі оздоровлення дітей. Застосування фізичних вправ дітьми є найбільш ефективним, тому що рух – це біологічна потреба значно еластичного дитячого організму. Тому діти швидше, ніж дорослі, можуть одужати. Завдяки регулярним і систематичним заняттям фізичними вправами налагоджується робота серцево-судинної системи: покращуються кровообіг у серцевому м'язі, його живлення, підвищується працездатність серця; покращується склад крові – збільшується кількість еритроцитів, гемоглобіну, що приводить до посилення окислювальної здатності крові; фізичні вправи зміцнюють дихальну мускулатуру, розвивають правильне дихання. Також розвиваються м'язи тіла, зміцнюється кістково-зв'язковий апарат, покращується постава. Виконуючи фізичні вправи, слід уникати надмірних фізичних й емоційних навантажень. Переважно призначаються фізичні вправи загальнорозвиваючого характеру з поступовим збільшенням навантаження, що виконуються на фоні суворої регламентації режиму, чергування сну та неспання. Дослідження вчених показали, що під впливом фізичних вправ в організмі людини виробляються особливі гормони – ендорфіни. Саме вони впливають на формування гарного настрою, позитивних емоцій, викликають відчуття впевненості в собі, бажання працювати, підвищують стійкість до стресових ситуацій.

Висновки. На підставі викладеного вище, ми можемо зробити такі висновки: клієнти з мовно-мовленнєвими порушеннями потребують соціально-реабілітаційної та оздоровчої допомоги; створення відповідних реабілітаційних комплексів у кожному закладі освіти надає можливості забезпечити новий рівень якості в інноваційній освіті та елементах соціалізації і веде до модернізації суспільства та держави. Це сприяє розвитку особистості дитини, впевненої в собі, незалежної, комунікабельної, а ефективність навчально-виховної та корекційної роботи веде до соціалізації дитини з мовно-мовленнєвими порушеннями.

Список літератури

1. Закон України «Про вищу освіту». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
2. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
3. Європейська конвенція з прав людини. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Конвенція про права дитини. Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021
5. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Конвенцію ратифіковано Законом № 1767–VI від 16.12.2009. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
6. Про затвердження Коццепції розвитку інклюзивного навчання. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MUS13929>
7. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України із змінами, внесеними згідно із Законом № 1962-IX від 15.12.2021. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>
8. Льєнко Т.А., Стах О.Г. (2018). Програма з корекційно-розвиткової роботи «Корекція розвитку розвитку мовлення»: для 1-4 класів спеціальних закладів загальної середньої освіти для дітей з порушеннями опорно-рухового апарату. Уклад. : Л.І. Трофименко. К. 189 с.
9. Кравченко А. (2000). Шляхи комплексного використання фізичної реабілітації при заїканні. Науковий вісник ВДПУ імені Лесі Українки. Волинь. Вип. 4. С. 99–103.
10. Крамаренко І.С., Повх О.М., Бутровська Ю.В. (2015). Інноваційні підходи вдосконалення освітньо-реабілітаційного процесу навчальних закладів в умовах соціалізації економіки регіону. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: зб. наук. праць. № 12. С. 207-219.
11. Логопедично-реабілітаційний супровід дітей із порушеннями психофізичного розвитку : монографія. (2021). А.І. Кравченко, Л.В. Мороз, Л.Л. Стахова, та ін. ; за ред. А.І. Кравченка. Суми : ФОП Цьома С.П. 288 с.
12. Масаж як один із методів корекції логопедії. (2010). Н.П. Бузинок, А.І. Міщенко, Я.В. Миниход, О.М. Чавдар. Сучасні проблеми логопедії та реабілітації : матеріали I обл. наук.-практ. конф. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка. С.102-107.
13. Федурова О.М. (2010). Доступність університетської освіти для осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні. Соціологія майбутнього : науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. №1. С.84-96
14. Чайковський М.Є. (2015). Соціально-педагогічна робота з молоддю з особливими потребами в інклюзивному освітньому просторі : монографія. К. : Університет «Україна». 436 с.

References (transliterated)

1. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
2. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» vid 5 veresnia 2017 roku. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
3. Ievropeiska konventsia z prav liudyny. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Konventsia pro prava dytyny. Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021
5. Konventsia pro prava osib z invalidnistiu. Konventsiiu ratyfikovano Zakonom № 1767–VI vid 16.12.2009. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71

6. Pro zatverdzhennia Kontseptsii rozvytku inkluzyvnogo navchannia. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MUS13929>

7. Pro rehabilitatsiu u sferi okhorony zdorovia : Zakon Ukrainy iz zminy, vnesenyi zghidno iz Zakonom № 1962-IX vid 15.12.2021. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>

8. Ilienکو T.A., Stakh O.H. (2018). Prohrama z korektsiino-rozvytkovoi roboty «Korektsiia rozvytku rozvytok movlennia»: dlia 1-4 klasiv spetsialnykh zakladiv zahalnoi serednoi osvity dlia ditei z porushenniamy oporno-rukhevoho aparatu. Uklad. : L.I. Trofymenko. K. 189 s.

9. Kravchenko A. (2000). Shliakhy kompleksnoho vykorystannia fizychnoi rehabilitatsii pry zaikanni. Naukovyi visnyk VDPU imeni Lesi Ukrainky. Vyp. 4. S. 99–103.

10. Kramarenko I.S., Povkh O.M., Buhrovska Yu.V. (2015). Innovatsiini pidkhody vdoskonalennia osvitno-rehabilitatsiinoho protsesu navchalnykh zakladiv v umovakh sotsializatsii ekonomiky rehionu. Aktualni problemy

navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy: zb. nauk. prats. № 12. S. 207-219.

11. Lohopedychno-rehabilitatsiinyi suprovid ditei iz porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku : monohrafiia. (2021). A.I. Kravchenko, L.V. Moroz, L.L. Stakhova, ta in. ; za red. A.I. Kravchenka. Sumy : FOP Tsoma S.P. 288 s.

12. Masazh yak odyz iz metodiv korektsii lohopedii. (2010). N.P. Buzynok, A.I. Mishchenko, Ya.V. Mymykhod, O.M. Chavdar. Suchasni problemy lohopedii ta rehabilitatsii : materialy I obl. nauk.-prakt. konf. Sumy: Vyd-vo SumDPU im. A.S. Makarenka. S.102-107.

13. Fedurova O.M. (2010). Dostupnist universytetskoï osvity dlia osib z obmezhenymy mozhlyvostiamy v suchasniï Ukraini. Sotsiolohiia maibutnoho : naukovyi zhurnal z problem sotsiolohii molodi ta studentstva. №1. S.84-96

14. Chaikovskiy M.Ie. (2015). Sotsialno-pedahohichna robota z moloddu z osoblyvymy potrebamy v inkluzyvnomu osvitnomu prostori : monohrafiia. K. : Universytet «Ukraina». 436 s.

Надійшла (received) 15.04.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Новосолова Світлана Юрївна (Svitlana Novosolova) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», керівник Інформаційно-ресурсного центру «Без бар'єрів», завідувач сектора Науково-технічної бібліотеки, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-00031341-6323>;

Лябах Наталія Василівна (Natalia Lyabakh) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», завідувач сектора комплектування Науково-технічної бібліотеки, Харків, Україна ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5063-2557>;

Вовк Надія Петрівна (Nadiia Vovk) – керівник Центру психологічної допомоги «Світло Надії», логопед-дефектолог, практичний психолог Харківської спеціалізованої школи 114, Харків, Україна;

Кононенко Олена Михайлівна (Olena Kononenko) – директор Комунальної установи «Богодухівський інклюзивно-ресурсний центр» Богодухівської міської ради Харківської області, психолог-волонтер, Богодухів, Україна.

УДК 811.111'25

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.13

Н.М. АКОП'ЯНЦ

ВИКОРИСТАННЯ CHATGPT В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ: ПЕРЕВАГИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Представлена наукова стаття розглядає використання ChatGPT, статистичної моделі мови, розробленої компанією OpenAI, як ефективного інструменту для вивчення англійської мови. Розглядаються переваги, які надає ця технологія студентам, що вивчають англійську мову, і описується її потенціал у покращенні навичок усного та письмового спілкування, лексичного запасу та граматики. Також обговорюються можливі виклики і обмеження використання ChatGPT та наводяться деякі рекомендації щодо оптимального використання цієї технології в навчальному процесі.

У статті пропонується детальний огляд можливостей, переваг і обмежень використання ChatGPT в навчанні англійської мови, а також експериментально доводиться підвищення показників продуктивності навчання. Дана робота підкреслює значущість цієї технології як інноваційного інструменту для студентів, які вивчають англійську мову, і сприяє подальшому дослідженню та розвитку цього напрямку в академічному середовищі.

Ключові слова: штучний інтелект, англійська мова, ChatGPT, неймережа, індивідуалізація.

Н.М. АКОPIANTS

USING CHATGPT IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH: ADVANTAGES AND OPPORTUNITIES

This research paper examines the use of ChatGPT, a statistical language model, developed by OpenAI, as an effective tool for learning English. It examines the benefits of this technology for English language learners and describes its potential for improving oral and written communication skills, vocabulary and grammar. Possible challenges and limitations of using ChatGPT are also discussed and some recommendations are given for the optimal use of this technology in the educational process.

The article offers a detailed overview of the possibilities, advantages and limitations of using ChatGPT in the English language learning, and also experimentally proves the increase in learning productivity indicators. The study highlights the importance of this technology as an innovative tool for the English language learners and promotes further research and development of this area in the academic environment.

Key words: artificial intelligence, English language, ChatGPT, neural network, individualization.

Постановка проблеми. Штучний інтелект (ШІ) став справжнім науково-технологічним проривом у 21 сторіччі, породивши дискусії, в тому числі, і в сфері освіти, відносно його потенціалу та подальшого вдосконалення і використання. Найбільш багатообіцяючим втіленням неймережі став ChatGPT (Generative Pre-trained Transformer), створений зусиллями лабораторії OpenAI. Офіційно ChatGPT було представлено широкому загалу 30 листопада 2022 р., доступ же українській спільноті був наданий до нього значно пізніше, у лютому 2023 р. Ця велика статистична мовна модель здатна функціонувати в діалоговому форматі і підтримувати запити, сформовані на природніх мовах. На відміну від інших чат-ботів, дана неймережа «запам'ятовує» відповіді і запитання співрозмовника в конкретному діалозі і спроможна

підтримувати послідовну і взаємозв'язану розмову.

Через те, що активними користувачами ChatGPT українці є лише декілька місяців, вплив даної технології на результати навчання і способи застосування даної неймережі в академічному середовищі здобувачами вищої освіти в Україні для вивчення англійської мови є маловивченим, але актуальним і високо перспективним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічну базу нашого дослідження складають роботи С. Горбенко [2], В. Грицишина, Н. Габрусеві [3], М. Єфремова [5], Ю. Єфремова [5], М. Пельчер [10], А. Погореленко [11], О. Порохової [12], які розглядають загалом поняття штучного інтелекту, його сутність, розвиток та перспективи. Група інших вчених досліджувала застосування штучного інтелекту саме під час навчання

іноземним мовам [1; 4; 6; 7; 9] і їх набобки лягли в основу даного дослідження також.

Однак переваги і можливості використання саме Chat GPT як одного із продуктів ШІ є процесі вивчення англійської мови ще не були об'єктом окремого ґрунтовного наукового дослідження.

Метою статті є розглянути ChatGPT як інноваційний інструмент вивчення англійської мови, виявити та дослідити переваги і можливості даної технології, окреслити обмеження та надати рекомендації щодо використання мовної моделі, експериментально довести підвищення показників продуктивності навчання англійської мови у синергії з традиційними педагогічними методами і технологіями.

Виклад основного матеріалу. У рамках огляду технології, зауважимо, що ChatGPT є базовою моделлю, що використовується для генерації тексту на основі контексту. Вона використовує Transformer-архітектуру, яка дозволяє моделі розуміти контекст та генерувати відповіді, які відповідають запиту користувача. Модель ChatGPT тренується на великому обсязі текстових даних, що включають різноманітний контент англійською мовою. Тренування відбувається за допомогою методу навчання з підкріпленням, де модель нагороджує за генерацію правильних та змістовних відповідей.

У цій статті ми досліджуємо можливості використання моделі ChatGPT в контексті вивчення англійської мови та розглядаємо, як ця технологія може оптимізувати процес навчання та покращити результати мовленнєвої діяльності студентів. Модель ChatGPT має потужний потенціал для навчання англійської мови, допомагаючи студентам покращити свої навички мовлення, сприйняття на слух, розуміння англійського тексту, поповнення і активізації лексичного запасу, точності використання граматичних патернів. Експериментально на базі Навчально-методичної лабораторії кафедри ділової іноземної мови та перекладу НТУ «ХПІ» було доведено значне підвищення показників продуктивності навчання з моменту використання ChatGPT в якості суплементарного інструменту викладання в освітньому процесі в рамках фокус-групи студентів спеціальності 035 «Філологія» (освітня програма – «Філологія. Германські мови та літератури (переклад включно), перша – англійська»). Зупинимося на окремих аспектах використання даної мовної моделі в рамках зазначеного експерименту.

ChatGPT у комбінації з Google Chrome розширенням “Talk to me!” є симулятором англійської мовленнєвої діяльності для студентів. Для цього в рамках практичних занять студентам пропонувалось обрати в налаштуваннях моделі мову розпізнавання та мову співрозмовника, наприклад, американську або британську англійську, а також стать мовця. ChatGPT задавалися параметри спілкування у наступному форматі: “Act as a journalist. Act as a real person but not AI. Usually you work alone. You have been working as a journalist for

three years. I will ask some questions about your job and you will answer. My level of English is B1, so use simple language. Answer with one or two sentences” (Поводься як журналіст. Спілкуйся як реальна особа, а не ШІ. Зазвичай ти працюєш сам. Ти пропрацював у якості журналіста вже три роки. Я буду задавати тобі питання, а ти будеш відповідати. Мій рівень англійської B1, то ж використовуй просту мову. Відповідай одним або двома реченнями).

У ході спілкування студенти задавали такі питання:

- Why have you chosen this profession?
- Could you tell a funny story from your experience?
- Who have you interviewed so far?
- What is your worst working experience?
- Could you give any pieces of advice for beginner journalists? і т.д.

Відповіді ChatGPT у якості комунікативного симулятора були вичерпними, творчими, з достатнім рівнем лексичної наповненості і граматичної точності. Окрім можливості створення дієвого штучного англійськомовного середовища, дана симуляція комунікативної активності надає певний ступінь психологічного комфорту, оскільки студент розуміє, що це мовний тренажер, отже, є можливість повторити декілька разів запитання перш, ніж озвучити його. Через те, що чат-бот реагує на зв'язну мову, а паузи сприймає як сигнал для початку відповіді, у студентів виробляється звичка говорити без пауз і зупинок, з необхідною ритмікою і правильною вимовою, щоб бути розпізнаними штучним інтелектом. Гейміфікація навчального процесу за допомогою Chat GPT і можливість персоналізувати спілкування і обрати тему є додатковим фактором заохочення студентів до розвитку навичок говоріння.

З точки зору тренування граматики, студентам пропонувалось надати інструкції ChatGPT виправляти граматичні помилки в їхній розмові (за умови встановлення розширення “Talk to me!” в Google Chrome) і письмі (у форматі чат-боту) і пояснювати правила, а потім надавати добірку граматичних вправ на тренування граматичної теми, в якій були здійснені помилки.

У рамках поповнення й активізації лексичного запасу ChatGPT надавався список лексики, яку потрібно вивчити, з інструкцією створити по три ситуації на кожне слово або вираз для перекладу англійською мовою, потім після перекладу ChatGPT перевіряв помилки і надавав студентам зворотній зв'язок.

Також ChatGPT має можливість регулювати реєстр (ступінь формальності чи неформальності) при генерації тексту, що тренує навички студентів у застосуванні активної лексики у відповідних соціальних ситуаціях.

Результати опитування фокус-групи, яка складала 100 студентів спеціальності 035 «Філологія» (освітня програма – «Філологія.

Германські мови та літератури (переклад включно), перша – англійська»), щодо ефективності вивчення англійської мови за допомогою використання ChatGPT наведені у таблиці 1. Опитування проводилося двічі на рік до початку весняного семестру 2023 року перед початком використання ChatGPT і після 3-місячного використання наприкінці семестру за допомогою компаративного методу аналізу.

Таблиця 1.

Результати опитування фокус-групи щодо ефективності вивчення англійської мови за допомогою використання ChatGPT

№	Question	Before Using ChatGPT (0-10) Average	After Using ChatGPT (0-10) Average
1	How do you rate your speaking skills?	6,3	7,4
2	How do you rate your listening comprehension skills?	5,5	6,2
3	How do you rate your range of active vocabulary?	5,1	5,9
4	How do you rate your range of passive vocabulary?	7,5	7,7
5	How do you rate your grammar knowledge?	4,5	5,5

Отже, за результатами опитування, бачимо збільшення показників ефективності вивчення англійської мови за допомогою використання ChatGPT, зокрема найвищі результати виявлені в розвитку говоріння та вдосконалення граматики.

Однак викладач має відігравати роль фасилітатора у процесі роботи студента з ChatGPT, адже дана система має низку обмежень, які потребують контролю: невелика, але можлива вірогідність помилкових відповідей, залежність від якості вихідних даних, відсутність міжособистісного аспекту, етичні питання тощо. Рекомендується ставити чіткі цілі і завдання для оптимального використання ChatGPT і поєднувати дану технологію з використанням традиційних методів навчання за підтримки викладача-фасилітатора.

Можливості штучного інтелекту виявилися на стільки всеосяжними і потужними, що найвидатніші мислителі й інженери сучасності у своїх працях стали попереджати суспільство про небезпеку і наголошувати на необхідності застосування способів контролю і регулювання нейромережі [13;14]. Тому роль викладача в якості фасилітатора у процесі навчання англійської мови за допомогою Chat GPT полягає і в контролі також.

Висновки. Отже, в результаті нашого дослідження ми дійшли висновку, що серед переваг використання ChatGPT у навчанні англійської мови є розширення доступу до автентичного матеріалу, оптимізація навчання усного спілкування, покращення навичок письма, розвиток лексичного

запасу та граматичної точності, індивідуалізація навчання. Розглянута технологія є ефективним інноваційним інструментом для студентів, які вивчають англійську мову. Подальші перспективи наукового дослідження та розвитку цього напрямку вбачаються в розширенні спектру використання даної технології в академічному середовищі.

Список літератури

1. Вікторова Л.В., Кочарян А.Б., Мамчур К.В., Коротун О.О. (2021). Застосування штучного інтелекту та чат-ботів під час вивчення іноземної мови. *Інформаційно-комунікаційні технології в освіті*. Вип. 32. Т. С. 166–173.
2. Горбенко С. (2016). Штучний інтелект як технологія створення автоматизованих інтелектуальних систем. Retrieved from https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/5044/1/20160428-29_TAZY_V3_P349.pdf
3. Грицишин В., Габрусєва Н. (2020). Штучний інтелект сьогодні і завтра. *Фундаментальні та прикладні проблеми сучасних технологій : тези Міжнародної науково-технічної конференції*. С. 247–248.
4. Зубенко О.В. (2023). Штучний інтелект і вивчення іноземної мови. *Закарпатські філологічні студії*. Випуск 27. Том 2. С. 80-85.
5. Єфремов М.Ф., Єфремов Ю.М. (2016). Штучний інтелект, історія та перспективи розвитку. *Вісник ЖДТУ. Серія «Технічні науки»*. (2(45)). С. 123–126.
6. Кадемія М., Візнюк І., Поліщук А., Долинний С. (2022). Використання штучного інтелекту у вивченні іноземної мови здобувачами освіти. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. Випуск 63. С. 153–163.
7. Кушмар Л.В., Колот Л.А. (2019). Myenglishlab як одна з інноваційних платформ змішаного навчання. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов*. Вип. 89. С. 52–58.
8. Левчук А. (2015). Штучний інтелект: лінгвістичні аспекти. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. № 4. С. 205–209.
9. Оруг М., Dobrovol'ska S., Panchyshyn S. (2022). Artificial intelligence for learning English. *Актуальні питання лінгвістики, професійної лінгводидактики, психології і педагогіки вищої школи : зб. статей VII Міжнар. наук.-практ. конф.* С. 181–184.
10. Пельчер М. (2018). Переваги та недоліки застосування штучного інтелекту у сферах управління. *Збірник тез Міжнародної студентської науково-технічної конференції «Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання»*. Том 2. С. 72–73.
11. Погорєленко А.К. (2018). Штучний інтелект: сутність, аналіз застосування, перспективи розвитку. *Науковий вісник херсонського державного університету*. № 32. С. 22–27.
12. Порохова О.Є. (2019). Сутність і проблематика штучного інтелекту. *Одеса*. 30 с.
13. Хокінг С. (2014). Штучний інтелект може знищити людство. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/science/2014/12/141202_hawkin

g_artificial_intelligence_ozh

14. Musk E. (2017). Reminds Us of the Possible Dangers of Unregulated AI. Retrieved from <https://futurism.com/elon-musk-reminds-us-of-the-possible-dangers-of-unregulated-ai>

References (transliterated)

1. Viktorova L., Kocharian A., Mamchur K., Korotun O. (2021). Zastosuvannia shtuchnoho intelektu ta chat-botiv pid chas vyvchennia inozemnoi movy [Using artificial intelligence and chat-bots for learning a foreign language]. Informatsiino-komunikatsiini tekhnologii v osviti. Vyp. 32. T. S. 166–173.

2. Horbenko S. (2016). Shtuchnyi intelekt yak tekhnolohiia stvorennia avtomatyzovanykh intelektualnykh system [Artificial intelligence as a technology of creating automated intellectual systems]. Retrieved from https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/5044/1/20160428-29_TAZY_V3_P349.pdf

3. Hrytshyn V., Habruseva N. (2020). Shtuchnyi intelekt sohodni i zavtra [Artificial intelligence today and in the future]. Fundamentalni ta prykladni problemy suchasnykh tekhnologii: tezy Mizhnarodnoi naukovo-tekhnicnoi konferentsii. S. 247–248.

4. Zubenko O.V. (2023). Shtuchnyi intelekt i vyvchennia inozemnoi movy [Artificial intelligence and learning a foreign language]. Zakarpatski filolohichni studii. Vypusk 27. Tom 2. S. 80–85.

5. Yefremov M.F., Yefremov, Yu.M. (2016). Shtuchnyi intelekt, istoriia ta perspektyvy rozvytku [Artificial intelligence, history and prospects of learning]. Visnyk ZhDTU. Seriya «Tekhnichni nauky». 2(45). S. 123–126.

6. Kademiiia M., Vizniuk I., Polishchuk A., Dolynnyi S. (2022). Vykorystannia shtuchnoho intelektu u vyvchenni inozemnoi movy zdobuvachamy osvity [Using of artificial intelligence for learning a foreign language by students]. Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy. Vypusk 63. S. 153–163.

7. Kushmar L.V., Kolot L.A. (2019). Myenglishlab yak odna z innovatsiinykh platform zmishanoho navchannia

[Myenglishlab as one of the innovative platforms of blended leaning]. Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Seriya: Inozemna filolohiia. Metodyka vykladannia inozemnykh mov. Vyp. 89. S. 52–58.

8. Levchuk A. (2015). Shtuchnyi intelekt: lnhvistychni aspekty [Artificial intelligence: linguistic aspects]. Naukovi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. № 4. S. 205–209.

9. Opyr M., Dobrovolska S., Panchyshyn S. (2022). Artificial intelligence for learning English. Aktualni pytannia lnhvistyky, profesiinoi lnhvodydaktyky, psykhologii i pedahohiky vyshchoi shkoly: zb. statei VII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. S. 181–184.

10. Pelcher M. (2018). Perevahy ta nedoliky zastosuvannia shtuchnoho intelektu u sferakh upravlinnia [Advantages and disadvantages of using artificial intelligence in management spheres]. Zbirnyk tez Mizhnarodnoi studentskoi naukovo-tekhnicnoi konferentsii “Pryrodnychi ta humanitarni nauky. Aktualni pytannia”. Tom 2. S. 72–73.

11. Pohorelenko A.K. (2018). Shtuchnyi intelekt: sutnist, analiz zastosuvannia, perspektyvy rozvytku [Artificial intelligence: the main idea, analysis, usage, prospects of development]. Naukovi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. N. 32. S. 22–27.

12. Porokhova O.Ye. (2019). Sutnist i problematyka shtuchnoho intelektu [The main idea and problems of artificial intelligence]. Odesa. 30 s.

13. Hawking S. (2014). Shtuchnyi intelekt mozhe znyshchyty liudstvo [Artificial intelligence can kill humanity]. URL: <https://mind.ua/news/20178313-stiven-hoking-shtuchnij-intelekt-mozhe-stati-najgirshim-vinahodom-lyudstva>

14. Musk E. (2017). Reminds Us of the Possible Dangers of Unregulated AI. Retrieved from <https://futurism.com/elon-musk-reminds-us-of-the-possible-dangers-of-unregulated-ai>

Надійшла (received) 10.05.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Акоп'яни Нуну Михайлівна (Nunu Akopiants) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філологічних наук, доцент кафедри ділової іноземної мови та перекладу; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0709-9926>

УДК УДК 94(477.54) "1939/1945":130.2

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.14

I. В. ДВОРКІН**ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У СУЧАСНОМУ ХАРКОВІ**

У запропонованій статті розглядається місце пам'яті про Другу світову війну у міському просторі сучасного Харкова на прикладі меморіалів та пам'ятників. У радянський та пострадянський період пам'ять про війну знайшла своє відображення у назвах вулиць, меморіалах, пам'ятниках та інших «місцях пам'яті». Зокрема, вони присвячені війні в цілому, а також різним її подіям. Вони присвячені героїзму радянських воїнів, трагедії польських офіцерів та інших жертв радянського тоталітаризму, трагедії єврейського народу – Голокосту, українському визвольному рухові – Українській повстанській армії тощо. У статті проаналізовано зміни, що відбувалися у меморіалізації війни після здобуття Україною незалежності. Припускається, що сучасна російська війна також матиме вплив на пам'ять про Другу світову війну в Україні та Харкові, зокрема.

Ключові слова: Друга світова війна, політика пам'яті, меморіали, пам'ятники, меморіальні практики.

I. V. DVORKIN**MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR IN CONTEMPORARY KHARKIV**

The proposed article examines the place of commemoration of the Second World War in the urban space of modern Kharkiv on the example of memorials and monuments. In the Soviet and post-Soviet period, the memory of the war was reflected in the names of streets, memorials, monuments and other "places of memory". In particular, they are devoted to the war as a whole, as well as to its various events. They are dedicated to the heroism of Soviet soldiers, the tragedy of Polish officers and other victims of Soviet totalitarianism, the tragedy of the Jewish people – the Holocaust, the Ukrainian liberation movement – the Ukrainian Insurgent Army, etc. The article analyzes the changes that took place in the commemoration of the war after Ukraine gained independence. It is assumed that the modern Russian war will also have an impact on the memory of the Second World War in Ukraine and Kharkiv, in particular.

Key words: World War II, politics of memory, memorials, monuments, memorial practices.

Постановка проблеми. Пам'ять про Другу світову війну в Україні та Харкові зокрема була та залишається актуальною. Меморіалізація таких «важких» сторінок історії, як війна, завжди були у центрі уваги держави, її політики пам'яті, історичної політики. Для радянського періоду було характерним використання ідеологемі «Велика вітчизняна війна радянського народу 1941-1945 рр.». Після здобуття Україною незалежності у 1991 р. цей термін також використовувався у широкому дискурсі, при цьому відбувалась зміна акцентів у бік вшанування пам'яті «звичайних людей». Паралельно використовувався термін «Друга світова 1939 – 1945 рр.». Саме останній термін залишився єдиним після Революції Гідності (2014 р.) та відповідних законодавчих змін (2015 р.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження пам'яті про Другу світову війну в Україні є достатньо вивченою темою, якою

цікавляться як українські, так і закордонні дослідники. Зокрема, досліджується пам'ять про війну в контексті формування української політичної нації [2], сучасного історичного дискурсу [4]. Також у центрі уваги вчених перебуває міфологема «Велика вітчизняна війна», її використання в політиці пам'яті [12] та коментарів практиках [1] тощо. Автор запропонованої статті брав участь у реалізації проекту мультимедійної освітньої платформи пам'яті про Другу світову війну у Харкові [13], матеріали якої використовуються у даній публікації. Зазначені вище зміни у політиці пам'яті мали безпосередній вплив на міський простір.

Метою статті є короткий аналіз меморіалізації подій Другої світової війни у радянський та пострадянський період на прикладі міста Харкова.

Виклад основного матеріалу. Пам'ять про Другу світову війну широко представлена у міському просторі міста Харкова. На честь подій

війни, окремих історичних особистостей названі вулиці та проспекти, зведено меморіали та пам'ятники, встановлені меморіальні дошки, створено величезні графіті-мурали.

Офіційно впорядкування місць поховань та встановлення перших пам'ятників в СРСР розпочалось ще під час та одразу після завершення війни. Були визначені певні критерії та типові проекти пам'яток [2, с. 25]. Проте, масове встановлення меморіалів та пам'ятників відбувається вже у період «застою», пам'ять про війну набуває нового значення та інструменталізується партією. Зміни у державній політиці пам'яті щодо війни були пов'язані із «холодною війною» та формуванням іміджу СРСР як країни-переможниці над фашизмом. Саме з 1965 р. на офіційному рівні як святковий день відзначається День Перемоги [1, с. 186-189].

Отже, святкування Дня Перемоги наповнюється агітаційно-пропагандистським сенсом, у період «застою» по всій країні постають величні пам'ятники та меморіальні комплекси. У 1970-х рр. відбувається відкриття Меморіалу героїчної оборони Одеси, меморіалу «Живі – безсмертні» у Донецьку, Меморіалу Вічної слави у Сумах тощо. Меморіал у Харкові було відкрито в 1977 р. Він став одним з найбільш упізнаваних «місць пам'яті» Харкова. Над спорудженням меморіалу протягом семи років працював колектив скульпторів та архітекторів під керівництвом скульптора, ветерана Другої світової війни М. Овсянкіна [7].

Пам'ятники радянського періоду переважно присвячені героїзму та вшануванню пам'яті радянських воїнів-переможців та радянських громадян – жертв окупантів, що цілком вписувалося у концепт «Великої вітчизняної війни». Пам'ятники воїнам-визволителям, часто грандіозні за свої масштабами, були встановлені в СРСР та за його межами, переважно у країнах Східної Європи. Поруч із меморіальним комплексом, знаковим для Харкова, є пам'ятник воїну-Визволителю [9]. Пам'ятник у вигляді скульптури радянського воїна, який підняв вгору автомат. У 2010 р. після багатьох років після спорудження, відбулась реконструкція та його урочисте відкриття. У 2013 р. пам'ятник наказом Міністерства культури внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток. З квітня 2015 р. на верхівці пам'ятника встановлено український прапор. Пам'ятник став символом вигнання нацистських окупантів з Харкова. У тому числі, завдяки пам'ятнику та топонімічним об'єктам поруч (станція метро та вулиця 23 серпня) вказана дата широко відома харків'янам та гостям міста та вписалася в історію міста як знакова [9].

У другій половині 1960-х рр. в українських містах встановлюються пам'ятники та меморіали, присвячені студентам та співробітникам навчальних закладів. У Харкові подібні «місця пам'яті» були встановлені у Харківському авіаційному та Харківському політехнічному інститутах.

Меморіальний монумент на території Харківського політехнічного інституту був відкритий 23 серпня 1968 р. у день 25-ої річниці визволення Харкова від нацистів. Ініціатива створення належала студентам інституту, які надали кошти, зароблені під час роботи у будівельних загонах. Меморіал знаходиться навпроти входу до Головного аудиторного корпусу НТУ «ХПІ». Він містить плити з іменами близько 200 політехніків – студентів, викладачів, співробітників, які загинули на фронтах Другої світової війни. Саме з цього місця в 1941 р. йшли на війну політехніки, які склали студентський батальйон [7].

Як вже зазначалося, здобуття Україною незалежності, звичайно, позначилося на державній політиці пам'яті, але не суттєво. Існуюча за радянських часів концепція «Великої вітчизняної війни 1941-1945» залишилася зі змінами та існувала паралельно із загальноприйнятою у світі концепцією «Другої світової війни 1939-1945 рр.», що немає яскравого політичного сенсу. Продовженням радянської традиції героїзації можна вважати зведення у 2014 р. пам'ятника радянському маршалу Георгію Жукову (на проспекті названому у той самий час на його честь та неподалік відповідної станції метро). З другої половини 1990-х рр. пам'ятник і територія майже не обслуговувались і поступово руйнувалися. У 2012 р. відбувся капітальний ремонт. Після прийняття у 2015 р. «законів про декомунізацію» тривали суперечки щодо назви проспекту між Харківською міською радою та Українським інститутом національної пам'яті щодо доцільності та відповідності діючому законодавству існування пам'ятника та проспекту маршала Жукова [10]. Навесні 2022 р., в умовах широкомасштабної російсько-української війни пам'ятник Г. Жукову було демонтовано.

У радянському історичному та комеморативному дискурсі геноцид єврейського народу часів Другої світової війни – Голокост – замовчувався. Якщо на місцях розстрілів єврейських громад були встановлені пам'ятники, то вони не містили згадок про євреїв, яких не виокремлювали із загальної маси «радянських громадян-жертв фашизму». У 1990-х рр. відбуваються значні зміни, місця, пов'язані із Голокостом, поступово з'являються на мапах українських міст. У Харкові існує декілька місць пам'яті, присвячених трагедії єврейського народу. Це меморіальний комплекс «Дробицький Яр», меморіал на місці колишнього гетто на Московському проспекті; меморіальна дошка на місці колишньої синагоги, у якій загинуло декілька сотень євреїв, на вулиці Громадянській (Міщанській), де була встановлена меморіальна дошка у 2000 р., пам'ятник Праведнику народів світу лікарю Олександрі Міщанінової.

У Харкові найбільш значущими «місця пам'яті» про Голокост – Дробицький Яр та місце єврейського гетто – були позначені на початку 1990-х рр. У грудні 2002 р. відбулось урочисте відкриття меморіального комплексу «Дробицький Яр»

(будівництво велось із 1992 р.). У 2005 р. було відкрито траурну залу з Чашею скорботи. У 2008 р. комітет «Дробицький Яр» встановив пам'ятник з інформацією про трагедію українською, івритом та англійською мовами. На ньому міститься напис: «У Дробицькому Яру з грудня 1941 року по січень 1942 р. нацистами знищено понад 16 тисяч в'язнів Харківського єврейського гетто – старих, жінок та дітей – тільки тому, що вони були євреями» [8].

Ще одна трагедія Другої світової війни – масові розстріли полонених польських офіцерів 1940 р. – теж знайшла своє відображення у меморіальному просторі Харкова. Меморіальний комплекс у харківському Лісопарку споруджений за спільної ініціативи Польщі та України. 17 червня 1998 р. президент України Леонід Кучма та президент Польщі Олександр Квасневський поклали на місці майбутнього меморіального комплексу наріжний камінь, який був освячений Папою Римським Йоаном Павлом II. Меморіал був збудований протягом 1999–2000 років у шостому кварталі харківського Лісопарку, трагічному місці для українського та польського народів, та сьогодні має назву Меморіал жертв тоталітаризму (Меморіальний комплекс жертв необґрунтованих репресій) [5].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в Україні, переважно в локальному вимірі, в Галичині та на Волині, з'являються перші пам'ятники бійцям Української повстанської армії. У 1992 р. пам'ятний знак УПА був встановлений у Харкові, що було скоріше винятком для Східних регіонів України. Він був встановлений на зарослому пагорбі, що символізує курган, традиційне місце поховань воїнів. Спочатку знак планувалося встановити у Лісопарку, але потім було визначено інше місце – Молодіжний парк [11].

Зазначені вище «місця пам'яті» є також місцями для меморіальних практик, що пов'язані із війною, окремими її подіями. Так, у травні та серпні щороку, до 2022 р., пам'ятні заходи за участю місцевої влади відбувалися у Меморіалі Слави в Лісопарку, біля пам'ятника Воїну-визволителю та біля інших пам'ятних місць; у грудні – у Дробицькому Яру (в роковини масового розстрілу харківських євреїв) тощо.

Широкомасштабне російське вторгнення у 2022 р. спричинило величезний негативний вплив на місто Харків. Частина пам'ятників та меморіалів були пошкоджені унаслідок обстрілів. Так, було пошкоджено Меморіальний комплекс Дробицький Яр, Меморіал Слави у Лісопарку, українсько-польський меморіал. На жаль, цей перелік не є вичерпним, поки тривають обстріли та бойові дії поруч із містом. Можна припустити, що події сучасної війни здійснить свій вплив і на політику пам'яті про Другу світову війну, що, у свою чергу, вплине і на меморіальну політику та меморіальні практики в Україні та Харкові. На зміну модернізованим практикам, що беруть свій початок у радянську добу, мають прийти нові.

Висновки. Отже, у міському просторі Харкова

пам'ять про Другу світову війну широко представлена. До радянських «місць пам'яті», що були позначені у міському середовищі переважно починаючи з 1960-х рр., додалися пам'ятники та меморіали вже доби незалежної України. Звичайно, на місцеву меморіальну політику прямо впливає державна політика пам'яті. Пам'ятники радянської доби переважно присвячені героїзму та героїзації радянських воїнів. Зі здобуттям Україною незалежності відбувається зміна акцентів, також з'являються нові «місця пам'яті», присвячені трагічним сторінкам історії Другої світової війни – Голокосту, розстрілам польських офіцерів тощо.

Список літератури

1. Венгерська, В.О. (2015). Міф про Велику Вітчизняну війну: радянський спадок та його презентації в комеморативних практиках в Україні та Польщі. *Intermarium: історія, політика, культура: зб. наук. праць/за ред. В.О. Венгерської*. Житомир. Вип. 2. С. 184-196.
2. Денисенко, Г. (2002). Друга світова війна в пам'ятках історії та культури. *Наукові записки НаУКМА*. Том 20. Історичні науки. Ч. 2. С. 24-27.
3. Довганик, Н.М. (2014). Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації. *Історико-політичні студії*. 2. С. 34-40.
4. Левітас, Ф.Л. (2013). Пам'ять про Другу світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2. С. 83-97.
5. Меморіал жертв тоталітаризму (Меморіальний комплекс жертв необґрунтованих репресій) (2020) *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/memorialpol-ua/>
6. Меморіал Слави на території НТУ «ХПІ» (2020) *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/glory-memorial-khpi/>
7. Меморіал Слави у Лісопарку (2020). *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/lisoparkmemorial/>
8. Меморіальний парк і музей «Дробицький Яр» (2020). *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/drobitskiymemorial/>
9. Пам'ятник Воїну-визволителю (2020). *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/23serpnia/>
10. Пам'ятник маршалу Г. Жукову (2020) *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/zhukov/>
11. Пам'ятний знак Українській повстанській армії (2020) *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/upa-2/>
12. Портнов, А. (2010). «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька

порівняльних спостережень. *Україна Модерна*. 4(15). С. 206-218.

13. Про проект (2020). Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/about-project/>

References (transliterated)

1. Venherska, V.O. (2015). Mif pro Velyku Vitchyznianu viinu:adianskyi spadok ta yoho prezentatsii v komemoratyvnykh praktykakh v Ukraini ta Polshchi " [The myth of the Great Patriotic War: the Soviet legacy and its presentation in commemorative practices in Ukraine and Poland]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura: zb. nauk. prats/za red. V.O. Venherskoi. Zhytomyr. Vyp. 2. S. 184-196.*

2. Denysenko, H. (2002). Druha svitova viina v pamiatkakh istorii ta kultury. [World War II in monuments of history and culture]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Tom 20. Istorychni nauky. Ch. 2. S. 24-27.*

3. Dovhanyk, N.M. (2014). Istorychna pamiat pro Druhu svitovu viinu v konteksti formuvannia ukrainskoi politychnoi natsii. " [Historical memory of the Second World War in the context of the formation of the Ukrainian political nation]. *Istoryko-politychni studii. 2. S. 34-40.*

4. Levitas, F.L. (2013). Pamiat pro Druhu svitovu viinu v konteksti suchasnoho istorychnoho dyskursu. " [Memory of the Second World War in the context of modern historical discourse]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. 2. S. 83-97.*

5. Memorial zhertv totalitaryzmu (Memorialnyi kompleks zhertv neobgruntovanykh represii) (2020) [Memorial to the victims of totalitarianism (Memorial complex to the victims of unjustified repression)]. Don't Forget! Kharkiv. Multymediina platforma pamiaty pro Druhu svitovu viinu u Kharkovi. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/memorialpol-ua/>

6. Memorial Slavy na terytorii NTU «KhPI» (2020). [Glory Memorial on the territory of NTU "KhPI"]. Don't

Forget! Kharkiv. Multymediina platforma pamiaty pro Druhu svitovu viinu u Kharkovi. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/glory-memorial-khpi/>

7. Memorial Slavy u Lisoparku (2020). [Lisopark Glory Memorial]. Don't Forget! Kharkiv. Multymediina platforma pamiaty pro Druhu svitovu viinu u Kharkovi. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/lisoparkmemorial/>

8. Memorialnyi park i muzei «Drobytskyi Yar» (2020). [Memorial Park and Museum «Drobitsky Yar»]. Don't Forget! Kharkiv. Multymediina platforma pamiaty pro Druhu svitovu viinu u Kharkovi. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/drobitskiymemorial/>

9. Pamiatnyk Voinu-vyzvolyteliu (2020). [Monument to the Liberator Warrior]. Don't Forget! Kharkiv. Multymediina platforma pamiaty pro Druhu svitovu viinu u Kharkovi. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/23serpnia/>

10. Pamiatnyk marshalu H. Zhukovu (2020) [Monument to Marshal Zhukov]. Don't Forget! Kharkiv. Multymediina platforma pamiaty pro Druhu svitovu viinu u Kharkovi. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/zhukov/>

11. Pamiatnyi znak Ukrainskii povstanskii armii (2020) [Memorial to the Ukrainian Insurgent Army]. Don't Forget! Kharkiv. Multymediina platforma pamiaty pro Druhu svitovu viinu u Kharkovi. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/upa-2/>

12. Portnov, A. (2010). «Velyka Vitchyzniana viina» v politykakh pamiaty Bilorusi, Moldovy ta Ukrainy: kilka porivnialnykh sposterezhen. " ["The Great Patriotic War" in the memory policies of Belarus, Moldova and Ukraine: several comparative observations]. *Ukraina Moderna*. 4(15). S. 206-218.

13. Pro proekt (2020). Don't Forget! Kharkiv. Multymediina platforma pamiaty pro Druhu svitovu viinu u Kharkovi. [Multimedia platform of memory of the Second World War in Kharkiv]. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/about-project/>

Надійшла (received) 12.03.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Дворкін Ігор Володимирович (Ihor Dvorkin) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9190-8265>

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

УДК 378.172:796.015

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.15

I.V. ДЕГТЯРЬОВА, В.О. ЦЕРЕТЕЛІ, Л.В. ЗІНЧЕНКО

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ МЕДИЧНОЇ ГРУПИ

У статті розглянуто результати впровадження у навчальний процес розробленого методичного забезпечення для самостійних занять фізичним вихованням студентів 1-3 курсів навчання спеціальної медичної групи НТУ «ХПІ» під час дистанційного навчання. Для вирішення поставлених задач були використані методи педагогічного спостереження, опитування, аналіз літератури та узагальнення інформації, логічні та математико-статистичні методи. На протязі навчального року (2022-2023) студентами спеціальної медичної групи використано методичні вказівки і методичні рекомендації для практичних занять, виконано практичні завдання для отримання інформації щодо стану свого фізичного та психофізичного стану організму, за що отримано додаткові бали з дисципліни фізичне виховання.

Ключові слова: студенти, фізичне виховання, методичне забезпечення, спеціальна медична група, дистанційне навчання.

I.V. DEHTIAROVA, V.O. TSERETELI, L.V. ZINCHENKO

METHODICAL SUPPORT OF PHYSICAL EDUCATION OF STUDENTS OF A SPECIAL MEDICAL GROUP

The article examines the results of implementing into the educational process the developed methodical support for independent classes in physical education of students of the 1st-3rd courses of the special medical group of NTU "KhPI" during distance learning. Methods of pedagogical observation, survey, literature analysis and generalization of information, logical and mathematical and statistical methods were used to solve the problems. During the academic year (2022-2023), students of the special medical group used methodological guidelines and methodological recommendations for practical classes, completed practical tasks to obtain information about the state of their physical and psychophysical state of the body, for which additional points were received in the discipline of physical education.

Key words: students, physical education, methodical support, special medical group, distance learning.

Постановка проблеми. Наразі в Україні через воєнний стан більшість закладів вищої освіти перейшли на проведення дистанційного навчання. Це у обумовлює використання інтернет-мережі та тих розробок, що запропонує викладач. Для різноманіття на заняттях з фізичного виховання, вирішення поставлених задач перед студентами настала необхідність розробки методичного забезпечення навчального процесу.

Заняття з фізичного виховання серед студентів, котрі мають деякі відхилення у здоров'ї, повинні проводитись під контролем викладача та самого студента. Займаючись самостійно, використовуючи методичні розробки, студент на практиці знайомиться з методами самоконтролю, підвищує рівень знань, умінь та навичок з фізичного виховання, підтримує своє тіло у належному стані, задовольняє добові затрати з рухової активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Останні дослідження і публікації у галузі методичного забезпечення фізичного виховання студентів спеціальної медичної групи свідчать про значний прогрес у розробці робіт і методичних вказівок авторами, такими як О. Бісмак, І. Боднар, М. Воронов, В. Кривець, В. Солодков, В. Дехтяр, М. Красуля, Т. Шепеленко, В. Шевченко. Дослідження та розробки, проведені цими авторами, виявилися особливо ефективними.

Низка досліджень, зокрема роботи І. Боднар та М. Воронова, довели, що використання їх методичних вказівок дозволяє значно покращити рівень фізичної підготовки студентів спеціальної медичної групи. Це стосується як загальної фізичної сили та витривалості, так і спеціалізованих показників, зокрема кардіореспіраторної функції та рухової координації. Збільшення рівня фізичної

підготовки у студентів сприяє поліпшенню загального самопочуття, підвищує резистентність до фізичного та психологічного стресу і сприяє їх академічним досягненням [2; 3].

Роботи В. Солодкова та В. Шевченко зосереджуються на розробці програм фізичного виховання, спрямованих на зміцнення імунної системи та загального здоров'я студентів спеціальної медичної групи. Дослідження показали, що систематичні фізичні вправи, запропоновані в цих методичних вказівках, сприяють підвищенню резистентності організму до захворювань та загальному зміцненню здоров'я студентів [3; 6].

В. Дехтяр та М. Красуля провели дослідження, в яких вони зосередились на впливі фізичної активності на психічний стан студентів спеціальної медичної групи. Застосування їх методичних вказівок з фізичного виховання показало позитивний вплив на зниження рівня стресу, покращення настрою та загального самопочуття у студентів. Регулярна фізична активність сприяє зняттю напруження та підвищує емоційну стабільність [4; 5].

Автори О. Бісмак та В. Кривець зосередилися на розробці методичних вказівок, спрямованих на розвиток соціальних навичок студентів спеціальної медичної групи через фізичну активність. Результати досліджень свідчать, що такий підхід сприяє покращенню комунікаційних навичок, здатності до співпраці та розвитку лідерських якостей [1; 3].

Метою статті є аналіз впроваджених у навчальній процес розробленого методичного забезпечення для самостійних занять фізичним вихованням студентів 1-3 курсів навчання спеціальної медичної групи НТУ «ХП» під час дистанційного навчання.

Виклад основного матеріалу. Фізичне виховання студентів спеціальних медичних груп у НТУ «ХП» ведеться залежно від нозології. Викладачами та фахівцями з медицини були виділені наступні категорії студентів:

- 1) з порушенням опорно-рухового апарата,
- 2) студенти хворі на ожиріння,
- 3) із неврологічними захворюваннями,
- 4) із захворюваннями серцево-судинної системи,
- 5) із захворюваннями дихальної системи,
- 6) із захворюваннями нирок та сечовивідної системи,
- 7) із захворюваннями органів зору,
- 8) із захворюваннями органів травлення.

Для кожної категорії потрібно підбирати певні напрямки впливу на фізичний, психологічний та емоційний розвиток, та через розподіл з нозології викладачам простіше проявляти індивідуальний підхід до кожного студента окремо.

Дистанційне навчання у закладах вищої освіти дозволяє студенту самому встановлювати режим діяльності. Тому, спираючись на це, викладачі кафедри фізичного виховання розробили навчальну програму з фізичного виховання для студентів 1-3 курсів навчання спеціальної медичної групи, де

певна частина – це самостійні заняття за методичними рекомендаціями.

Спираючись на раніше виділені категорії, ми розробили та впровадили у навчання наступні методичні рекомендації та вказівки:

- 1) фізичне виховання при захворюваннях шлунку: методичні рекомендації,
- 2) фізичне виховання при захворюваннях серцево-судинної системи: методичні вказівки,
- 3) самостійні заняття фізичною культурою під час карантинних заходів: методичні рекомендації,
- 4) комплекс вправ ранкової гімнастики з урахуванням стану здоров'я (нозології захворювання): методичні рекомендації,
- 5) раціональне харчування та оптимізація питного режиму студентів: методичні вказівки,
- 6) організація самостійних занять студентів з фізичного виховання: методичні вказівки для студентів,
- 7) фізичні вправи для оволодіння основними засобами розвитку координаційних здібностей та їх удосконалення: методичні вказівки,
- 8) оволодіння основними засобами розвитку гнучкості та її удосконалення: методичні вказівки,
- 9) основи дозування фізичних вправ при застосуванні атлетичних тренажерів, оцінка силових можливостей: методичні вказівки.

Також для виконання теоретичної частини з курсу фізичне виховання викладачі спеціальної медичної групи користувалися наступними розробками нашої кафедри:

- 1) визначення психофізичного стану здоров'я людини: методичні рекомендації,
- 2) антропометричні вимірювання і оцінка функціонального стану: методичні рекомендації,
- 3) визначення хронотипу та розрахунок добових біоритмів людини: методичні рекомендації,
- 4) карта індивідуального латерального профілю: методичні рекомендації до практичної роботи з дисципліни «Фізичне виховання»,
- 5) методичні рекомендації для студентів НТУ «ХП» для складання комплексу вправ з дисципліни «Фізичне виховання»,
- 6) методичні рекомендації для студентів НТУ «ХП» до написання реферату з дисципліни «Фізичне виховання»,
- 7) методичні рекомендації до практичної роботи «Визначення добової енерговитрати людини» з дисципліни «Фізичне виховання».

Перед розробкою методологічної підтримки були проаналізовані потреби студентів, їх можливості під час дистанційного навчання та побажання.

Викладачі кафедри фізичного виховання у своїх матеріалах звернули увагу на недостатність лише практичних занять в межах навчальної програми з фізичного виховання для вирішення завдання з відновлення стану здоров'я студентів у спеціальній медичній групі. Тільки комплексне поєднання практичних самостійних занять фізичними вправами і заняттями з навчальної програми може успішно формувати й удосконалювати у студентів спеціальних медичних

груп фізичні якості та навички, необхідні їм у майбутній професійній діяльності. Окрема робота була присвячена засобам попередження захворювань серцево-судинної системи у вигляді занять фізичними вправами, оскільки зниження обсягу рухової активності є чинником ризику найпоширеніших і найважчих захворювань серця і судин. Був наданий щоденник самоконтролю та комплекси вправ для виконання поза заняттями з фізичного виховання, дотримуванням певних вимог і правильним розподілом навантаження на групи м'язів.

Розподілення використання методичних розробок велось по семестрах, від простіших та легких завдань на початку навчання (1 курс), до найбільш складних (2 – 3 курси).

Отримані бали з виконання запропонованих завдань з одного боку спрощували та допомагали отримати студенту гарну оцінку, з іншого – надавали можливість отримати мінімальну оцінку для заліку. Виходячи з цього, вважаємо це суттєвим недоліком використання методичного забезпечення, тому що студенти починають менше спілкуватися з викладачем та відвідувати практичні заняття онлайн.

Наприкінці навчального року було проведено аналіз результатів оцінок, отриманих студентами. Приблизно на 5 – 10 % зменшилась кількість боржників, за рахунок виконання теоретичних завдань у методичних розробках. На 23 % збільшилась кількість студентів, котрі отримали бали вище за 85. Спостерігалось збільшення інтересу до занять фізичним вихованням.

Висновки. За допомогою методологічного забезпечення можливо допомагати зміцненню загального фізичного і психологічного стану студентів спеціальної медичної групи, покращувати їх здоров'я та сприяти успішному проходженню навчання. Роботи та методичні вказівки авторів є важливим інструментом для ефективного фізичного виховання студентів спеціальної медичної групи, навіть у контексті дистанційного навчання.

У перспективі – розробка наступних методичних вказівок з виділених категорій нозології студентів спеціальної медичної групи.

Список літератури

1. Бісмак О.В. (2010). *Лікувальна фізична культура у спеціальних медичних групах* : навч. посіб. Харків : Вид-во Бровін О.В. 202 с.
2. Боднар І.Р. (2013). *Теорія, методика та організація фізичного виховання у спеціальній медичній групі* : навч. посіб. для студ. ф-тів фіз. вих. вищ. навч. закл. Львів. 187 с.
3. Воронов М.П., Кривець В.А., Солодков В.М. (2005). *Практикум з фізичного виховання* : навч.-практ. посіб. [у 2

ч.]. Харків : ХНЕУ. 136 с.

4. Дехтяр В.Д. (2005). *Фізичне виховання студентів вищих навчальних закладів* : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ : Екмо. 219 с.

5. Красуля М.О. (2002). *Фізичне виховання в спеціальних медичних групах*. Харків : НУА. 48 с.

6. Шепеленко Т.В., Шевченко В.П. (2006). *Методичні рекомендації щодо проведення занять з фізичного виховання зі студентами спеціальних медичних груп* : консп. лекції. Харків : УкрДАЗТ. 18 с.

7. Церетелі В.О., Дегтярьова І.В., Гасан Ю.М., Войда А.А. (2023). *Фізичне виховання при захворюваннях серцево-судинної системи* : методичні вказівки. Харків : НТУ «ХПІ». 28 с.

8. Церетелі В.О. (2022). *Фізичне виховання при захворюваннях шлунку* : методичні рекомендації. Харків : НТУ «ХПІ». 26 с.

9. Shchyrbul, O., Babalich, V., Mishyn, S., Novikova, V., Zinchenko, L., Haidamashko, I., & Kuchai, O. (2022). Conceptual Approaches to Training Specialists Using Multimedia Technologies. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*. № 22(9). P. 123-130. DOI: <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.9.19>

References (transliterated)

1. Bismak O.V. (2010). *Likuvalna fizychna kultura u spetsialnykh medychnykh hrupakh* : navch. posib. Kharkiv : Vyd-vo Brovin O.V. 202 s.

2. Bodnar I.R. (2013). *Teoriia, metodyka ta orhanizatsiia fizychnoho vykhovannia u spetsialnii medychnii hrupi* : navch. posib. dlia stud. f-tiv fiz. vykhovannia vyshch. navch. zakl. Lviv. 187 s.

3. Voronov M.P., Kryvets V.A., Solodkov V.M. (2005). *Praktykum z fizychnoho vykhovannia*: navch.-prakt. posib. [u 2 ch.]. Kharkiv : KhNEU. 136 s.

4. Dekhtiar V.D. (2005). *Fizyчне vykhovannia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* : navch. posib. dlia stud. vyshchykh navch. zakl. Kyiv : Ekmo. 219 s.

5. Krasulia M.O. (2002). *Fizyчне vykhovannia v spetsialnykh medychnykh hrupakh*. Kharkiv : NUA. 48 s.

6. Shepelenko T.V., Shevchenko V.P. (2006) *Metodychni rekomendatsii shchodo provedennia zaniat z fizychnoho vykhovannia zi studentamy spetsialnykh medychnykh hrup* : konsp. leksii. Kharkiv : UkrDAZT. 18 s.

7. Tsereteli V.O., Dehtiarova I.V., Hasan Yu.M., Voida A.A. (2023). *Fizyчне vykhovannia pry zakhvoriuvanniakh sertsevo-sudynnoi systemy*: metodychni vkazivky. Kharkiv : NTU «KhPI». 28 s.

8. Tsereteli V.O. (2022). *Fizyчне vykhovannia pry zakhvoriuvanniakh shlunku*: metodychni rekomendatsii. Kharkiv : NTU «KhPI». 26 s.

9. Shchyrbul, O., Babalich, V., Mishyn, S., Novikova, V., Zinchenko, L., Haidamashko, I., & Kuchai, O. (2022). Conceptual Approaches to Training Specialists Using Multimedia Technologies. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*, 22(9). P. 123-130. DOI: <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.9.19>

Надійшла (received) 12.05.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Дегтярьова Ірина Вікторівна (Iryna Dehtiarova) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри фізичного виховання; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5144-7636>;

Церетелі Вікторія Олександрівна (Vikoriya Tsereteli) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри фізичного виховання; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-6917-9784>;

Зінченко Ліна Володимирівна (Lina Zinchenko) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри фізичного виховання; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7927-3535>

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ

I Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми соціального розвитку в суспільстві змін»

**Шановний пане Ректоре,
Шановні професори університетів!
Пані та Панове!**

Дозвольте привітати Вас із початком роботи I Міжнародної науково-практичної конференції "Актуальні проблеми соціального розвитку в суспільстві змін".

Для нас велика честь брати участь у відкритті цієї важливої події, незважаючи на складний для Вашої країни час. Водночас, Харків є вшанованим науковою спільнотою та університетським центром, і ця конференція є тому підтвердженням.

По суті, йдеться про традиції, тому що у Вашому університеті проводилися й інші заходи міжнародного значення, в яких ми разом із колегами з Румунії брали участь за останні кілька років.

Пан ректор Університету Петрошань Сорін Михай РАДУ, экс-ректоре Університету Петрошань і давній друг Харківського політехнічного інституту професор Микола ІПАШ, я та мої колеги вважаємо, що цей Форум є значним кроком у розвитку педагогічних наук і людських ресурсів та сприяє обміну думками між молодими й досвідченими вченими, підтримує зв'язок між наукою та практикою.

Тому ми бажаємо скористатися можливістю і привітати вас з організацією цього заходу в рамках Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут".

За сучасних умов зростає роль освіти і науки в довгостроковому соціально-економічному розвитку країни та зміцненні національної безпеки. У всі часи університети символізували високий рівень культури, науки та узгоджених соціальних взаємодій. Соціальна складова університетської освіти є одним із регуляторів соціальних відносин за умов нестабільності в сучасному світі та змін в суспільстві.

Для мене та моїх колег з Румунії велика честь брати участь у цьому науковому заході. Ми з колегами завжди вважали вас піонерами, першовідкривачами нових напрямів досліджень у галузі педагогічних наук і людських ресурсів

У пошуку відповідей на виклики часу є важливим досвід колег з різних країн. Вважаємо, що ваша Конференція надасть широкий майданчик для обміну знаннями з багатьох актуальних питань.

Наша (українсько-румунсько-молдовська) тривала плідна співпраця з вельмишановними колегами Вашого університету сприяла одержанню цілої низки нових цікавих результатів, що знайшли своє відображення у проведенні спільних конференцій, збірників, а також у виданій в Румунії монографії ELITE AND LEADERSHIP IN THE MANAGEMENT SYSTEM OF SOCIAL DEVELOPMENT (румунською та англійською мовами).

Сподіваємося і на подальшу плідну співпрацю!

Бажаю всім учасникам та організаторам конференції МИРУ, міцного здоров'я, успіхів у науково-дослідницькій роботі та практичній діяльності. Усього Вам самого найкращого!

З глибокою повагою, від імені Університету Петрошань (Румунія) та Міжнародного Інституту Менеджменту "ІМІ-НОВА" (Молдова)

Валентина ФЕТНІОК, к.е.н., доцент, проректор з науки

WELCOMING SPEECH TO THE PARTICIPANTS

I International Scientific and Practical Conference „Actual Problems of Social Development in the Society of Changes”

Dear Mister Rector,

Dear professors of the universities!

Ladies and gentlemen!

Let me congratulate you with the beginning of the I International Scientific and Practical Conference „Actual Problems of Social Development in the Society of Changes”.

We are honored to take part in the opening of this important event despite the difficult time for your country. At the same time, Kharkov is a respected scientific community and university center, and this conference confirms that.

In fact, we are talking about a tradition, because your university has hosted other events of international importance that we have participated in with our colleagues from Romania over the past few years.

Mister Rector of the University of Petrosani Sorin Mihai RADU, former Rector of the University of Petrosani and long-time friend of Kharkiv Polytechnic Institute Professor Nicolai ILIAȘ, my colleagues and I believe that this Forum is a significant step in the development of educational sciences and human resources and promotes the exchange of opinions between young and experienced scientists, and supports the connection between science and practice.

Therefore, we want to take this opportunity to congratulate You on organizing this event at the National Technical University „Kharkiv Polytechnic Institute”.

In modern conditions the role of education and science in the long-term socio-economic development of the country and the strengthening of national security is increasing. At all times universities have symbolized a high level of culture, science, and concerted social interactions. The social component of university education is one of the regulators of social relations in an unstable modern world and in a society of change.

My Romanian colleagues and I are honored to participate in this scientific event. My colleagues and I have always considered you pioneers, pathfinders of new lines of research in the field of pedagogical sciences and human resources.

In the search for answers to the challenges of our time, the experience of colleagues from different countries is important. We believe that your conference will provide a broad platform for the exchange of knowledge on many topical issues.

Our (Ukrainian-Romanian-Moldovan) long fruitful cooperation with the respected colleagues of Your University has led to a number of new interesting results, which are reflected in joint conferences, collections, as well as in the monograph ELITE AND LEADERSHIP IN THE MANAGEMENT SYSTEM OF SOCIAL DEVELOPMENT published in Romania (in Romanian and English).

We hope for further fruitful cooperation!

I wish all the participants and organizers of the conference PEACE, good health, success in research work and practical activities. All the best to You!

With deep respect, on behalf of the University of Petrosani (Romania) and the International Institute of Management „IMI-NOVA” (Moldova)

Valentina Fetiniuc, Ph.D. in Economics, Associate Professor, Vice-Rector for Science

ЗМІСТ

ЛІТОПИС: ДАТИ, ПОДІЇ, ОСОБИСТОСТІ	4
ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	6
<i>Кіпенський А.В., Тарароєв Я.В.</i> Техніка, наука і духовність у ХХІ сторіччі: філософський аналіз	6
<i>Разводова Т.О.</i> Совість як внутрішня духовна форма культури у етиці І. Канта	14
<i>Смоляга М.В., Дишкант Т.М.</i> Духовний світ особистості у працях сучасних вітчизняних філософів	18
<i>Сунь В.</i> Методологічний потенціал високих технологій в освіті	23
ПРАВО ТА ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМ РОЗВИТКОМ	30
<i>Грабар Н.С.</i> Сучасні практики протидії бюрократизму в Західній Європі	30
<i>Перевалова Л.В.</i> Правові основи організації публічного управління в Україні в умовах воєнного стану.....	35
<i>Поступна О.В., Рубан А.В., Шведун В.О.</i> Метод публічного управління соціальними процесами на основі з'єднання триад	38
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ ЗМІН	42
<i>Грень Л.М., Панфілов Ю.І.</i> Діялове спілкування як невід'ємна складова управлінської діяльності керівника соціального закладу	42
<i>Гришко О.В.</i> Потреби людей похилого віку та можливості їх реалізації в сучасних умовах.....	46
<i>Оффенберг Ю., Фратіла К.О., Гліаш І.Т., Гліаш Н., Оффенберг О., Раду С.М., Фетінюк В.</i> Постіндустріальні гірничі спільноти: аспекти геоєкології якості життя	55
<i>Лябах Н.В., Кирко Д.В.</i> Психологічна і когнітивна реабілітація людей з постковідним синдромом: сучасні підходи соціальної роботи	61
<i>Новосьолова С.Ю., Лябах Н.В., Вовк Н.П., Кононенко О.М.</i> Інноваційні підходи в освіті та реабілітації з клієнтами із мовно-мовленнєвими порушеннями	65
ІНТЕГРАЦІЯ ФІЛОЛОГІЇ ТА ТЕХНІЧНИХ НАУК	69
<i>Акоп'янци Н.М.</i> Використання ChatGPT в процесі вивчення англійської мови: переваги та можливості	69
УКРАЇНОЗНАВСТВО, КУЛЬТУРОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ НАУКИ	73
<i>Дворкін І.В.</i> Пам'ять про другу світову війну у сучасному Харкові	73
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ	77
<i>Дегтярьова І.В., Церетелі В.О., Зінченко Л.В.</i> Методичне забезпечення фізичного виховання студентів спеціальної медичної групи.....	77

CONTENT

CHRONICLE: DATES, EVENTS, PERSONALITIES	4
PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF SPIRITUAL DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIETY: THEORY AND PRACTICE	6
<i>Kipenskyi A.V., Tararoev Ya.V.</i> Technology, science and spirituality in the 21st century: a philosophical analysis	6
<i>Razvodova T.O.</i> Conscience as an internal spiritual form of culture in I. Kant's ethics	14
<i>Smolyaga M.V., Dyshkant T.M.</i> The spiritual world of the personality in the works of modern domestic philosophers.....	18
<i>Sun W.</i> The methodological potential of high educational technology	23
LAW AND PUBLIC ADMINISTRATION OF SOCIAL DEVELOPMENT	30
<i>Hrabar N.S.</i> Modern practices of combating bureaucracy in Western Europe	30
<i>Perevalova L.V.</i> Legal basis of public administration organization in Ukraine under the conditions of marital state	35
<i>Postupna O.V., Ruban A.V., Shvedun V.O.</i> Method of public management of social processes based on triad connection	38
SOCIAL POLICY AND SOCIAL WELFARE IN THE SOCIETY OF CHANGE	42
<i>Hren L.M., Panfilov Yu.I.</i> Business communication as an integral component of the management activity of the head of a social institution	42
<i>Grybko O.V.</i> Needs of elderly people and possibilities of its realization in modern conditions.....	46
<i>Iulian Offenber, Frățilă Cristian Ovidiu, Ioana Tiberia Iliș, Nicolae Iliș, Alexandra Offenber, Mihai Radu Sorin, Valentina Fetiniuc</i> Post-industrial mining communities: aspects on geoecology of quality of life	55
<i>Lyabakh N.V., Kirko D.V.</i> Psychological and cognitive rehabilitation of people with post-conduct syndrome: modern approaches of social work	61
<i>Novosolova S.YU., Lyabakh N.V., Vovk N.P., Kononenko O.M.</i> Innovative approaches in education and rehabilitation with clients with language and speech disorders.....	65
INTEGRATION OF PHILOLOGY AND TECHNICAL SCIENCES	69
<i>Akopiants N.M.</i> Using ChatGPT in the process of learning english: advantages and opportunities	69
UKRAINIAN STUDIES, CULTUROLOGY AND HISTORY OF SCIENCE	73
<i>Dvorkin I.V.</i> Memory of the second world war in contemporary Kharkiv	73
PHYSICAL CULTURE IN HIGH SCHOOL: HISTORY AND PRESENT	77
<i>Dehtiarova I.V., Tsereteli V.O., Zinchenko L.V.</i> Methodical support of physical education of students of a special medical group	77